

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
**«Ο ταφικός τύμβος στον βορειοδυτικό ελλαδικό χώρο κατά την
Εποχή του Χαλκού»**

Φαίδων Βούρβος

Επιβλέπων Καθηγητής
Ανδρέας Βλαχόπουλος
Μέλη επιτροπής
Sylvie Müller Celka, Ευάγγελος Τουρλούκης

Ιωάννινα 2025

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	2
1. ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
2. ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	6
3. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
3.1. Αντικείμενο - Στόχος - Δομή.....	7
3.2. Προβληματισμοί.....	8
4. Ο ΒΔ ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ.....	9
5. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ	10
5.1. Ήπειρος	10
5.2. Ιόνια Νησιά	11
5.2.1. Κέρκυρα	12
5.2.2. Λευκάδα	13
5.2.3. Κεφαλονιά.....	13
5.3. Δυτική Στερεά Ελλάδα	15
6. Ο ΤΥΜΒΟΣ	16
6.1. Ορισμός.....	16
6.2. Προέλευση και διάδοση	18
6.2.1. Η εμφάνιση του τύμβου	18
6.2.2. Η θεωρία της M. Gimbutas	19
6.2.3. Τα πρώιμα παραδείγματα	19
6.2.4. Περιοχές της Αδριατικής θάλασσας.....	20
6.2.5. Ο ελλαδικός χώρος	22
6.2.5.1. Η παρουσία του τύμβου στον ελλαδικό χώρο	22
6.2.5.2. Τελετουργικοί τύμβοι	24
6.2.6. Σύνοψη	26
7. ΟΙ ΤΥΜΒΟΙ ΤΟΥ ΒΔ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ.....	27
7.1. Οι προς μελέτη τύμβοι του ΒΔ ελλαδικού χώρου	27
7.2. Οι τύμβοι στο Νυδρί της Λευκάδας	28
7.2.1. Γεωγραφία	28
7.2.2. Οι τύμβοι R	29
7.2.3. Οικιστικά	35
7.2.4. Συζήτηση	36
7.2.4.1. Τα ευρήματα των τύμβων R.....	36
7.2.4.1.1. Κεραμική.....	37
7.2.4.1.2. Μετάλλινα αντικείμενα	38
7.2.4.1.3. Οψιανός	41
7.2.4.2. Θαλάσσια οδός.....	41
7.2.4.3. Δύο ενδιαφέροντα παράλληλα από τη Χαλκιδική.....	42
7.2.4.4. Δύο ακόμη θέσεις από την Μεσόγειο	46
7.2.4.5. Σύνοψη	49
7.3. Ο τύμβος στον Αλμυρό Περίθειας Κέρκυρας	51
7.3.1. Γεωγραφία	52
7.3.2. Ο τύμβος	52
7.3.3. Οικιστικά	54
7.3.4. Συζήτηση	55

7.4. Ο τύμβος στη Μόσχοβη Λουτρακίου Αιτωλ/νίας	56
7.4.1. Γεωγραφία	57
7.4.2. Ο τύμβος	57
7.4.3. Οικιστικά	59
7.4.4. Συζήτηση	59
7.5. Οι τύμβοι F και S στο Νυδρί της Λευκάδας	61
7.5.1. Ο τύμβος F.....	61
7.5.2. Ο τύμβος S.....	63
7.5.3. Συζήτηση	64
7.6. Ο τύμβος της Ναυπάκτου	66
7.6.1. Γεωγραφία	66
7.6.2. Ο τύμβος	66
7.6.3. Οικιστικά	69
7.6.4. Συζήτηση	72
7.7. Ο τύμβος στο Σεβαστό Θεσπρωτίας	73
7.7.1. Γεωγραφία	73
7.7.2. Ο τύμβος	73
7.7.3. Οικιστικά	76
7.7.4. Συζήτηση	76
7.8. Ο τύμβος στα Οικόπεδα Κεφαλονιάς.....	77
7.8.1. Γεωγραφία	78
7.8.2. Ο τύμβος	78
7.8.3. Οικιστικά	80
7.8.4. Συζήτηση	82
7.9. Οι τύμβοι στην Εφύρα Πρέβεζας	83
7.9.1. Γεωγραφία	84
7.9.2. Οι τύμβοι.....	84
7.9.3. Οικιστικά	87
7.9.4. Συζήτηση	88
7.10. Οι τύμβοι στο Πωγώνι Ιωαννίνων	89
7.10.1 Γεωγραφία	89
7.10.2 Οι τύμβοι.....	90
7.10.3. Οικιστικά	93
7.10.4. Συζήτηση	94
8. ΜΗ ΕΠΙΒΕΒΑΙΩΜΕΝΟΙ ΤΥΜΒΟΙ - ΤΥΜΒΟΕΙΔΗ ΕΞΑΡΜΑΤΑ	96
8.1. Εισαγωγή.....	96
8.2. Ναύπακτος	96
8.3. Στράτος Αιτωλοακαρνανίας	97
8.4. Οικόπεδα Κεφαλονιάς	97
8.5. Κοκκολάτα Κεφαλονιάς	99
8.6. Ρουπάκι Κεφαλονιάς	100
8.7. Σεβαστό Θεσπρωτίας	101
8.8. Εφύρα Πρέβεζας.....	102
8.9. Λιατοβούνι Κόνιτσας	102
8.10. Μεγανήσι	104
9. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	106
9.1. Πρωτοελλαδική (ΠΕ) περίοδος	106

9.1.1. Το ζήτημα της προέλευσης	106
9.1.2. Το δίκτυο επαφών	110
9.1.3. Ο πολιτισμός Cetina και το δίκτυο επαφών	113
9.1.4. Σύνοψη	117
9.2. Μεσοελλαδική (ΜΕ) περίοδος.....	117
9.3. Υστεροελλαδική (ΥΕ) περίοδος	120
9.3.1. Οι τύμβοι και οι νέοι τύποι ταφικών μνημείων.....	120
9.3.2. Ταφές πολεμιστών.....	121
9.4. Ο τύμβος στον Βόρειο και Δυτικό ελλαδικό χώρο.....	122
9.4.1. Τυπολογία	122
9.4.2. Θέση.....	124
9.4.3. Τηλεφάνεια	125
9.5. Αντί επιλόγου	128
10. ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ	130
10.1. Κατάλογος πινάκων	130
10.2. Κατάλογος εικόνων	130
11. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	133

1. ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«Ἄτρεΐδῃ τε καὶ ἄλλοι ἀριστῆες Παναχαιῶν,
πρῶτον μὲν κατὰ πυρκαϊῆν σβέσαι· αἴθοπι οἴνῳ
πᾶσαν, ὅπόσσον ἐπέσχε πυρὸς μένος· αὐτὰρ ἔπειτα
ὄστέα Πατρόκλοιο Μενoitιάδαο λέγωμεν
εὖ διαγιγνώσκοντες· ἀριφραδέα δὲ τέτυκται·
ἐν μέσση γὰρ ἔκειτο πυρῇ, τοὶ δ' ἄλλοι ἄνευθεν
ἐσχατιῇ καίοντ' ἐπιμῖξ ἵπποι τε καὶ ἄνδρες.
καὶ τὰ μὲν ἐν χρυσῇ φιάλῃ καὶ δίπλακι δημῷ
θείομεν, εἰς ὃ κεν αὐτὸς ἐγὼν Ἄϊδι κεύθωμαι.
τύμβον δ' οὐ μάλα πολλὸν ἐγὼ πονέεσθαι ἄνωγα,
ἄλλ' ἐπεικέα τοῖον· ἔπειτα δὲ καὶ τὸν Ἀχαιοὶ
εὐρύν θ' ὑψηλὸν τε τιθήμεναι, οἳ κεν ἐμεῖο
δεύτεροι ἐν νήεσσι πολυκλήϊσι λίπησθε.
ὥς ἔφαθ', οἳ δ' ἐπίθοντο ποδῶκεϊ Πηλεΐωνι.
πρῶτον μὲν κατὰ πυρκαϊῆν σβέσαν αἴθοπι οἴνῳ
ὅσσον ἐπὶ φλόξ ἦλθε, βαθεῖα δὲ κάππεσε τέφρῃ·
κλαίοντες δ' ἐτάροιο ἐνέεος ὄστέα λευκὰ
ἄλλεγον ἐς χρυσῆν φιάλῃν καὶ δίπλακα δημόν,
ἐν κλισίῃσι δὲ θέντες ἐανῶ λιτὶ κάλυψαν·
τορνῶσαντο δὲ σῆμα θεμειλίᾳ τε προβάλοντο
ἄμφι πυρὴν· εἴθαρ δὲ χυτὴν ἐπὶ γαῖαν ἔχευαν,
χεύαντες δὲ τὸ σῆμα πάλιν κίον.»

(Ομ. Ιλ. Ψ 236-257)

Στην ραψωδία Ψ της Ομήρου Ιλιάδας περιγράφεται το ταφικό έθιμο που ακολούθησαν οι Αχαιοί για τον νεκρό ήρωα Πάτροκλο. Αφού έστησαν πυρά, συνέλεξαν τα οστά του νεκρού, τα τοποθέτησαν εντός χρυσού αγγείου και έπειτα όρισαν το μνήμα, έστησαν τα θεμέλια σε κυκλικό σχήμα και το επικάλυψαν με χώμα δημιουργώντας τύμβο.

2. ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑΑ	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΑΜ	Το αρχαιολογικό έργο στην Άνω Μακεδονία
ΑΕΘΣΕ	Το Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας
ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και την Θράκη
ΕΕΦΣΠΑ	Επιστημονικές Επετηρίδες Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών
ΕΧ	Εποχή του Χαλκού
ΜΕ	Μεσοελλαδική
ΜΕΧ	Μέση Εποχή του Χαλκού
ΜΜ	Μεσομινωική
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΠΕ	Πρωτοελλαδική
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
ΠΚ	Πρωτοκυκλαδική
ΠΜ	Πρωτομινωική
ΠΕΣ	Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου
ΥΕ	Υστεροελλαδική
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή του Χαλκού
AJA	American Journal of Archaeology
AM	Athenische Mitteilungen
BSA	Annual of the British School at Athens

3. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

3.1. Αντικείμενο - Στόχος - Δομή

Στην παρούσα Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία επιχειρείται η εξέταση του ταφικού τύμβου στον ευρύτερο βορειοδυτικό ελλαδικό χώρο, περιλαμβανομένων των απέναντι Ιόνιων νησιών. Σκοπός της έρευνας είναι να απαντηθούν ερωτήματα σχετικά με την προέλευση, διάδοση και εξάπλωσή του τύμβου στην εν λόγω ορεινή, μεσόγεια, παράκτια και νησιωτική περιοχή, καθώς και να καταδειχθούν οι σχέσεις και επιρροές με τύμβους που εντοπίζονται στο ευρύτερο τόξο προς Νότον του Ιονίου και κατ' επέκταση να αναδειχθούν οι σχέσεις μεταξύ κοινωνικών ομάδων αλλά και ταφικών εθίμων στην ευρύτερη περιοχή στην Εποχή του Χαλκού.

Οι τύμβοι που μελετώνται κατά χρονολογική σειρά από τον πρωιμότερο στον υστερότερο είναι, οι τύμβοι R στο Νυδρί Λευκάδας, ο τύμβος στον Αλμυρό Περίθειας Κέρκυρας, ο τύμβος στη Μόσχοβη Λουτρακίου Αιτωλοακαρνανίας, οι τύμβοι F και S στο Νυδρί, ο τύμβος της Ναυπάκτου, ο τύμβος στο Σεβαστό Θεσπρωτίας, ο τύμβος στα Οικόπεδα Κεφαλονιάς, οι τύμβοι στην Εφύρα Πρεβέζης και οι τύμβοι στο Πωγώνι Ιωαννίνων.

Για την επίτευξη του στόχου της έρευνας πραγματοποιήθηκε, αρχικά, ενδελεχής βιβλιογραφική μελέτη. Μελετήθηκαν παλαιότερες δημοσιεύσεις και συλλέχθηκαν τα απαραίτητα δεδομένα, ώστε να στοιχειοθετηθεί η έρευνα. Εν συνεχεία πραγματοποιήθηκε επιτόπια έρευνα/ αυτοψία στις θέσεις των τύμβων, η οποία συνείσφερε αποτελεσματικά στην ολοκλήρωση της μελέτης. Κατ' αυτόν τον τρόπο κατέστησαν κατανοητά τα κριτήρια επιλογής της θέσης των τύμβων, η διάρκεια χρήσης τους ως ταφικά μνημεία και αναδείχθηκαν οι ιστορικοί συγχρονισμοί τους με τις πλησιόχωρες οικιστικές θέσεις στη δυτικοελλαδική ηπειρωτική και νησιωτική χώρα με ιδιαίτερη έμφαση στα κοινωνικά τους συμφραζόμενα.

Η δομή της διπλωματικής εργασίας ορίζεται ως εξής. Στα πρώτα κεφάλαια της έρευνας ορίζεται το γεωγραφικό πλαίσιο της υπό μελέτης περιοχής, αναφέρονται οι αρχαιολογικές έρευνες που έχουν διεξαχθεί σε αυτήν. Έπειτα, ένα μεγάλο κεφάλαιο αναφέρεται στον τύμβο, ερευνώντας την προέλευση, την διάδοση και εξάπλωση αυτού στον ελλαδικό χώρο. Σε επόμενο κεφάλαιο καταγράφονται οι τύμβοι που μελετώνται κατά χρονολογική σειρά, από τους πρωιμότερους στους υστερότερους. Για την εκάστοτε θέση παρατίθενται τα δημοσιευμένα στοιχεία και σε ακόλουθη παράγραφο συζητούνται. Η παρούσα εργασία ολοκληρώνεται με τη σύνθεση των δεδομένων και τη συζήτηση των συμπερασμάτων που αυτά επιτρέπουν να εξαχθούν.

3.2. Προβληματισμοί

Κατά την εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας υπήρξε ιδιαίτερος προβληματισμός κατά πόσο μπορούν να χαρακτηριστούν στοιχεία του τύμβου ως αρχιτεκτονικά¹. Ο όρος «αρχιτεκτονικός» ενέχει την έννοια του σχεδιασμού και της κατασκευής, καθώς εξ ορισμού η αρχιτεκτονική είναι η τέχνη και η επιστήμη που αφορά την σχεδίαση και υλοποίηση κατασκευών, από μικρής κλίμακας αντικειμένων έως πολύ μεγαλύτερης².

Κατά την μελέτη των τύμβων που αναφέρονται στην εργασία διαπιστώθηκε ότι σε περιπτώσεις η σκοπιμότητα των στοιχείων που διακρίνονται σε αυτούς δεν είναι ξεκάθαρη. Για παράδειγμα, σε ένα χωμάτινο τύμβο όπου το μόνο που μπορεί να χαρακτηριστεί ως κατασκευαστικό στοιχείο είναι η συσσώρευση χώματος στο μέσον του. Ακόμη και σε έναν τύμβο που ο περίβολος του αποτελείται από μία σειρά ακανόνιστων λίθων, η σκοπιμότητα τοποθέτησης τους δεν είναι ξεκάθαρη, εάν δηλαδή τοποθετήθηκαν για κατασκευαστικούς λόγους ή μόνο για να ορίζουν τον χώρο. Σε περιπτώσεις όμως, όπως στους τύμβους R στο Νυδρί Λευκάδος (βλ. κεφ. 7.2.2), όπου ο περίβολος αυτών αποτελείται από σειρές επιμελημένων πλακοειδών λίθων ή στον τύμβο της Ναυπάκτου (βλ. κεφ. 7.6), όπου η εσωτερική πλευρά των λίθων του περιβόλου απολήγει σε τριγωνικό σχήμα δημιουργώντας μία «οδοντωτή» περιφέρεια, δύναται να χαρακτηριστούν τα στοιχεία του τύμβου ως αρχιτεκτονικά, καθώς διαθέτουν σχεδιαστική και κατασκευαστική σκοπιμότητα.

Καθώς η παρούσα εργασία δεν επικεντρώνεται στην μελέτη του τύμβου ως κατασκευαστικό αποτέλεσμα, για την περιγραφή των τύμβων αποφασίστηκε να ακολουθηθεί μία κοινή και πιο συντηρητική προσέγγιση, στην οποία δεν αποδίδεται ο χαρακτηρισμός «αρχιτεκτονικός».

¹ Η Κ. Παλυβού είχε επισημάνει το ζήτημα της ορολογίας στην αρχιτεκτονική της Προϊστορικής Εποχής, Παλυβού 1999, 39-40.

² Μανδρακού - Μπεράτη 2023, 12.

4. Ο ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΟΣ ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Η μορφολογία του ελλαδικού χώρου όπως υφίσταται έως τις μέρες μας διαμορφώνεται πριν από περίπου 20000 χρόνια³. Ο χώρος έχει συνεχόμενες τεκτονικές, σεισμικές και ηφαιστειακές διαταραχές με αποτέλεσμα να επιτυγχάνεται το γεωμορφολογικό τρίπτυχο θάλασσα, βουνό, πεδιάδα.

Η παρούσα μελέτη εστιάζει στον ΒΔ ελλαδικό χώρο. Αυτός περιλαμβάνει το γεωγραφικό διαμέρισμα της Ηπείρου, την Δυτική Στερεά Ελλάδα και τα απέναντι νησιά του Ιονίου πελάγους. Οριοθετείται στα δυτικά από την θάλασσα του Ιονίου, στα ανατολικά από τους ορεινούς όγκους της Πίνδου και την προέκταση αυτών στα Ακαρνανικά όρη, στα νότια από τον Κορινθιακό κόλπο και στα βόρεια από τα σημερινά χερσαία σύνορα με την Αλβανία. Στο γεωμορφολογικό τοπίο της περιοχής διαπιστώνονται οι εναλλαγές θάλασσας και βουνού, καθώς και η ύπαρξη πεδιάδων μικρής και μεγάλης έκτασης. Στην Εποχή του Χαλκού η οροσειρά της Πίνδου αποτέλεσε ένα φυσικό εμπόδιο το οποίο περιόρισε, χωρίς ωστόσο να αποκλείσει, την επικοινωνία με την Θεσσαλία και την Μακεδονία. Αντίθετα, το ηπιότερο και πιο εύκολα προσπελάσιμο έδαφος της ακτογραμμής δυτικά της Πίνδου και η θάλασσα τον Ιονίου ευνόησαν την επαφή μεταξύ των κοινοτήτων που αναπτύχθηκαν εντός του υπό μελέτη χώρου και συνάμα με άλλες βορειότερα και νοτιότερα εκτός των ορίων του. Να σημειωθεί ότι κατά την περίοδο της ΕΧ η μορφολογία της κατά τόπους ακτογραμμής, όπως άλλωστε και η θαλάσσια στάθμη του Ιονίου, διέφερε από τη σημερινή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το τοπίο πέριξ της ακρόπολης της Εφύρας⁴.

Τα Ιόνια νησιά απλώνονται σε έναν άξονα κατά μήκος των ακτών του ηπειρωτικού χώρου. Από Βορρά προς Νότο, το βορειότερο νησί είναι η Κέρκυρα και οι Διαπόντιες νήσοι. Ακολουθούν οι Παξοί, η Λευκάδα και τα μικρότερα νησιά κοντά της, με μεγαλύτερο το Μεγανήσι, η Κεφαλονιά και η Ιθάκη και νοτιότερα η Ζάκυνθος με το σύμπλεγμα των Στροφάδων. Το γεωφυσικό ανάγλυφο των νησιών χαρακτηρίζεται από ορεινούς και ημιορεινούς όγκους με πεδινές εκτάσεις ανάμεσά τους. Η ανατολική τους ακτογραμμή είναι ήπια και σχηματίζει κόλπους και φυσικά λιμάνια σε αντίθεση με την δυτική, η οποία είναι τραχιά και ως επί το πλείστον αποτελείται από βραχώδεις απόκρημνους όγκους.

Ένα ακόμη στοιχείο που πρέπει να προστεθεί στα χαρακτηριστικά του ΒΔ ελλαδικού χώρου είναι η σεισμικότητα της περιοχής. Πιο έντονη σεισμική δραστηριότητα παρατηρείται στα νησιά του Ιονίου, καθώς βρίσκονται στην ζώνη μετάβασης ανάμεσα στην περιοχή βύθισης του ελληνικού τόξου και στην περιοχή σύγκρουσης των πλακών ανάμεσα στην Βορειοδυτική Ελλάδα και την Απουλία⁵.

³ Δημητρίου 1993, 156.

⁴ Μερκούρη 2015, 46.

⁵ Οργανισμός Αντισεισμικού Σχεδιασμού και Προστασίας 2019, 7.

5. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

5.1. Ήπειρος

Πρωταγωνιστικό ρόλο στις αρχαιολογικές έρευνες που διεξήχθησαν στην Ήπειρο κατείχαν όσες διενεργήθηκαν στην περιοχή των Ιωαννίνων και αποσκοπούσαν στην ταύτιση του μαντείου της Δωδώνης και των ιστορικών πόλεων του λεκανοπεδίου. Ήδη, από τον 15^ο αιώνα την περιοχή επισκέφθηκε ο Ciriaco de Pizzicollì από την Ανκόνα και κατέγραψε αρχαιολογικά κατάλοιπα και μία επιγραφή από την Δωδώνη⁶. Αιώνες αργότερα, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο W.M. Leake και ο F.C.H.L. Rouquerville κατέφθασαν στην Ήπειρο, όπου και κατέγραψαν αρχαιότητες στην ευρύτερη περιοχή των Ιωαννίνων και αποπειράθηκαν να τις συσχετίσουν με θέσεις της αρχαιότητας και ειδικότερα με την Δωδώνη.

Η πρώτη αρχαιολογική έρευνα στην Ήπειρο πραγματοποιήθηκε από τον Κ. Καραπάνο το 1875 στην κοιλάδα της Δωδώνης, αφού πρώτα έλαβε αδειοδότηση από τις αρχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας⁷. Αργότερα, σημαντικές έρευνες στην Ήπειρο σημειώθηκαν από τον Δ. Ευαγγελίδη, από τον Α. Φιλαδέλφεια και μετά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα από τον Σ. Δάκαρη. Ιδιαίτερα σημαντικές αποδείχθηκαν οι έρευνες των E. Higgs και G. Bailey που έλαβαν χώρα στην Ήπειρο για την μελέτη της Εποχής του Λίθου, συμβάλλοντας ουσιαστικά στην σύνθεση της εικόνας αυτής της περιόδου της προϊστορίας⁸.

Όσον αφορά την ΕΧ στην Ήπειρο, ως γενικότερη παρατήρηση δύναται να ειπωθεί ότι οι γνωστές θέσεις της ΠΕΧ και της ΜΕΧ είναι ελάχιστες σε αντίθεση με αυτές που χρονολογούνται στην ΥΕΧ. Οι θέσεις του δεύτερου ημίσεος της 2^{ης} χιλιετίας, και ιδιαίτερα των τελευταίων αιώνων του, είναι πολλαπλάσιες, περιλαμβάνουν οικισμούς και νεκροταφεία και αντιπροσωπεύονται πληρέστερα με ευρήματα, συνθέτοντας πιο ολοκληρωμένα την εικόνα της συγκεκριμένης περιόδου⁹. Οι ανασκαφικές έρευνες στη Δωδώνη έφεραν στο φως, πέραν των λαμπρών ευρημάτων των ιστορικών χρόνων, ευρήματα της ΜΕΧ και πολλά περισσότερα της ΥΕΧ που καλύπτουν όλο το χρονολογικό φάσμα της περιόδου, τεκμηριώνοντας τη χρήση του χώρου από την προϊστορία και πιστοποιώντας την σημασία του καθόλη την αρχαιότητα¹⁰. Μία από τις σημαντικότερες θέσεις της ΕΧ στην Ήπειρο αποτελεί ο τειχισμένος οικισμός της Εφύρας, στο χαμηλό λόφο Ξυλόκαστρα, βόρεια του χωριού Μεσοπόταμος, στον νομό Πρεβέζης. Η θέση εντοπίστηκε από τον Σ. Δάκαρη κατά τη διάρκεια επιφανειακών ερευνών το 1958, όταν ο ίδιος ανέσκαπτε στον διπλανό λόφο

⁶ Δάκαρης 1987, 11-12.

⁷ Carapanos 1878.

⁸ Higgs 1963, Bailey 1989, Δημητρίου 1993, 170-171, 175-176.

⁹ Παπαδόπουλος - Κοντορλή Παπαδοπούλου 2003, 10-11.

¹⁰ Κλείτσας 2012.

τη σημαντική θέση των ιστορικών χρόνων, το νεκρομαντείο του Αχέροντα¹¹. Την ανασκαφική έρευνα στη θέση διενήργησε ο Θ. Παπαδόπουλος και η Λ. Κοντορλή Παπαδοπούλου από το 1975 έως το 1986, όπου και αποκαλύφθηκαν τρεις τύμβοι της ΥΕΧ¹².

Στη θέση Κήπερη κοντά στην Πάργα, σε μικρή χιλιομετρική απόσταση από την Εφύρα, το 1937 κατά τη διάρκεια αγροτικών εργασιών εντοπίζεται ταφικό οικοδόμημα. Στη περιοχή μετέβη ο Σ. Δάκαρης το 1960, όπου ερευνά θολωτό τάφο¹³. Η σπουδαιότητα της εύρεσης και της θέσης του ταφικού μνημείου είναι μεγάλη, καθώς πρόκειται για τον βορειότερο θολωτό τάφο που έχει βρεθεί στον ελλαδικό χώρο, καταδεικνύοντας την εξάπλωση του μυκηναϊκού πολιτισμού και την έκταση επιρροής του.

Με την πάροδο του χρόνου διεξήχθησαν και άλλες αρχαιολογικές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή, οι οποίες αποδεικνύουν ότι υπάρχει εκτεταμένη χρήση του χώρου κατά την περίοδο της Χαλκοκρατίας. Ιδιαίτερα, οι πρόσφατες επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες του Φινλανδικού Ινστιτούτου Αθηνών στην κοιλάδα του Κωκυτού ποταμού εντόπισαν, κοντά στο χωριό Σεβαστό, τύμβο που χρονολογείται στην μετάβαση από την ΜΕΧ στην ΥΕΧ¹⁴. Την εικόνα της έρευνας της ΕΧ στην Ήπειρο συμπληρώνουν δύο σημαντικοί χώροι που εντοπίστηκαν και ανασκάφησαν στο βόρειο τμήμα του νομού Ιωαννίνων. Στη θέση Λιατοβούνι κοντά στην Κόνιτσα ερευνήθηκε σε τρεις ανασκαφικές περιόδους τα έτη 1994, 1995 και 1997 από την ΙΒ' ΕΠΚΑ, υπό την διεύθυνση της Α. Ντούζουγλη, οικισμός και νεκροταφείο που χρονολογείται στο τέλος της ΥΕΧ¹⁵. Νωρίτερα το 1979 ο Η. Ανδρέου πραγματοποίησε τις πρώτες ανασκαφικές έρευνες στη κοιλάδα του Γορμού Πωγωνίου. Ουσιαστικά πρόκειται για ένα οικιστικό πυρήνα που απαρτίζεται από οικισμούς και νεκροταφεία τύμβων που εξελίσσονται διαχρονικά από το τέλος της ΕΧ έως και τους βυζαντινούς χρόνους¹⁶.

5.2. Ιόνια νησιά

Η αναζήτηση της ομηρικής Ιθάκης αποτέλεσε ισχυρό κίνητρο των πρώτων φιλόδοξων Ευρωπαίων που κατέφθασαν στον χώρο των Ιονίων νήσων κατά τον 19^ο αιώνα για να εντοπίσουν θέσεις που θα μπορούσαν να ταυτιστούν με ομηρικές αναφορές. Η Ιθάκη προσέλκυσε το ενδιαφέρον και αποτέλεσε τον κύριο προορισμό των E. Dodwell και W. Gell, οι οποίοι προσπάθησαν να ταυτίσουν ορατά μνημεία με την ομηρική παράδοση. Το 1807 εκδίδουν το έργο "The geography and antiquities of

¹¹ Δάκαρης 1958, 107-113.

¹² Papadopoulos - Papadopoulou 2020.

¹³ Δάκαρης 1960, 123.

¹⁴ Forsen 2011, 81.

¹⁵ Douzougli - Papadopoulos, 2010, 1.

¹⁶ Ανδρέου 1982, Ανδρέου 1985.

Ithaca”, το οποίο αποτέλεσε οδηγό για τους επίδοξους εξερευνητές της Ευρώπης¹⁷. Οι πρώτες αρχαιολογικές έρευνες διεξήχθησαν χωρίς επιστημονική μεθοδολογία στο πλαίσιο θησαυροθηρικών ανασκαφών της εποχής.

Σημαντικό γεγονός της ιστορίας της έρευνας των νησιών του Ιονίου αποτελεί η άφιξη του H. Schliemann στα μέσα του 19^{ου} αιώνα κατά τη διάρκεια των πρώτων ταξιδιών του στον ελλαδικό χώρο. Με γνώμονα την παράδοση προγενέστερων περιηγητών και χωρίς να στηριχθεί σε αρχαιολογικά ευρήματα ταύτιζε τη σύγχρονη τοπογραφία με τις ομηρικές αναφορές, αναπλάθοντας την κατά τη γνώμη του ιδεατή ομηρική τοπογραφία. Το 1868 καταφθάνει στην Κέρκυρα την οποία αποπειράται να ταυτίσει με την ομηρική Σχερία. Ομοιοτρόπως, ταυτίζει την Κεφαλονιά με τη Σάμη, ενώ στην Ιθάκη πραγματοποίησε ανασκαφικές εργασίες προκειμένου να τεκμηριώσει τις θέσεις του¹⁸. Ωστόσο, οι έρευνες του στα νησιά του Ιονίου και κυρίως στην Ιθάκη δεν πέτυχαν τον διακαή του σκοπό να εντοπίσει το ανάκτορο του Οδυσσέα¹⁹.

5.2.1. Κέρκυρα

Οι πρώτες ανασκαφικές έρευνες που διενεργήθηκαν στην Κέρκυρα και απέδωσαν ευρήματα που χρονολογούνται στην ΕΧ πραγματοποιήθηκαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Τα ευρήματα αυτά αποκαλύφθηκαν κατά τα έτη 1911 - 1914 στο ακρωτήριο Κεφάλι στο ΒΔ τμήμα του νησιού από τον Κ. Ρωμαίο και από τον πρώην συνεργάτη του W. Dörpfeld στις έρευνές του στην Ολυμπία, Π. Κοσμόπουλο. Αργότερα, το 1930, σε έρευνες στον Αφιώνα, νότια από το ακρωτήριο Κεφάλι, εντοπίστηκαν αρχαιότητες της ΠΕΧ και ΜΕΧ, ενώ λίγα χρόνια αργότερα ανασκαφές διενήργησε και ο ίδιος ο W. Dörpfeld στο νησί, στην περιοχή της Παλαιοκαστρίτσας, υπό την επιθυμία του για την αναζήτηση και ταυτοποίηση των ομηρικών θέσεων και το ανάκτορο του Αλκινόου, χωρίς ωστόσο να καταφέρει να επιτύχει τον στόχο του. Μετά το 1960 εντοπίζονται οι περισσότερες θέσεις της ΕΧ στο νησί, μεταξύ των οποίων και η σημαντικότερη στους Έρμονες, έπειτα από πληθώρα επιφανειακών ερευνών²⁰. Το 2005 στο ΒΑ τμήμα της Κέρκυρας στην περιοχή του Αλμυρού Περίθειας, στη θέση Κρεβατσούλα, στο οικόπεδο Πρίφτη, εντοπίστηκε ο τύμβος της ΠΕΧ²¹.

¹⁷ Σμπόνιας 2007, 205.

¹⁸ Schliemann 1869.

¹⁹ Σμπόνιας 2007, 206.

²⁰ Μεταλληνού 2007, 36, 42.

²¹ Μεταλληνού 2005, Metallinou 2017.

5.2.2. Λευκάδα

Η επιθυμία για την εύρεση του βασιλείου του Οδυσσέα έφερε στα νησιά του Ιονίου επιστήμονες και προσωπικότητες που δε δίστασαν ακόμη και να επενδύσουν τα χρήματά τους, ώστε να εκπληρώσουν αυτόν τον στόχο. Ο W. Dörpfeld, εξ αρχής υποστήριξε ότι η Λευκάδα είναι η ομηρική Ιθάκη. Ακόμη και ας μην επαληθεύτηκε η θεωρία του, ο αρχαιολόγος W. Dörpfeld υπήρξε μία από τις σημαίνουσες προσωπικότητες που συνέβαλαν αποτελεσματικά στην αρχαιολογική έρευνα του νησιού. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα πραγματοποίησε πληθώρα εκσκαφικών εργασιών σε διαφορετικές θέσεις στο νησί. Εν τέλει η έρευνα του επικεντρώθηκε στην πεδιάδα του Νυδρίου, όπου και αποκάλυψε κατά χρονολογική σειρά τον τύμβο S, τον τύμβο F και το νεκροταφείο των τύμβων R. Η εμμονή του ανασκαφέα να εντοπίσει το ανάκτορο του Οδυσσέα σε συνδυασμό με τον πλούτο των ευρημάτων των τύμβων R, τον ώθησε να τους ονομάσει βασιλικούς, ταυτίζοντας τους με τους τάφους των βασιλέων της Ιθάκης. Παράλληλα, θεώρησε ότι πολλά από τα γεωγραφικά σημεία του νησιού ανταποκρίνονται στις ομηρικές περιγραφές. Ο W. Dörpfeld ξεδίπλωσε τη θεωρία του και παρουσίασε τα αποτελέσματα των ερευνών του στο βιβλίο του *Alt Ithaka*²².

Πέραν της πεδιάδας του Νυδρίου ο W. Dörpfeld ερεύνησε χώρους σε ολόκληρη την έκταση της Λευκάδος. Το 1907 στο Αμάλι ανέσκαψε τοίχους που ανήκαν σε αψιδωτές οικίες της ΠΕ περιόδου²³. Μετά τις ανασκαφές του, η σύγχρονη έρευνα απέδωσε αποτελέσματα τα οποία κρίνονται σημαντικά, ώστε να συμπληρώσουν τον χάρτη της προϊστορικής Λευκάδας. Στον Σύβρο ο Η. Ανδρέου ανέσκαψε δύο κιβωτιόσχημους τάφους της Πρωτοελλαδικής περιόδου, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν ως οστεοφυλάκια²⁴. Ο ίδιος τύπος τάφου απαντάται και στους τύμβους R του Στενού, εκεί όμως προορίζονταν για πρωτογενείς ταφές. Κιβωτιόσχημοι τάφοι της ΜΕ περιόδου εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν πρόσφατα κοντά στον τύμβο S του Νυδρίου²⁵. Τέλος, σημαντικό εύρημα της ΥΕΧ αποτελεί ο θολωτός τάφος που εντοπίστηκε στον Άγιο Νικήτα κατά τις εργασίες διάνοιξης της επαρχιακής οδού²⁶.

5.2.3. Κεφαλονιά

Τα πρώτα ευρήματα που ανήκουν στην ΕΧ και πιστοποιούν μυκηναϊκή παρουσία στο νησί προέρχονται από το χωριό Μαζαρακάτα και εντοπίσθηκαν κατά

²² Dörpfeld 1927.

²³ Dörpfeld 1927, 175.

²⁴ Ανδρέου 1975α, 216.

²⁵ Στάικου 2018.

²⁶ Σταυροπούλου Γάτση 2008.

τις ανασκαφικές εργασίες του Philippe de Bosset, ο οποίος υπηρέτησε ως διοικητής του νησιού μεταξύ των ετών 1809 και 1814²⁷.

Οι πρώτες ουσιαστικές αρχαιολογικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν στο νησί της Κεφαλονιάς στο τέλος του 19^{ου} αιώνα από τον αρχαιολόγο Π. Καββαδία με σκοπό να εξακριβώσει το ζήτημα της εξάπλωσης του μυκηναϊκού πολιτισμού στην Δυτική Ελλάδα. Επέλεξε πρώτα να κάνει δοκιμαστικές τομές στην περιοχή της Σάμης κατά τα έτη 1883 και 1889, οι οποίες δεν απέδωσαν ευρήματα και ύστερα στην περιοχή της Λειβαθούς, όπου το 1889 κοντά στα Μαζαρακάτα εντόπισε σπηλαιώδεις μυκηναϊκούς τάφους²⁸.

Η αναζήτηση της ομηρικής Ιθάκης δεν είχε παύσει και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο Ολλανδός Α. Goekoop επιθυμεί να διερευνήσει εκ νέου το ζήτημα σχετικά με την πατρίδα του ήρωα Οδυσσέα. Περιηγήθηκε στο νησί της Κεφαλονιάς και ταύτισε σε αυτό σημεία που κατά τη γνώμη του συμφωνούν, με τις ομηρικές περιγραφές, εντός των οποίων αναζητά το ανάκτορό του. Με ίδιες δαπάνες ζήτησε από την Αρχαιολογική Εταιρεία τη διεξαγωγή ανασκαφών, ώστε να επιβεβαιώσει τις απόψεις του. Το 1908 στα Μαζαρακάτα αποκαλύφθηκε μυκηναϊκό νεκροταφείο και κτιστός θολωτός τάφος κατά το ισοδομικό σύστημα. Το 1909 κοντά στο χωρίο Κοκκολάτα στη θέση Καγκέλισες ή Μαύρη Σπηλιά μεταξύ των χωριών Κοκκολάτα και Μενεγάτα, Ν του Παλαιόκαστρου και Α-ΒΑ από τα Μαζαρακάτα αποκαλύφθηκε μυκηναϊκό και προμυκηναϊκό νεκροταφείο, το οποίο περιλαμβάνει δύο θολωτούς τάφους, λακκοειδείς ταφές, λείψανα κτισμάτων ίσως ταφικών και κατάλοιπα ελλειψοειδούς ταφής²⁹. ΝΑ της αρχαίας πόλης Κράνης στη θέση Αλαφώνα και ειδικότερα στη θέση αυτής Ρίζα, εντοπίστηκε οικισμός και τάφοι που σύμφωνα με τον ανασκαφέα ανήκουν στην προϊστορική περίοδο³⁰. Η χρονολόγηση αυτών των ταφών στην προϊστορική περίοδο αμφισβητείται, καθώς βρέθηκαν συλημένοι και δεν εντοπίστηκε κάποιο στοιχείο, ώστε να τους χρονολογήσει με ακρίβεια³¹. Στη θέση Διάκα ή Διακάτα, επίσης ΝΑ της Κράνης, εντοπίστηκαν σπήλαια με λαξευτούς τάφους μυκηναϊκών χρόνων³².

Αργότερα, κατά τα έτη 1930 έως 1934 οι ανασκαφικές έρευνες του Σ. Μαρινάτου πρόσθεσαν σημαντικά στοιχεία για την έρευνα της ΕΧ στην Κεφαλονιά. Το 1930 στη θέση Οικόπεδα στη χερσόνησο της Πάλης κοντά στο χωριό Κοντογενάδα, έπειτα από καθίζηση άνω των 4μ. και κατολίσθηση προς ανατολικά όπου έχει κλίση το έδαφος, αρχικά εντοπίστηκε μυκηναϊκός τάφος και κατά τη διάρκεια των ερευνών εντοπίστηκε ο τύμβος της ΕΧ³³. Επίσης, σημαίνουσα θέση της ΕΧ για το νησί αποτελεί ο λόφος της Λακκίθρας, όπου κατά την ανασκαφική έρευνα αυτών των ετών αποκαλύφθηκαν μυκηναϊκοί τάφοι. Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν και τα επόμενα έτη

²⁷ Σμπόνιας 2007, 205.

²⁸ Καββαδίας 1912, 247.

²⁹ Καββαδίας 1912, 250-253.

³⁰ Καββαδίας 1912, 250.

³¹ Μαρινάτος 1932, 3.

³² Κυπαρίσσης - Φιλαδελφεύς 1912, 117.

³³ Μαρινάτος 1932, 11.

και ανακαλύφθηκαν τάφοι των μυκηναϊκών χρόνων στην ίδια θέση, καθώς και κοντά στο χωριό Μεταξάτα³⁴. Στη θέση Σταροχώραφα ή Σιταροχώραφα Ν της Κρανιάς εντοπίσθηκαν οικιστικά κατάλοιπα, ενώ νωρίτερα είχαν σημειωθεί μυκηναϊκοί τάφοι³⁵. Από το 1960 και μετά σημειώνονται περισσότερες θέσεις συμβάλλοντας στην σύνθεση της πλήρους εικόνας της ΕΧ στην Κεφαλονιά. Ξεχωριστή μνεία θα γίνει για τη θέση Ρουπάκι στους δυτικούς πρόποδες της ακρόπολης της Σάμης, όπου αποκαλύφθηκαν κατασκευαστικά κατάλοιπα που προσδίδουν υποψία ταφικού περιβάλλοντος³⁶.

Οι έρευνες στο νησί της Κεφαλονιάς συνεισφέρουν καταλυτικά στην γνώση μας για την ΥΕΧ στο Ιόνιο, καθώς έχουν αποδώσει τα περισσότερα και σημαντικότερα ευρήματα, αναδεικνύοντας αναμφισβήτητα την Κεφαλονιά σε μία από τις ισχυρότερες περιοχές στα όρια του μυκηναϊκού κόσμου.

5.3. Δυτική Στερεά Ελλάδα

Σημαντικό ρόλο στην ανάγνωση του αιτωλικού τοπίου διαδραμάτισε ο στρατιωτικός W.M. Leake ο οποίος συμπεριέλαβε στα ταξίδια του την περιοχή στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Όπως άλλωστε και για την Ήπειρο, η συμβολή του ήταν καθοριστική στην καταγραφή και ταύτιση των αρχαιοτήτων και αρχαιολογικών χώρων μεταξύ των οποίων η Καλυδών και η Πλευρών. Τη σκυτάλη από τον W.M. Leake πήρε ο M. Bazin, ο οποίος επίσης ταύτισε ερείπια με ιστορικές πόλεις καταγράφοντας με λεπτομέρειες την τοιχοποιία των αρχιτεκτονικών καταλοίπων τους. Εξίσου σημαντικό έργο για την τοπογραφία και τις αρχαιότητες της περιοχής θεωρείται το Aetolia του W. Woodhouse που δημοσιεύτηκε στο τέλος του 19^{ου} αιώνα³⁷.

Οι πρώτες έρευνες, όπου αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα της ΕΧ, διεξήχθησαν από τον Γ. Σωτηριάδη μεταξύ των ετών 1897-1911 σε διάφορες θέσεις του σημερινού νομού Αιτωλοακαρνανίας μεταξύ των οποίων η Καλυδών, η Στράτος και το ορεινό Θέρμο³⁸. Κατά τα έτη 1912-1916 ο Κ. Ρωμαίος συνεχίζει τις έρευνες του Γ. Σωτηριάδη στο Θέρμο και αργότερα από το 1920-1921 έως το 1932. Σημαντική θεωρείται η συμβολή της S. Benton, η οποία τα έτη 1931-1932 δημοσιεύει τα αποτελέσματα των ερευνών της στα νησιά του Ιονίου και στις ακτές της Αιτωλοακαρνανίας, αναφέροντας την ύπαρξη προϊστορικών οικισμών στον Αστακό και στο Κρυονέρι³⁹.

Μία από τις σημαντικότερες θέσεις που καταγράφονται στην ευρύτερη περιοχή αποτελεί ο ΠΕ οικισμός στο Πλατυγιάλι Αστακού. Η πρώτη έρευνα έλαβε χώρα το 1986 από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων καθώς πρόκειται για οικισμό ο

³⁴ Μαρινάτος 1933.

³⁵ Κυπαρίσσης 1919, 92.

³⁶ Μαρινάτος 1964, 27.

³⁷ Woodhouse 1973, viii-x.

³⁸ Σωτηριάδης ΠΑΕ 1897-1903, 1905, 1906, 1908-1909.

³⁹ Benton 1931-2, Συριόπουλος 1968, 13-15.

οποίος σήμερα είναι καταποντισμένος⁴⁰. Από τα στοιχεία του οικισμού που ξεχωρίζουν είναι τα τρία κτιριακά συγκροτήματα και το «μέγαρο» ΠΕ τύπου διαστάσεων 23x11μ. περίπου. Ένα ακόμη στοιχείο σημαντικό για την μελέτη της περιόδου αποτελεί η εύρεση τριών πρωτογενών παιδικών ταφών μέσα σε αγγεία τα οποία εντοπίστηκαν κάτω από το δάπεδο των εσωτερικών χώρων του ενός κτιριακού συγκροτήματος, κοντά στους τοίχους. Η πλειονότητα των ευρημάτων χρονολογείται στην ΠΕ II περίοδο⁴¹. Για την ΜΕ περίοδο στην περιοχή οι γνώσεις μας είναι λιγοστές. Το αντίθετο συμβαίνει για την ΥΕ, καθώς οι περισσότερες θέσεις και ευρήματα ανήκουν σε αυτήν την περίοδο. Κατά τη διάρκεια των ερευνών των τελευταίων ετών έχουν εντοπιστεί ακροπόλεις, οικισμοί, τάφοι, κεραμική και κινητά ευρήματα. Σημαντικά στοιχεία στη μελέτη της περιόδου έχει δώσει η ανασκαφή μεγάλου αριθμού θολωτών τάφων στην περιοχή. Από τις σημαντικότερες ανακαλύψεις που προσδίδουν πληθώρα στοιχείων για την εξάπλωση του μυκηναϊκού πολιτισμού στην περιοχή είναι οι ανασκαφές του Ε. Μαστροκώστα το 1963, όπου και ερεύνησε θολωτούς τάφους στη θέση Άγιος Ηλίας κοντά στο Αιτωλικό⁴².

Η μελέτη για τα ταφικά έθιμα της περιοχής κατά την ΕΧ εμπλουτίζεται από την ανακάλυψη ταφικών μνημείων του τύπου του τύμβου. Το 1987 ανακαλύφθηκε και το 1990 ερευνήθηκε στο Λουτράκι Κατούνας στο Β τμήμα του νομού τύμβος της ΠΕ III περιόδου⁴³, ο πρώτος που εντοπίστηκε στην περιοχή. Πρόσφατα το 2012 στο Ν τμήμα του νομού στην πόλη της Ναύπακτου ανακαλύφθηκε τύμβος της ΜΕ περιόδου⁴⁴.

6. Ο ΤΥΜΒΟΣ

6.1. Ορισμός

Η λέξη «τύμβος», ετυμολογικά, προέρχεται από το ρήμα «τύφω» που σημαίνει «καίω βαθμηδόν». Ως τύμβος ορίζεται το μέρος όπου καιγόταν το σώμα του νεκρού και σωρεύονταν πάνω του χώμα και λίθοι, κατά το αρχαιότατον έθιμο ταφής στην Ελλάδα και στη Μ. Ασία⁴⁵. Στον Όμηρο απαντώνται οι φράσεις «χεῦ Ἀγαμέμνονι τύμβον» (Ομ. Οδ. Δ 584), τύμβον χεύαντες (Ομ. Οδ. Μ 14), «τύμβον χεύαμεν» (Ομ. Οδ. Ω 81).

Ο τύμβος είναι ταφικό μνημείο στον τύπο του διαμορφωμένου εξάρματος, το οποίο εξέχει του περιβάλλοντος εδάφους. Αποτελεί προϊόν ανθρώπινης συλλογικής εργασίας, ωστόσο, δεν είναι γνωστό αν η έγερση του τύμβου ήταν απόφαση και

⁴⁰ Δελαπόρτα - Σπονδύλης 1991, 39.

⁴¹ Δελαπόρτα - Σπονδύλης 1991, 43.

⁴² Μαστροκώστας 1963, 158, Συριόπουλος 1968, 16.

⁴³ Κολώνας 1997, Κολώνας 2008.

⁴⁴ Σαράντη 2022.

⁴⁵ Ραγκαβής 1888, 1405, λήμμα «τύμβος».

εκτέλεση κοινοτική ή εάν το απαιτητικό αυτό «σήμα στον χώρο» συνιστούσε πρωτοβουλία και έργο ατομικό. Οι παραπάνω ομηρικές φράσεις παραπέμπουν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για έργο συλλογικό, χωρίς να αποκλείεται η πιθανότητα της έγερσης ενός μικρότερου τύμβου από μεμονωμένο άτομο ή άτομα. Ο τύμβος ανεγείρεται από τη συσσώρευση λίθων, χώματος, πηλού, κροκάλων, πλίνθων, υπολειμμάτων παλαιότερων οικημάτων ή οικισμών, τα οποία μπορεί να χρησιμοποιούνται κατ' αποκλειστικότητα ή σε συνδυασμό⁴⁶. Οι τύμβοι της ΕΧ διακρίνονται από ποικιλομορφία στα χαρακτηριστικά τους⁴⁷. Η ποικιλομορφία αυτή οφείλεται στον περιβάλλοντα χώρο όπου αυτός ανεγείρεται, στα διαθέσιμα κατασκευαστικά υλικά της περιοχής καθώς και στις συνθήκες που βιώνει η κοινότητα που τους ιδρύει⁴⁸. Τα βασικά χαρακτηριστικά που απαντούν στην πλειονότητα των τύμβων είναι, η κυκλική κάτοψη, η κωνική τομή, ο λίθινος περίβολος, η επίχωση και οι ταφές που αυτές εσωκλείουν. Οι τύμβοι είναι κυκλικού σχήματος. Εξαίρεση αποτελεί ο μεσοελλαδικός τύμβος F στο Νυδρί της Λευκάδος, το σχήμα του οποίου είναι ορθογώνιο με προσθήκη⁴⁹. Οι διαστάσεις διαφέρουν τόσο ως προς τη διάμετρο, όσο και ως προς το ύψος. Στους περισσότερους ανεσκαμμένους τύμβους εντοπίζεται λίθινος περίβολος αποτελούμενος από κατεργασμένους ή όχι λίθους τοποθετημένους οριζόντια σε σειρά ή σειρές. Ωστόσο, σε ορισμένους ο περίβολος απουσιάζει⁵⁰, ενώ σε κάποιους άλλους οι λίθοι του τοποθετούνται κάθετα⁵¹.

Διαφορετικών τύπων είναι και οι ταφές που εσωκλείονται εντός των ορίων των τύμβων. Πρόκειται για εγχυτρισμούς, κιβωτιόσχημους τάφους, ταφές σε λάκκο, κτιστούς τάφους αλλά και συνδυασμός των παραπάνω⁵². Σε ορισμένες περιπτώσεις ταφές τοποθετούνται εκτός των ορίων των τύμβων σε κοντινή απόσταση, ακόμη και σε επαφή με αυτούς⁵³. Επίσης, ένας τύμβος μπορεί να χρησιμοποιηθεί και μεταγενέστερα για την ταφή ενός ή και περισσότερων νεκρών, ακόμη και μετά από εκατοντάδες χρόνια⁵⁴. Πέραν των ταφών, εντός των τύμβων διαπιστώνονται και άλλου τύπου κατασκευές που ενδεχομένως χρησίμευσαν για λατρευτικούς-τελετουργικούς σκοπούς⁵⁵, και σπανιότερα χώροι όπου εντοπίζονται ίχνη καύσης⁵⁶. Αν και η πλειονότητα των τύμβων εσωκλείει ταφές, έχουν ανασκαφεί ορισμένοι στο εσωτερικό των οποίων δεν διαπιστώθηκε καμία ταφή. Τους τύμβους αυτούς η J. Forsén ονόμασε «ritual tumuli», τελετουργικούς τύμβους, έναν όρο που αποδέχθηκε η επιστημονική κοινότητα και αναφέρεται σε τύμβους η αρχική χρήση των οποίων δεν ήταν ταφική⁵⁷.

⁴⁶ Οικονομίδης - Παπαγιάννης - Τσώνος 2018, 26.

⁴⁷ Πρωτονοτάριου Δεϊλάκη 2009, 177.

⁴⁸ Merkouri - Kouli 2011, 203.

⁴⁹ Dörpfeld 1927, 213.

⁵⁰ Ανδρέου 1982, 57.

⁵¹ Dörpfeld 1927, 213.

⁵² Dörpfeld 1927, 223.

⁵³ Lima 2016, 167.

⁵⁴ Ανδρέου 1982, Ανδρέου 1985.

⁵⁵ Σαράντη 2022, 74.

⁵⁶ Dörpfeld 1927, 223.

⁵⁷ Forsén 1992, 232.

Η επιλογή των υλικών και ο τρόπος δόμησης επιτρέπουν στον τύμβο να αντέξει στον χρόνο. Ως κατασκευή είναι «τηλεφανής» (Ομ. Ωδ. Ω 83), διακρίνεται δηλαδή από απόσταση, ξεχωρίζει από το περιβάλλον γύρω και επιβάλλεται σε αυτό. Η εικόνα του αποπνέει ισχύ και δύναμη. Ο σκοπός κατασκευής του μνημείου μπορεί να είναι ο ενταφιασμός σημαντικών προσώπων, ίσως της βασιλικής οικογένειας, μελών της άρχουσας τάξης, ή ακόμη και σπουδαίων πολεμιστών. Αιτία μπορεί επίσης να αποτελεί ένα υψηλής σημασίας γεγονός για την κοινότητα, όπως μία πολεμική νίκη. Η ίδια η θέση όπου ιδρύεται ένας τύμβος μπορεί να έχει ιδιαίτερη σημασία για τους ιδρυτές του. Η ύπαρξη ενός προγονικού σημαντικού οικοδομήματος ή μία παλαιότερη ταφή σημαντικού προσώπου στον ίδιο χώρο, μπορεί να αποτελέσουν παράγοντες επιλογής της θέσης για την κατασκευή του τύμβου. Οπότε, η έγερση του τύμβου δεν αναφέρεται μόνο στον παροντικό χρόνο, αλλά λειτουργεί σαν μία γέφυρα που συνδέει παρόν, παρελθόν και μέλλον. Ως εκ τούτου, ο σκοπός ανέγερσης ενός τύμβου δεν είναι μόνο πρακτικός, ως ένα ταφικό οικοδόμημα, αλλά κατά κύριο λόγο λειτουργεί ιδεολογικά. Καθώς στέκεται ανθεκτικός στον χρόνο, χρησιμοποιεί την μνήμη προς όφελος της παροντικής κοινότητας, θυμίζοντας σημαντικά γεγονότα, πρόσωπα ή μνημεία, με σκοπό οι παροντικές και μελλοντικές γενιές να έχουν ως πρότυπο το ένδοξο παρελθόν, συνεχίζοντας να αγωνίζονται για το εξίσου ένδοξο ή ενδοξότερο παρόν ή μέλλον.

6.2. Προέλευση και διάδοση

6.2.1. Η εμφάνιση του τύμβου

Το φαινόμενο ανέγερσης τύμβου και γενικότερα η κάλυψη του σώματος του νεκρού με σημαντικό όγκο χώματος αποτελεί ένα διαδεδομένο πολιτιστικό ταφικό έθιμο και απαντάται σε θέσεις που καλύπτουν ολόκληρη την επικράτεια της ευρωπαϊκής ηπείρου κατά την προϊστορία, από την Βρετανία στα δυτικά μέχρι την Ρωσία στα ανατολικά και από την Δανία στον Βορρά έως την Ελλάδα και την Ιταλία στα νότια⁵⁸. Αν και ορισμένοι τύμβοι χρονολογούνται στην Νεολιθική περίοδο⁵⁹, ο τύπος του ταφικού τύμβου διαδίδεται σε ευρεία κλίμακα κατά το β' μισό της 4ης χιλιετίας στην Κεντρική - Ανατολική Ευρώπη. Κατά το α' μισό της 3ης χιλιετίας υιοθετείται από τις περισσότερες κοινωνίες των Βαλκανίων και της Κεντρικής Μεσογείου φθάνοντας μέχρι και τον ελλαδικό ηπειρωτικό κορμό. Κατά την περίοδο της μετάβασης προς τη 2η χιλιετία και καθ' όλη τη διάρκειά της συνέχισε να επιβιώνει και να γίνεται ταφικός κανόνας, ιδιαίτερα στις δαλματικές ακτές, στην Αλβανία και στα βορειότερα σημεία της Δυτικής κυρίως ηπειρωτικής Ελλάδας⁶⁰.

⁵⁸ Harding 2011, 25.

⁵⁹ Heyd 2011, 543-544.

⁶⁰ Τσώνος 2015α, 279.

6.2.2. Η θεωρία της M. Gimbutas

Το ζήτημα της προέλευσης του τύμβου απασχόλησε τους μελετητές κατά το παρελθόν. Η αρχαιολόγος M. Gimbutas ήταν η πρώτη που ανέπτυξε μία θεωρία για τη γένεση του φαινομένου της ανέγερσης τύμβου και για δεκαετίες την υποστήριξε. Μελετώντας τα κατάλοιπα ενός πολιτισμού που αναπτύχθηκε στην ρωσική στέπα ήδη από την 5η χιλιετία π.Χ., αναγνώρισε ένα σύνολο από μοναδικά υλικά χαρακτηριστικά, τα οποία την οδήγησαν να δώσει όνομα στον πολιτισμό αυτόν, να θέσει την ακτίνα δράσης, να χαρτογραφήσει τις περιοχές επέκτασής του και να ορίσει τις ταφικές πρακτικές που χρησιμοποιούσαν οι άνθρωποί του⁶¹. Τον ονόμασε «the Kurgan culture» και τον χαρακτήρισε ως πρωτο-ινδο-ευρωπαϊκό πολιτισμό. Μέσα από μία μακροχρόνια σειρά δημοσιεύσεων υποστήριξε ότι οι Kurgans ήταν ο πολιτισμός ο οποίος εξαπλώθηκε και κατέκτησε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο την ΕΧ. Βάσισε τη θεωρία της σε πολιτισμικές αλλαγές που αναγνώρισε σε πολιτισμούς της Νοτιοανατολικής Ευρώπης τις οποίες χαρακτήρισε επαναστατικές και τις αιτιολόγησε θεωρώντας ότι προέκυψαν λόγω της επιθετικής επεκτατικής πολιτικής των Kurgans με επιδρομές νοτιότερα. Για να τεκμηριώσει την θεωρία της αναγνώρισε χαρακτηριστικά στοιχεία του πολιτισμού των Kurgans στην Ευρώπη, στο Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο έως την Αίγυπτο. Ένα από αυτά αποτέλεσε η πρακτική της ταφής σε τύμβο, υποστηρίζοντας παράλληλα ότι ο ταφικός αυτός τύπος ήταν παράγωγο του πολιτισμού των Kurgans.

6.2.3. Τα πρώιμα παραδείγματα

Η λέξη «kurgan» είναι τούρκικης προέλευσης και παγιώθηκε να χρησιμοποιείται για τα ταφικά μνημεία του τύπου του τύμβου που σημειώνονται στην Ανατολική Ευρώπη και στην Κεντρική Ασία⁶². Τα πιο πρώιμα παραδείγματα στην Ευρασία συγκεντρώνονται στην περιοχή του Βόρειου Καυκάσου ήδη από το β' μισό της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ.⁶³, όπου ο τύμβος αποτέλεσε μία ευρέως διαδεδομένη ταφική παράδοση των πολιτισμών Majkop και Novosvobodnaya⁶⁴. Στην 4^η και 3^η χιλιετία π.Χ. ανάγονται οι πολυάριθμοι τύμβοι που βρίσκονται στις πεδιάδες του Δούναβη και των παραποτάμων του, καθώς και εκείνοι που εντοπίζονται στην κεντρική κοιλάδα των Καρπαθίων⁶⁵. Επίσης, μεγάλος αριθμός τύμβων βρίσκεται στην Κεντρική Ευρώπη, αλλά και σε χώρες των Βαλκανίων, όπως στη Ρουμανία, στη Βουλγαρία και στη

⁶¹ Gimbutas 1970.

⁶² Wikipedia (λήμμα kurgan).

⁶³ Kohl 2007, 82.

⁶⁴ Palumbi 2011, 47.

⁶⁵ Heyd 2011, 535.

Σερβία, όπου η έξαρση του φαινομένου του ταφικού τύμβου χρονολογείται στις αρχές της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. Είναι η χρονική περίοδος κατά την οποία ο συγκεκριμένος τύπος ταφής προτιμάται από τον πολιτισμό *Yamnaya* που επικρατεί στην ευρύτερη περιοχή⁶⁶. Πρόκειται για ατομική ταφή σε λάκκο πάνω από την οποία ανεγείρεται τύμβος. Στην επίχωση του τύμβου τοποθετούνται και άλλες ατομικές ταφές αυξάνοντας το ύψος του⁶⁷.

6.2.4. Περιοχές της Αδριατικής θάλασσας

Ιδιαίτερη μνεία θα γίνει για τις περιοχές βόρεια του δυτικού ελλαδικού και ιόνιου νησιωτικού χώρου, καθώς οι κοινότητες που αναπτύχθηκαν κατά μήκος της Αδριατικής θάλασσας σχετίζονται με τις κοινότητες που αναπτύχθηκαν σε αυτόν.

Στο σημερινό Μαυροβούνιο έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί οι δύο μεγάλων διαστάσεων ταφικοί τύμβοι *Mala Gruda*⁶⁸ και *Velika Gruda*⁶⁹. Μεταξύ των δύο διαπιστώνονται σημαντικές ομοιότητες. Και οι δύο έχουν ανεγερθεί σε πεδινό έδαφος και σε κοντινή απόσταση από την ακτή. Η διάμετρος αυτών είναι 20μ. και το ύψος 5μ. περίπου. Το μέγεθος τους, τους επιτρέπει να κυριαρχούν στο τοπίο και να είναι εύκολα διακριτοί από απόσταση. Και οι δύο έχουν δημιουργηθεί για να επικαλύψουν μία κεντρική ταφή σε κιβωτιόσχημο τάφο εντός λάκκου. Βρέθηκαν πλούσια κτερισμένοι με χρυσά δαχτυλίδια και μετάλλινα όπλα, καθώς και με διακοσμημένη κεραμική. Από τα ευρήματα οι τύμβοι χρονολογούνται στην 3^η χιλιετία π.Χ.⁷⁰. Η μέθοδος της ραδιοχρονολόγησης που έχει εφαρμοστεί στον τύμβο *Velika Gruda* επιβεβαιώνει την εκτίμηση, αφού τον χρονολογεί μεταξύ του 3081 και 2886 π.Χ.⁷¹. Ανάλογων διαστάσεων είναι και ο τύμβος *Gruda Boljevica* που βρίσκεται στην *Bodgorica* νοτιότερα⁷². Η διάμετρός του είναι 24μ. περίπου και 1,8μ. το ύψος. Όπως οι δύο προαναφερθέντες τύμβοι, έτσι και ο συγκεκριμένος σκεπάζει έναν κεντρικό τάφο, ο οποίος βρέθηκε επίσης κτερισμένος με πολύτιμα αντικείμενα, όπως χρυσούς δακτυλίους, χάλκινο εγχειρίδιο και κεραμική με εγχάρακτη και εμπίεστη διακόσμηση⁷³. Στην περίπτωση του *Gruda Boljevica* έχουμε ταφή σε λάκκο και όχι κιβωτιόσχημο τάφο. Το αποτέλεσμα της ραδιοχρονολόγησης έδειξε ότι χρονικά προηγείται των δύο, καθώς το χρονολογικό του εύρος κυμαίνεται από το 3319 έως το 3017 π.Χ.⁷⁴.

⁶⁶ Heyd 2011, 546.

⁶⁷ Heyd 2011, 535.

⁶⁸ Parović Pešikan - Trbuhović 1974.

⁶⁹ Primas 1996.

⁷⁰ Forenbaher 2023, 38-39.

⁷¹ Primas 1996, 48-52.

⁷² Bakovic 2011.

⁷³ Bakovic 2011, 376.

⁷⁴ Guštin - Preložnik 2015.

Στις περιοχές της Β Αδριατικής, οι τύμβοι φαίνεται να εμφανίζονται στο β' μισό της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ.⁷⁵. Η ευρύτερη περιοχή που περιλαμβάνει την χερσόνησο της Ίστριας, την Τεργέστη και την περιοχή του Φρίουλι φαίνεται να αποτέλεσε σταυροδρόμι μεταξύ της ιταλικής χερσονήσου και των Βαλκανίων - παραδουνάβιων περιοχών⁷⁶. Η διάμετρός τους κυμαίνεται από 20μ. έως 30μ. και το ύψος τους από 2,40μ. έως 5μ. Επικαλύπτουν μία κεντρική ταφή και χαρακτηρίζονται φτωχοί σε κτερίσματα. Οι πρόσφατα ερευνημένοι τύμβοι του Sant' Osvaldo και του Mereto χρονολογήθηκαν με τη μέθοδο της ραδιοχρονολόγησης στην αρχή της 2ης χιλιετίας π.Χ.⁷⁷. Ένα νέο στοιχείο που σχετίζεται με την επιλογή του χώρου ανέγερσης του μνημείου είναι, ότι ορισμένα σημεία όπου ανεγείρονται οι τύμβοι φέρουν πρωιμότερη τελετουργική χρήση⁷⁸. Σταδιακά, αναπτύσσεται η ιδέα της ταφής, η οποία φθάνει στο απόγειό της με την ανέγερση τύμβου, ενώ παράλληλα εδραιώνεται η επιθυμία σύνδεσης του τοπίου με τόπο ταφής. Κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργούνται «τοπία ταφής», όπου συγκεντρώνεται μεγάλος αριθμός τύμβων⁷⁹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περιοχή στην άνω πεδιάδα του Φρίουλι⁸⁰.

Στην περιοχή της Δαλματίας ο τύπος του ταφικού τύμβου εμφανίζεται μεταξύ άλλων τύπων ταφών κατά την ΕΧ. Οι παλαιότεροι σημειώνονται σε κοντινή απόσταση από την ακτή της Αδριατικής, σχετίζονται με τον πολιτισμό Cetina και χρονολογούνται στο β' μισό της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ.⁸¹. Καθοριστικό κριτήριο για την επιλογή του χώρου ανέγερσης του τύμβου αποδεικνύεται ότι αποτελεί η μορφολογία του εδάφους. Προτιμώνται τα πεδινά και ήπια τοπία που γειτνιάζουν με την θάλασσα των ακτών της Αδριατικής. Αντιθέτως, στο βορειότερο τμήμα της σημερινής Κροατίας που χαρακτηρίζεται από ορεινούς όγκους, οι τύμβοι απουσιάζουν καθ' όλη την ΕΧ και εμφανίζονται πολύ αργότερα, κατά την ΠΕΣ⁸². Οι τύμβοι της Δαλματίας διαφέρουν μεταξύ τους. Το μέγεθος τους ποικίλλει, καθώς το εύρος της διαμέτρου αυτών κυμαίνεται από 4μ. έως 40μ. Στο κέντρο υπάρχει μία ή περισσότερες ταφές σε κιβωτιόσχημο τάφο που καλύπτεται από λίθους. Οι περισσότερες ταφές είναι ακτέριστες ή φτωχά κτερισμένες. Η κεραμική εντοπίζεται σε θραύσματα και σε πιο σπάνιες περιπτώσεις ο νεκρός συνοδεύεται από μετάλλινα αντικείμενα⁸³.

Στην γειτονική Αλβανία ο ταφικός τύπος του τύμβου εμφανίζεται αργότερα από τις προαναφερθείσες περιοχές της Αδριατικής. Οι παλαιότεροι τύμβοι είναι ο τύμβος 6 του Shtoj⁸⁴, ο μεγάλος τύμβος του Razhok⁸⁵ και ο τύμβος της Piskove στην

⁷⁵ Borgna 2011, 281.

⁷⁶ Borgna - Càssola Guida 2007, 193.

⁷⁷ Càssola Guida 2011, 270.

⁷⁸ Borgna 2011, 281.

⁷⁹ Càssola Guida 2011, 272.

⁸⁰ Càssola Guida 2011, 270.

⁸¹ Marovic - Covic 1983, 197.

⁸² Potrebica 2011, 171.

⁸³ Barbaric 2011, 146, Potrebica 2011, 173.

⁸⁴ Koka 1990.

⁸⁵ Hammond 1967, 79.

περιοχή της Πρεμετής⁸⁶, οι οποίοι χρονολογούνται στο 2100-1700 π.Χ.⁸⁷. Το μέγεθος τους ποικίλλει. Φερ' ειπείν, ο μεγάλος τύμβος του Razhok έχει διάμετρο 40μ., ενώ της Piskone μόλις 10μ.⁸⁸. Η μορφολογία του τοπίου δεν αποτελεί κριτήριο για την επιλογή της θέσης ανέγερσης του τύμβου, καθώς διαφέρει και για τους τρεις. Η γεωγραφική θέση του Shtoj βρίσκεται κοντά σε εκβολές ποταμού, του Razhok σε κοιλάδα και της Piskone σε ορεινό οροπέδιο. Η διαφορετικότητα των τοπίων αποδεικνύει, ότι ο ταφικός τύπος χρησιμοποιήθηκε από κοινότητες που είχαν τη δυνατότητα να οργανωθούν σε διαφορετικά οικοσυστήματα εκμεταλλευόμενες τόσο τις οδούς που διαμορφώνονται από τις ποτάμιες κοιλάδες, όσο και τους ορεινούς αυχένες που συνδέουν οροπέδια. Παρά την διαφορετικότητα των κοινοτήτων σημαντικό κοινό γνώρισμα είναι η ύπαρξη κεντρικής ταφής, πάνω από την οποία τοποθετείται χώμα ή λίθοι. Τους νεκρούς συνοδεύει κεραμική, ενώ σε μεγάλο ποσοστό των τάφων δεν σημειώνονται κτερίσματα⁸⁹. Από το 1500 π.Χ. και έπειτα, ο τύμβος διαδίδεται και υιοθετείται από τις κοινότητες σε ολόκληρη τη χώρα με σημαντική αύξηση κατά τη διάρκεια της μετάβασης από την YEX στην ΠΕΣ καθιστώντας τον ως τη μοναδική ταφική επιλογή, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων⁹⁰.

6.2.5. Ο ελλαδικός χώρος

6.2.5.1. Η παρουσία του τύμβου στον ελλαδικό χώρο

Στον ελλαδικό χώρο ο τύπος του τύμβου εμφανίζεται στην ΠΕ II περίοδο και συνδέεται με την ανάδυση μίας κατά τόπους ανώτερης κοινωνικής τάξης που ιδρύει νέα κέντρα με κριτήριο τον έλεγχο και την εκμετάλλευση των εμπορικών και οικονομικών οδών. Παράλληλα, χρησιμοποιεί αυτό το νέο πολιτιστικό παράγωγο ως μέσο επιβολής και επίδειξης της δύναμης, της εξουσίας και του πλούτου της.

Στην υπό μελέτη περιοχή ο τύμβος εμφανίζεται για πρώτη φορά στο Νυδρί της Λευκάδος ως ταφικός. Πρόκειται για τους τύμβους R που χρονολογούνται στην ΠΕ II περίοδο (βλ. κεφ.7.2). Ταφικοί τύμβοι σύγχρονοι των R ή προγενέστεροι δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Στη Δυτική Ελλάδα τύμβοι ανεγείρονται καθ' όλη τη διάρκεια της ΕΧ από τα βορειότερα σύνορα της Ηπείρου μέχρι την Ναυπακτία. Χρονικά πιο κοντινοί στους τύμβους R είναι ο τύμβος στον Αλμυρό Περίθειας Κέρκυρας (βλ. κεφ.7.3) και στη Μόσχοβη Λουτρακίου Αιτωλ/νίας (βλ. κεφ.7.4).

⁸⁶ Bodinaku 1981, 244-245.

⁸⁷ Oikonomidis - Papayiannis - Tsonos 2011, 189.

⁸⁸ Τσώνος 2015α, 255.

⁸⁹ Oikonomidis - Papayiannis - Tsonos 2011, 189.

⁹⁰ Τσώνος 2015α, 283.

Σημαντική είναι η παρουσία των τύμβων στο ανατολικό τμήμα της Στερεάς Ελλάδας και νοτιότερα στην Αττική. Οι περισσότεροι βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή του Μαραθώνα. Πρώτα ανασκάφηκε ο τύμβος της Άφιδνας, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα από τον S. Wide, ο οποίος τον χρονολόγησε στην ΜΕ περίοδο⁹¹. Ο J. Maran ανέφερε ότι το ζήτημα της χρονολόγησης του τύμβου χρειάζεται να επανεξεταστεί⁹². Εν συνεχεία, η J. Forsén, αφού μελέτησε τα ευρήματα από τον τύμβο, τα χρονολόγησε από την ΠΕ II - ΠΕ III περίοδο, έως και την πρώιμη ΜΕ περίοδο⁹³. Σε κοντινή απόσταση από την Άφιδνα, στη θέση Βρανάς, στο ΝΔ άκρο της πεδιάδας του Μαραθώνα, ανασκάφηκε από τον Σ. Μαρινάτο το 1970 ένα ταφικό σύνολο τεσσάρων τύμβων⁹⁴. Από τη μελέτη της κεραμικής συμπεραίνεται ότι η ίδρυση του τύμβου Ι ανάγεται στην πρώιμη ΜΕ περίοδο⁹⁵. Όμοια κεραμική εντοπίστηκε και στον τύμβο ΙΙ. Ωστόσο, η πλειονότητα της κεραμικής χρονολογείται σε υστερότερη περίοδο, στην ΥΕ ΙΙΑ και ΥΕ ΙΙΒ περίοδο και αποτελεί σοβαρή ένδειξη ότι ο τύμβος είχε χρησιμοποιηθεί ως χώρος ταφών στους χρόνους αυτούς⁹⁶. Οι τύμβοι ΙΙΙ και ΙV αποτελούν τα λιγότερο γνωστά μνημεία, λόγω της κακής διατήρησής τους. Απέχουν χρονικά από τον Ι και είναι πιο κοντά στον ΙΙ. Τα ευρήματα από τον τύμβο ΙV χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙΑ έως την ΥΕ ΙΙΓ περίοδο⁹⁷, ενώ ένας αμφορίσκος που βρέθηκε στον τύμβο ΙΙΙ χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΓ περίοδο⁹⁸.

Στη Θεσσαλία και στη Βόρεια Ελλάδα οι τύμβοι εμφανίζονται σπανιότερα. Από τα λιγοστά δείγματα παρουσίας του ταφικού τύπου στην Βόρεια Ελλάδα αποτελούν οι χρονικά κοντινοί των τύμβων R του Νυδρίου τύμβοι σε δύο περιοχές της Χαλκιδικής, στο Κριαρίτσι Συκιάς και στη Νέα Σκιώνη⁹⁹ (βλ. κεφ. 7.2.4.3). Αντιθέτως, η Πελοπόννησος συγκεντρώνει τον μεγαλύτερο αριθμό τύμβων στον ελλαδικό χώρο. Οι πρωιμότεροι απαντώνται στην Πελλάνα Λακωνίας¹⁰⁰. Στην ΠΕ περίοδο χρονολογείται ο τελετουργικός τύμβος που υψώθηκε πάνω στα υπολείμματα της Οικίας των Κεράμων στην Λέρνα Αργολίδος¹⁰¹ (βλ. επόμενο κεφάλαιο), ενώ χρονικά κοντινοί σε αυτόν είναι οι δύο τύμβοι που βρίσκονται στην Ολυμπία, ο τύμβος στο Πελόπειον της Άλτεως¹⁰² και ο τύμβος στον χώρο όπου ανεγέρθηκε νέο αρχαιολογικό μουσείο Ολυμπίας¹⁰³. Ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί η ευρεία διάδοση του τύπου κατά τη ΜΕ περίοδο στην Μεσσηνία (βλ. κεφ.9.2).

Στον αιγαιακό χώρο δεν βεβαιώνεται παρουσία ταφικού ή τελετουργικού τύμβου. Στην Αγία Ειρήνη Κέας ο χώρος όπου σημειώνεται ο μεσοελλαδικός τάφος

⁹¹ Wide 1896.

⁹² Maran 1992, 320.

⁹³ Forsén 2010, 225-231.

⁹⁴ Μαρινάτος 1970, 9-18, Marinatos 1970, 156-164.

⁹⁵ Παντελίδου Γκόφα - Touchais - Φίλιππα Touchais - Παπαδημητρίου 2014, 58.

⁹⁶ Παντελίδου Γκόφα - Touchais - Φίλιππα Touchais - Παπαδημητρίου 2015, 42-49.

⁹⁷ Παντελίδου Γκόφα - Touchais - Φίλιππα Touchais - Παπαδημητρίου 2016, 46-47.

⁹⁸ Παντελίδου Γκόφα - Touchais - Φίλιππα Touchais - Παπαδημητρίου 2016, 42.

⁹⁹ Τσιγαρίδα - Μανταζή, 2006.

¹⁰⁰ Spyropoulos 1998.

¹⁰¹ Caskey 1956, Caskey 1957, Caskey 1968, 314.

¹⁰² Dörpfeld 1935.

¹⁰³ Γιαλούρης 1964, Koumouzelis 1980, 140.

40 ορίζεται από κάθετα τοποθετημένες λίθινες πλάκες¹⁰⁴, θυμίζοντας περίβολο τύμβου. Από την έρευνα του χώρου δεν προέκυψαν περισσότερα στοιχεία ώστε να θεωρηθεί ότι στον χώρο υπήρχε τύμβος με την ταφή 40 να είναι μέρος αυτού. Σε ένα άλλο νησί των Κυκλάδων, στη Μύκονο, στην παραλία της Φτελιάς, στον κόλπο του Πανόρμου, ο Κ. Τσάκος είχε παρατηρήσει να υψώνεται σωρός από χώμα με τη μορφή τύμβου¹⁰⁵. Συνέδεσε τον «τύμβο» με την ομηρική παράδοση και τον πιθανολογούμενο τάφο στο νησί του ήρωα Αίαντα Λοκρού. Ωστόσο, οι ανασκαφικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν από τον Α. Σάμψων στον χώρο κατέρριψαν τη θεωρία περί ύπαρξης τύμβου και ταφής. Παράλληλα, αποκάλυψαν στη θέση νεολιθική εγκατάσταση, χωρίς να σημειώνονται ενδείξεις υστερότερης χρήσης¹⁰⁶. Αν και δε βεβαιώνεται τύμβος της ΕΧ στις Κυκλάδες, σε μεταγενέστερη περίοδο, στο τέλος του 8^{ου} με αρχές του 7^{ου} π.Χ. αιώνα στην Γρόττα της Νάξου δημιουργείται μεγάλου μεγέθους τύμβος για να καλύψει τους ταφικούς περίβολους, όπου θάπτονταν οι νεκροί σημαντικών οικογενειών της πόλης¹⁰⁷.

6.2.5.2. Τελετουργικοί τύμβοι

Οι πρώτοι τύμβοι στον ελλαδικό χώρο δεν ανεγείρονται για ταφικούς σκοπούς αλλά για τελετουργικούς. Οι τελετουργικοί τύμβοι εντοπίζονται στην Κεντρική Ελλάδα και στην Πελοπόννησο κατά την ΠΕ II περίοδο, ενώ μετά το πέρας της ΠΕΧ παύουν να υπάρχουν. Μεταξύ τους διαπιστώνονται σημαντικές διαφορές, αλλά και ομοιότητες με κοινό χαρακτηριστικό όλων το αίτιο δημιουργίας, καθώς η ανέγερσή τους σηματοδοτεί το τέλος της προηγούμενης χρήσης του χώρου.

Ο αρχαιότερος τύμβος στον ελλαδικό χώρο βρίσκεται στην κορυφή του λόφου του Αμφείου στη Θήβα και χρονολογείται στο α' μισό της ΠΕ II περιόδου¹⁰⁸. Πρόκειται για πλίνθινο τύμβο διαμέτρου 20μ. και ύψους 2μ. περίπου, ο οποίος υψώθηκε πάνω σε νεκροταφείο λαξευτών θαλαμοειδών της μετάβασης ΠΕ I/II¹⁰⁹. Στο κέντρο του τύμβου προστέθηκε μεταγενέστερα (;) κιβωτιόσχημος τάφος¹¹⁰. Κοντά σε αυτόν εντοπίστηκε «σαλτσιέρα» (κύμβη) της ΠΕ II περιόδου. Της ίδιας περιόδου κεραμικά θραύσματα βρέθηκαν και στην επίχωση μαζί με μεταγενέστερα, ενώ σε όρυγμα βρέθηκε σκύφος της ΜΕ περιόδου και όστρακα της ΥΕ περιόδου¹¹¹. Ο τύμβος ανασκάφηκε από τον Θ. Σπυρόπουλο και ερμηνεύτηκε από τον ίδιο ως ο τύμβος και ο τάφος των ηρώων Ζήθου και Αμφίονος. Θεώρησε ότι το σχήμα του λόφου

¹⁰⁴ Caskey 1971, 379.

¹⁰⁵ Τσάκος 1989, 121.

¹⁰⁶ Sampson 2002, 13.

¹⁰⁷ Λαμπρινουδάκης - Ζαφειροπούλου - Βλαχόπουλος - Χαραλαμπίδου, 2016.

¹⁰⁸ Σπυρόπουλος 1972α.

¹⁰⁹ Aravantinos - Psaraki 2011, 405-407.

¹¹⁰ Müller 1989, 38.

¹¹¹ Σπυρόπουλος 1972α, 307-308.

αποβαίνει σχήμα βαθμιδωτής πυραμίδας αντιγράφοντας τα αιγυπτιακά μνημεία¹¹². Κατά τον ίδιο, το υλικό κατασκευής του τύμβου ενισχύει την άποψη του. Αργότερα, ο τύμβος χαρακτηρίστηκε από την J. Forsén ως τελετουργικός¹¹³, ερμηνεία η οποία στηρίχθηκε στο γεγονός ότι ο τύμβος δεν ανεγέρθηκε εξ αρχής με ταφικό σκοπό. Αξίζει να επισημανθεί, ότι στη Θήβα, πέραν του τύμβου του Αμφείου, κοντά στη σύγχρονη επέκταση του Αρχαιολογικού Μουσείου σημειώνεται ένας ακόμη πλίνθινος τύμβος¹¹⁴. Ο συγκεκριμένος θα μπορούσε επίσης να χαρακτηριστεί ως τελετουργικός, καθώς υψώθηκε πάνω σε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που περιλάμβαναν ένα αψιδωτό οικοδόμημα. Αφού πρώτα καταστράφηκε το οικοδόμημα, ακολούθησε μαζική ταφή δώδεκα ατόμων. Από την θέση των σκελετικών καταλοίπων διαπιστώνεται ότι οι νεκροί τοποθετήθηκαν εντός του οικοδομήματος χωρίς επιμέλεια, καθώς μέρη του ενός καλύπτουν μέρη του άλλου. Μαζί τους τοποθετήθηκαν κεραμικά αγγεία του τέλους της ΠΕ II περιόδου και έπειτα σκεπάστηκαν από πλίνθους¹¹⁵.

Τελετουργικός τύμβος υψώθηκε επίσης πάνω στα υπολείμματα της Οικίας των Κεράμων στην Λέρνα της Αργολίδας μετά από την καταστροφή της από πυρκαγιά τον 22^ο π.Χ. αιώνα¹¹⁶. Πρόκειται για τύμβο που ορίζεται από μία σειρά λίθων και είναι παρόμοιος διαμέτρου με εκείνον του Αμφείου της Θήβας, περίπου 19μ. Ο H.J. Weisshaar μίλησε για πρώτη φορά για τελετουργικό έθιμο, υποστηρίζοντας ότι η πυρκαγιά δεν προήλθε από εχθρική εισβολή, αλλά υπήρξε τελετουργική πυρκαγιά του κτιρίου¹¹⁷. Χρονολογικά, ο τύμβος της Λέρνας και του Αμφείου βρίσκονται κοντά και ίσως να είναι σύγχρονοι μεταξύ τους. Ωστόσο, κατασκευαστικά διαφέρουν σημαντικά και οπωσδήποτε διαφορετικός είναι ο ορίζοντας των δράσεων που τα μνημειακά αυτά «σήματα» καλύπτουν. Στην Λέρνα η ανέγερσή του τύμβου σηματοδοτεί το τέλος της οικιστικής χρήσης του χώρου και παράλληλα το τέλος της άρχουσας τάξης ή ακόμα και της κοινότητας που ήκμασε μεταξύ της ΠΕ II και ΠΕ III περιόδου. Στην περίπτωση του Αμφείου, ο τύμβος ιδρύεται πάνω σε προγενέστερο νεκροταφείο για να σηματοδοτήσει, επιστεγάσει και κοινοποιήσει την σημαντικότητα του χώρου. Σε μεταγενέστερη περίοδο η κοινότητα θάπτει τον/τους σπουδαίο/ους νεκρό/ους της εντός του τύμβου, αναγνωρίζοντας την σημασία και την «ιερότητα» του χώρου.

Ίδιου τύπου τύμβος διαπιστώνεται στη δυτική πλευρά της Πελοποννήσου, στο Πελόπειον της Άλτεως στην Ολυμπία¹¹⁸. Η J. Forsén τον χαρακτηρίζει τελετουργικό εξαιτίας ενός τμήματος τοίχου εντός του τύμβου, θεωρώντας ότι το μνημείο λειτούργησε με παρόμοιο τρόπο όπως στην Οικία των Κεράμων¹¹⁹. Από την κεραμική οι ερευνητές συμπεραίνουν ότι ο τύμβος του Πελοπείου χρονολογείται μεταξύ της ΠΕ

¹¹² Σπυρόπουλος 1972β, 20.

¹¹³ Forsén 1992, 133.

¹¹⁴ Αραβαντινός 1996.

¹¹⁵ Aravantinos - Psaraki 2011, 403.

¹¹⁶ Caskey 1956, Caskey 1957, Caskey 1968, 314.

¹¹⁷ Weisshaar, 1983, 354.

¹¹⁸ Dörpfeld 1935.

¹¹⁹ Forsén 1992, 92-93.

II και ΠΕ III περιόδου¹²⁰ και είναι πρωιμότερος του ετέρου τύμβου που σημειώνεται στην Ολυμπία, στη θέση που βρίσκεται το Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας.

Ο πιο πρόσφατα αναγνωρισμένος τελετουργικός τύμβος βρίσκεται στην Πρωτοχαλκή φάση της μυκηναϊκής ακρόπολης της Τίρυνθας. Στην θέση όπου βρίσκονταν δύο αψιδωτά κτίσματα και τα οποία καταστράφηκαν από πυρκαγιά κατά την προχωρημένη ΠΕ II περίοδο, κατασκευάστηκε το μνημειώδες οικοδόμημα “Rundbau”, κυκλικού σχήματος και διαμέτρου 28μ.¹²¹, που από μεγάλο μέρος των ερευνητών εκτιμήθηκε ως σιταποθήκη. Στο τέλος της ίδιας περιόδου το Rundbau καταστρέφεται και από τα υλικά κατασκευής του ανεγείρεται τελετουργικός τύμβος¹²².

6.2.6. Σύνοψη

Η επικάλυψη των νεκρών με χώμα και λίθους και κατ’ επέκταση η δημιουργία τύμβου είναι φαινόμενο που διαδίδεται στην Ευρώπη σε μεγάλο γεωγραφικό και χρονολογικό εύρος. Η Μ. Gimbutas υποστήριξε ότι γεννήθηκε σε συγκεκριμένη περιοχή, από μία συγκεκριμένη φυλετική ομάδα, των Kurgans, η οποία εξαπλώθηκε έως τα Βαλκάνια φέροντας μαζί της την συγκεκριμένη ταφική πρακτική. Ωστόσο, από τα κινητά ευρήματα, από τα ανεσκαμμένα μνημεία και από και ανασκαφές μετά το θάνατο της διαπιστώνεται ότι στη θεωρία της προβάλλονται σοβαρές αντιρρήσεις, ώστε να επαληθευτεί. Για παράδειγμα, στον ελλαδικό χώρο δεν τεκμηριώνεται παρουσία της συγκεκριμένης φυλετικής ομάδας¹²³. Από τα παραπάνω συμπεραίνεται, ότι ναι μεν το φαινόμενο του τύμβου γεννήθηκε κάποια στιγμή στην Ευρώπη, αλλά δεν επαληθεύεται ότι συγκεκριμένη φυλετική ομάδα ή συγκεκριμένος πολιτισμός, ο οποίος πρώτος το εξέφρασε, εξαπλώθηκε και κατέκτησε ολόκληρη την ήπειρο. Ο τύπος του τύμβου έχει ποικιλομορφία και ακόμη και σε μικρή γεωγραφική και χρονολογική κλίμακα διαπιστώνονται σημαντικές διαφορές που δεν επιτρέπουν να ταυτιστεί με μία συγκεκριμένη φυλετική ομάδα ή πολιτισμό. Αντιθέτως, συνδέεται με την πολιτιστική ταυτότητα των κοινοτήτων της εκάστοτε περιοχής που τους δημιουργεί, έχοντας ως κοινή συνιστώσα την χρήση της μνήμης για όφελος της κοινότητας.

7. ΟΙ ΤΥΜΒΟΙ ΤΟΥ ΒΔ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

¹²⁰ Forsén 1992, 92, Aravantinos - Psaraki 2011, 403.

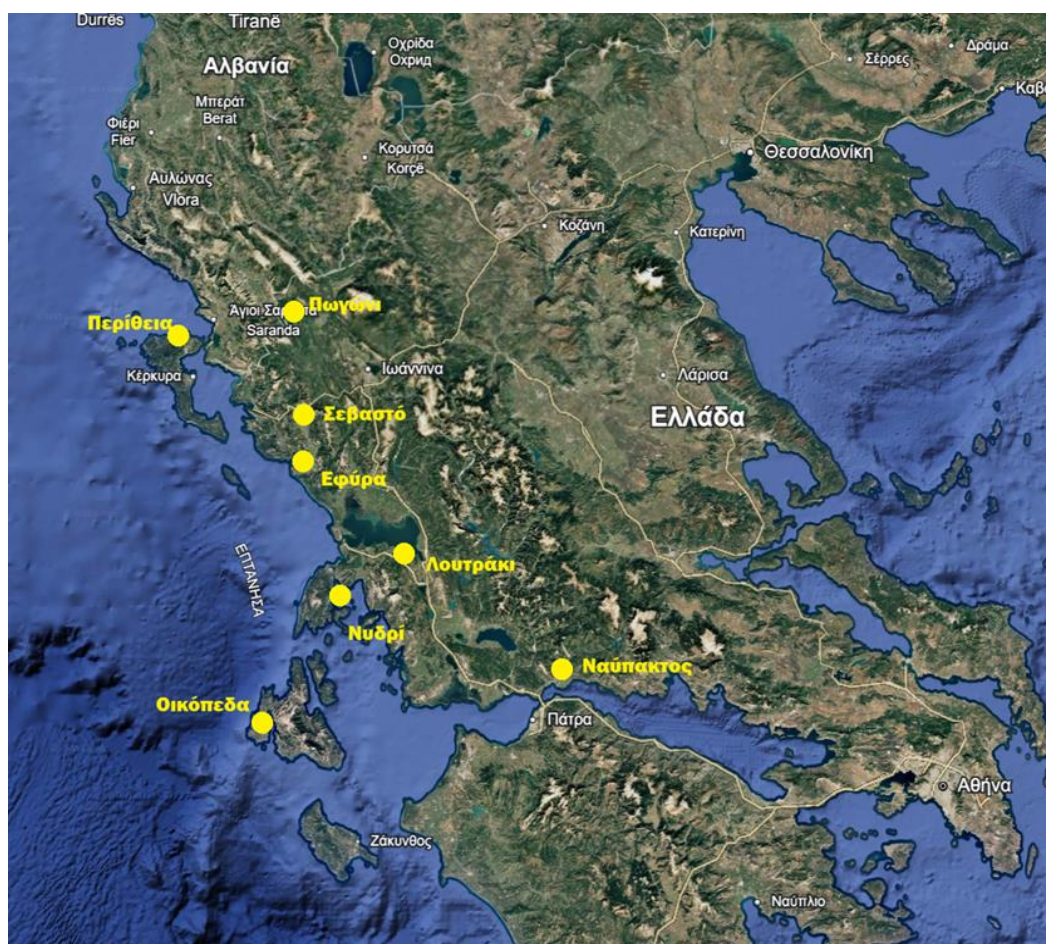
¹²¹ Kilian 1986, 68.

¹²² Maran 2016.

¹²³ Korres 2011, 593.

7.1. Οι προς μελέτη τύμβοι του ΒΔ ελλαδικού χώρου

Σε προηγούμενο κεφάλαιο χωρίζεται ο ΒΔ ελλαδικός χώρος σε τρεις μεγάλες γεωγραφικές περιφέρειες (βλ. κεφ.4). Στο ακόλουθο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι τύμβοι της ΕΧ που βρίσκονται στον ΒΔ ελλαδικό χώρο κατά χρονολογική σειρά, από τον παλαιότερο στον νεότερο. Η παρουσίαση κατ' αυτόν τον τρόπο κρίνεται ουσιώδης για την συζήτηση των αποτελεσμάτων και τη σύνθεση των δεδομένων. Πρόκειται για τους τύμβους R στο Νυδρί Λευκάδας, τον τύμβο στον Αλμυρό Περίθειας Κέρκυρας, τον τύμβο στη Μόσχοβη Λουτρακίου Αιτωλ/νίας, τους τύμβους F και S στο Νυδρί, τον τύμβο της Ναυπάκτου, τον τύμβο στο Σεβαστό Θεσπρωτίας, τον τύμβο στα Οικόπεδα Κεφαλονιάς, τους τύμβους στην Εφύρα Πρέβεζας και τους τύμβους στο Πωγώνι Ιωαννίνων (εικ. 1), (πιν. 1).

Εικ. 1 Οι τύμβοι του ΒΔ ελλαδικού χώρου

Οι τύμβοι του ΒΔ ελλαδικού χώρου												
τύμβος		χρονολογικά στοιχεία		γεωγραφικά στοιχεία			αρχιτεκτονικά στοιχεία		ευρήματα			βιβλιογραφία
συμβ. ονομασία	αρ. τύμβων	αρ. περιόδου	χρονολόγηση	νομός	περιοχή	υδάτινο στοιχείο	διάμετρος	περίβολος	αρ. ταφών	τύπος ταφών	κτερίσματα	
Νυδρί R	33	ΠΕΧ	ΠΕ II	Λευκάδας	Νυδρί	Ιόνιο πέλαγος	2,70 έως 9,60μ.	πλακοειδείς λίθοι σε στρώσεις	1 έως 10 (με εξωτερικούς)	εγχυτρισμοί, λακκοειδείς, κιβωτιόσχημοι	κεραμική, χρυσά, αργυρά, χάλκινα, σφαιανός, λίθινα	Dörpfeld 1927, Branigan 1974, Kilian-Dirlmeier 2008, Βικάτου 2014
Περίθειας	2	ΠΕΧ	ΠΕ II - ΠΕ III	Κέρκυρας	Αλμυρός Περίθειας	Ιόνιο πέλαγος	_/10,5μ.	πλακοειδείς λίθοι	2,2 (με εξωτερικούς)	εγχυτρισμοί, λακκοειδείς, κιβωτιόσχημοι	όχι	Μεταλλινού 2005, Metallinou 2017
Μόσχοβης	1	ΠΕΧ	ΠΕ III	Αιτωλ/νίας	Μόσχοβη	Αμβρακικός κόλπος	9μ.	άγνωστος	4	εγχυτρισμοί, λακκοειδείς	κεραμική, λίθινα	Κολώνας 1997, Κολώνας 2008
Νυδρί F	1	MEX	β' μισό ΜΕ	Λευκάδας	Νυδρί	Ιόνιο πέλαγος	4,70x9,20μ.	ορθοστάτες	10	κιβωτιόσχημοι	κεραμική, χάλκινα	Dörpfeld 1927
Νυδρί S	1	MEX	β' μισό ΜΕ	Λευκάδας	Νυδρί	Ιόνιο πέλαγος	12,10μ.	πλακοειδείς λίθοι	14	κιβωτιόσχημοι	κεραμική, χάλκινα, λίθινα	Dörpfeld 1927
Ναυπάκτου	1	MEX	β' μισό ΜΕ	Αιτωλ/νίας	Ναύπακτος	Κορινθιακός κόλπος	12μ.	πλακοειδείς λίθοι	2	κιβωτιόσχημοι	κεραμική	Σαράντη 2022
Σεβαστό	1	MEX-YEX	ΜΕ-ΥΕ	Θεσπρωτίας	Σεβαστό	Κωκυτός ποταμός	9,50μ.	αργοί λίθοι	5 (με εξωτερικούς)	κιβωτιόσχημοι, λακκοειδείς	κεραμική, χάλκινα	Forsén et al. 2011, Lima 2016
Οικόπεδα	1	YEX	ΥΕ II - IIIA1/B	Κεφαλονιάς	Οικόπεδα	Ιόνιο πέλαγος	2-2,5μ.	κατεργασμένοι (;)	άγνωστος	άγνωστος	κεραμική, χρυσά, χάλκινα, λίθινα	Μαρινάτος 1932
												Παπαδόπουλος - Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, Παραδοπούλου 2020
Εφύρας	3	YEX	ΥΕ IIIA-Γ	Πρέβεζας	Μεσποτάμος	Ιόνιο πέλαγος	7,90 έως 13,5μ.	αργοί λίθοι	4,1,5	κιβωτιόσχημοι, λακκοειδείς	κεραμική, χάλκινα, λίθινα	Ανδρέου 1982, Ανδρέου 1985.
Πωγωνίου	8	YEX-ΠΕΣ	ΥΕ IIIΓ - ΠΕΣ	Ιωαννίνων	Πωγωνί	Γορμός ποταμός	6 έως 14μ.	άνευ - αργοί λίθοι	0 έως 30	κιβωτιόσχημοι, λακκοειδείς	κεραμική, χρυσά, χάλκινα, λίθινα	Ανδρέου 1982, Ανδρέου 1985.

Πιν. 1 Οι τύμβοι του ΒΔ ελλαδικού χώρου

7.2. Οι τύμβοι στο Νυδρί της Λευκάδας

Η πεδιάδα του Νυδρίου από πολύ νωρίς συγκέντρωσε το ενδιαφέρον των ερευνητών. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο συνεργάτης του H. Schliemann, W. Dörpfeld, πραγματοποιεί ανασκαφές, ώστε να αποδείξει τη θεωρία του πως η Λευκάδα είναι η Ιθάκη των ομηρικών επών και η πατρίδα του ήρωα Οδυσσέα. Κατά τη διάρκεια των ερευνών του αποκαλύφθηκαν σημαντικά ταφικά μνημεία της ΕΧ¹²⁴. Πρόκειται για τους τύμβους R, τον τύμβο F και τον τύμβο S¹²⁵. Αν και δεν δικαίωσαν τον ανασκαφέα ως προς τη θεωρία του, αφού ανήκουν σε πρωιμότερη περίοδο από αυτή που χρονολογείται η δράση των ηρώων των ομηρικών επών, αποτελούν σημαντικότερα ευρήματα για τη μελέτη της πρώιμης ΕΧ στον ελλαδικό χώρο.

7.2.1. Γεωγραφία

Σε αντίθεση με τη άγρια δυτική ακτογραμμή του νησιού της Λευκάδος, η ανατολική χαρακτηρίζεται ήπια και σχηματίζει μικρούς κόλπους και φυσικά λιμάνια που προσφέρονται για απόπλους και κατάπλους, για ίδρυση εμπορικών σταθμών, για πρόσκαιρη ή μόνιμη εγκατάσταση. Στο Α τμήμα του νησιού βρίσκεται η πεδιάδα του Νυδρίου. Από την ακτή της στα Α ο επισκέπτης ατενίζει τα μικρότερα γειτονικά νησιά Μαδουρή, Σπάρτη, Σκορπιό και Σκορπίδι και τις Β ακτές του Μεγανησίου στα ΝΑ. Η πεδιάδα ορίζεται από το όρος Σκάρος στα Β και τους ορεινούς όγκους της Ελάτης στα

¹²⁴ Dörpfeld 1927, Branigan 1975, Kilian Dirlmeier 2008.

¹²⁵ Για τους τύμβους F και S βλ. κεφ. 7.5.

Δ, ενώ στο Ν τμήμα από την πεδινή θέση «Στενό», οδηγείται κανείς στον καλά κλεισμένο όρμο του Βλυχού και από εκεί στο νοτιότερο τμήμα του νησιού και στην Βασιλική. Το υδάτινο στοιχείο είναι έντονο στον χώρο, καθώς εκτός της θάλασσας του Ιονίου στα Α, πηγές αλλά και χείμαρροι από τους ορεινούς όγκους στα Β και Δ κατακλύζουν την πεδιάδα με εντονότερη παρουσία στους χειμερινούς μήνες, ενώ η ροή τους φθίνει την θερινή περίοδο.

7.2.2. Οι τύμβοι R¹²⁶

Στην πεδινή θέση Στενό, Ν του Νυδρίου, εντοπίστηκαν το 1908 σε βάθος έως 5μ. από τον W. Dörpfeld 33 ταφικοί τύμβοι (πιν. 2). Ονομάστηκαν από τον ίδιο «τύμβοι R» (εικ. 2). Ερευνήθηκαν κατά τα έτη 1910 και 1912-1913. Από τους 33, οι 22 αποκαλύφθηκαν πλήρως και οι υπόλοιποι μερικώς, καθώς ορισμένοι είτε βρίσκονταν εκτός των ορίων της έκτασης που ανασκάφηκε, είτε βρίσκονταν κάτω από τον αμαξιτό δρόμο Βασιλικής - Νυδρίου που υπήρχε στη ίδια θέση με αυτή που βρίσκεται ο σημερινός ασφαλτοστρωμένος δρόμος. Πέραν αυτών, ο ανασκαφέας υπολόγιζε την ύπαρξη ακόμη 10 έως 17 επιπλέον τύμβων προς Ν και ΝΔ¹²⁷. Παρόλη την πεποίθηση του δεν πραγματοποίησε ανασκαφικές εργασίες, ώστε να επιβεβαιωθεί. Η διάμετρος των τύμβων κυμαίνεται από 2,70μ. έως 9,60μ. και το μέγιστο σωζόμενο ύψος φθάνει έως και 0,60μ. Από τις σχεδιαστικές τομές που έγιναν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής των τύμβων προκύπτει ότι το ύψος της επιχωμάτωσης έφθανε 0,60μ. και αν συνυπολογίσουμε το ύψος της κρηπίδας, το συνολικό ύψος διαμορφώνεται σε 1,20μ., μέγεθος το οποίο επιβεβαιώνεται από την ανασκαφή του τύμβου R29 κατά τη διάρκεια του έργου «Ανάδειξη Προϊστορικών Τύμβων στο Στενό Δ.Δ. Νυδρίου Λευκάδας» που υλοποιήθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδας κατά τα έτη 2011 - 2014¹²⁸. Κατά την υλοποίηση του έργου ο τύμβος R29 ανασκάφηκε πλήρως, καθώς από την αρχική ανασκαφή του W. Dörpfeld είχε αποκαλυφθεί μόλις ένα μικρό τμήμα της στεφάνης του¹²⁹. Στο πλαίσιο υλοποίησης του έργου αποτυπώθηκαν σχεδιαστικά εκ νέου οι τύμβοι του ΒΔ και ΝΑ οικοπέδου (εικ. 3, 4). Οι τύμβοι R αποτελούνται από λίθινη κρηπίδα πάνω στην οποία συσσωρεύονταν λίθοι και χώμα. Ο εξωτερικός δακτύλιος είναι κατασκευασμένος από πλακοειδείς λίθους σε στρώσεις, χαρακτηρίζεται από την καθετότητά του και περικλείει ένα πυρήνα από ποτάμιους λίθους. Στους περισσότερους τύμβους σώζονται τμήματα μόνο της στεφάνης τους, ενώ σε έναν, στον τύμβο R16, δεν διατηρείται κανένα τμήμα της περιμέτρου του. Το έδαφος που εδραιωνόταν η λίθινη κρηπίδα δεν ήταν υψομετρικά ισοσταθμισμένο με αποτέλεσμα σε περιπτώσεις να

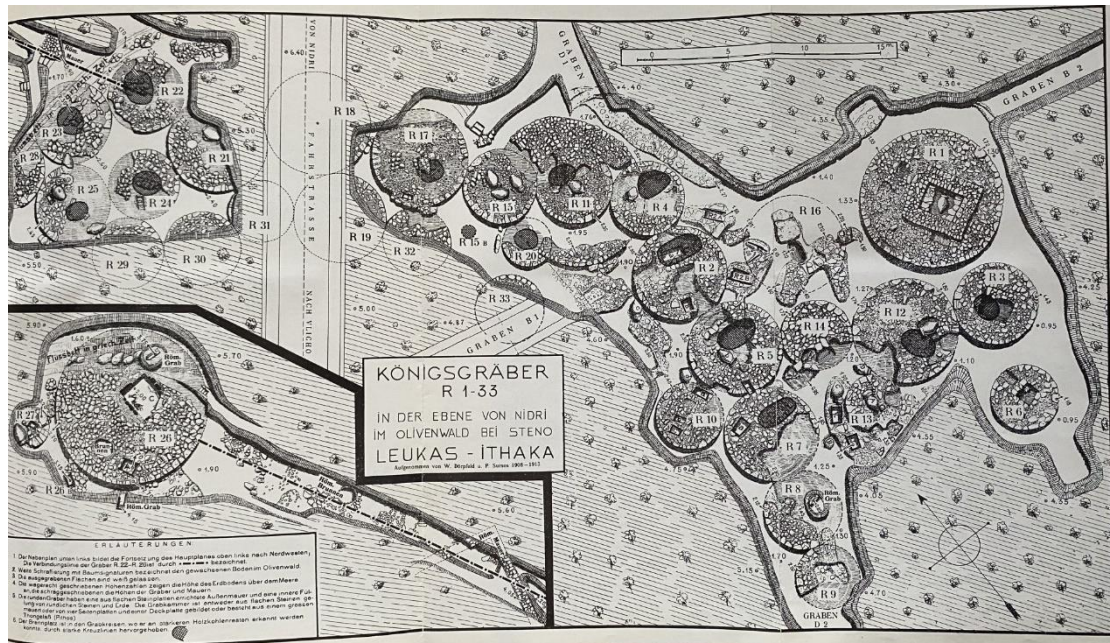
¹²⁶ Dörpfeld 1927.

¹²⁷ Βικάτου 2014, 15.

¹²⁸ Βικάτου 2014, 17.

¹²⁹ Βικάτου 2014, 28.

υπάρχει υψομετρική διαφορά σε σημεία της στεφάνης του τύμβου, όπως στον τύμβο R2¹³⁰.

Εικ. 2 Σχεδιαστική αποτύπωση των τύμβων R στο Νυδρί (Dörpfeld 1927, taf. 13)

Εικ. 3 Σχεδιαστική αποτύπωση των τύμβων R στο ΝΑ οικόπεδο (Βικάτου 2014, σ. 31)

¹³⁰ Βικάτου 2014, 16.

Εικ. 4 Σχεδιαστική αποτύπωση των τύμβων R στο ΒΔ οικόπεδο (Βικάτου 2014, σ. 28)

Μέσα στην κρηπίδα υπήρχε ένας κύριος τάφος (Hauptgrab) και έως τρεις δευτερεύοντες (Beigraber). Στην περιφέρεια ορισμένων τύμβων εντοπίζονται «δορυφορικοί» τάφοι (Nebengraber)¹³¹. Ο κύριος τάφος αποτελεί την πρώτη χρονολογικά ταφή του τύμβου και προορίζεται για ένα μόλις ενήλικο άτομο, στην πλειοψηφία άνδρα, ενώ εξαίρεση αποτελεί ο R26 όπου έχουν τοποθετηθεί δύο, ένας άνδρας και μία γυναίκα. Οι τύποι των ταφών είναι εγχυτρισμοί, ταφές σε λάκκο και σε κιβωτιόσχημους και κτιστούς τάφους. Στην πλειονότητα των τύμβων ο τύπος του κύριου τάφου είναι ταφή σε λάκκο ή εγχυτρισμός, ενώ μόνο στον R27 είναι κιβωτιόσχημος. Επίσης, στους R1 και R26, που είναι και οι μεγαλύτεροι σε μέγεθος τύμβοι, ο κύριος τάφος αποτελεί μίξη εγχυτρισμού και λάκκου με επιμελημένο κτιστό πλαίσιο (εικ. 5).

¹³¹ Ζάχος - Ντούζουγλη 2003, 33.

Εικ. 5 Σχεδιαστική απεικόνιση των τύμβων R1 και R26 στο Νυδρί (Dörpfeld 1927, taf. 13)

Η ταφική πρακτική για τους νεκρούς των κύριων τάφων ήταν η καύση καθώς επιβεβαιώνεται σε 17 από τους 22 πλήρως ερευνημένους τύμβους¹³². Το στρώμα κάρβουνων και στάχτης που εντόπισε ο ανασκαφέας είναι περίπου 0,25μ. πάχους και βρίσκεται στο επίπεδο της θεμελίωσης των τύμβων κάτω ή κοντά στις ταφές. Η θέση της πυράς υποδηλώνει ότι η ταφική πρακτική της καύσης αποτελούσε την εναρκτήρια πράξη της ταφής και παράλληλα της έναρξη κατασκευής του ταφικού μνημείου του τύμβου. Εντός του στρώματος της καύσης εντοπίστηκαν και οστά ζώων, γεγονός το οποίο μαρτυρά ταφικά έθιμα, όπως τέλεση θυσιών ή προσφορών¹³³. Από τα ίχνη πυράς που φέρουν τα ίδια τα σκελετικά κατάλοιπα και τα κτερίσματα που συνοδεύουν τον νεκρό προκύπτει ότι υπήρξε μερική καύση του νεκρού. Πρόκειται για μία διαδικασία που διευκόλυνε και επιτάχυνε την αποσύνθεση των πτωμάτων και αποσκοπούσε στο διαχωρισμό της σάρκας από τον σκελετό πριν την ταφή. Σε συνηθέστερες περιπτώσεις αυτό επιτυγχάνονταν με την υπαίθρια έκθεση των λειψάνων για αρκετό χρονικό διάστημα¹³⁴. Έπειτα γινόταν περισυλλογή και τοποθέτηση των οστών και κτερισμάτων στον τάφο¹³⁵. Η ταφική πρακτική της καύσης δεν εφαρμοζόταν στους δευτερεύοντες και «δορυφορικούς» τάφους. Σε αυτούς οι νεκροί τοποθετούνταν σε συνεσταλμένη στάση. Εξαίρεση αποτελεί μονάχα ταφή στον τύμβο R25, όπου διαπιστώνεται δεύτερη πυρά¹³⁶. Η S. Müller περί της καύσης των νεκρών στο Στενό υποστήριξε, ότι η καύση των σκελετικών καταλοίπων πραγματοποιείται σε εστίες πυράς, αφού πρώτα αυτά αποσπώνται από τις πρωτογενείς ταφές, ως ένα μεταταφικό τελετουργικό¹³⁷.

¹³² Βικάτου 2014, 18.

¹³³ Βικάτου 2014, 20.

¹³⁴ Παπαδόπουλος - Κοντορλή Παπαδοπούλου 2003, 177.

¹³⁵ Ζάχος - Ντούζουγλη 2003, 34.

¹³⁶ Βικάτου 2014, 21.

¹³⁷ Müller Celka 2011a, Müller Celka 2011b 418.

Από τα ταφικά έθιμα αποδεικνύεται ότι ο νεκρός του κύριου τάφου τύχαινε ιδιαίτερης περιποίησης πριν τον ενταφιασμό του, γεγονός που δείχνει ότι πρόκειται για μία εξέχουσα τάξη επιφανών προσώπων της κοινωνίας, με ανώτερη κοινωνική και οικονομική θέση. Παράλληλα, υποδηλώνεται η ύπαρξη οργανωμένης κοινωνίας στο Στενό. Προς αυτή την κατεύθυνση συνηγορούν και τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς. Τα σπανιότερα και πολυτιμότερα, ορισμένα εκ των οποίων δύναται να χαρακτηρισθούν ως αντικείμενα κύρους, τοποθετούνται μαζί με τους νεκρούς των κύριων τάφων, σε αντίθεση με αυτά των δευτερευόντων και περιφερειακών, τα οποία είναι φτωχότερα ή απουσιάζουν παντελώς, υποδεικνύοντας κατά τον τρόπο αυτόν την χαμηλότερη κοινωνική θέση των ανθρώπων που ενταφιάστηκαν σε αυτούς¹³⁸. Η εξέχουσα θέση του νεκρού τεκμαίρεται και από την ίδια την κατασκευή του τύμβου ως ταφικό έθιμο, σύμφωνα με την I. Kilian Dirlmeier¹³⁹.

Ως προς την οργάνωση του χώρου του νεκροταφείου, οι 33 τύμβοι R σχηματίζουν ομάδες και σειρές. Στα σημεία που εφάπτονται οι εξωτερικοί δακτύλιοι ο W. Dörfeld μπόρεσε να διακρίνει την χρονική διαδοχή της κατασκευής, καθώς στο σημείο επαφής η κατασκευή του παλαιότερου δακτυλίου είναι κανονική και άρτια, ενώ ο ακόλουθος δακτύλιος είτε κτίστηκε με ακανόνιστους λίθους είτε χωρίς καθόλου λίθους. Η χρονολογική εξέλιξη του νεκροταφείου εξακριβώνεται κατ' αυτό τον τρόπο από τον ανασκαφέα σε άξονα από B προς N¹⁴⁰.

Οι τάφοι βρέθηκαν πλούσια κτερισμένοι. Από τα ευρήματα ξεχωρίζουν κοσμήματα από χρυσό και άργυρο, οστέινες χρωματοθήκες, λίθινες αιχμές και χάλκινα αντικείμενα. Τα χρυσά περιδέραια που βρέθηκαν στους κύριους τάφους των τύμβων R1, R4, R12, R15 και R26 αποδίδονται σε γυναικείες ταφές. Σε δύο από αυτούς εντοπίστηκαν χρυσά ενώτια και σε έναν χρυσοί σφηκωτήρες. Στους R1, R4 και R15 εντοπίστηκαν αργυρά ψέλλια. Στους τύμβους R7 και R17 που αποδίδονται σε ταφές ανδρών εντοπίστηκαν χρυσές λαβές από εγχειρίδια. Πολυπληθέστερα είναι τα χάλκινα αντικείμενα που βρέθηκαν στους τύμβους και αφορούν όπλα και μικρό αριθμό εργαλείων¹⁴¹. Επίσης, εντοπίστηκαν λίθινα εργαλεία από οψιανό και πυριτόλιθο. Η παρουσία των λεπίδων οψιανού είναι έντονη στον κύριο τάφο του τύμβου R1, που όπως προαναφέρθηκε αποδίδεται σε γυναικεία ταφή και συνδέεται με καλλωπιστικές συνήθειες. Ωστόσο, λεπίδες οψιανού σημειώνονται και στην ανδρική ταφή R15b, αλλά και αραιότερα σε όλο το προϊστορικό στρώμα των τύμβων¹⁴². Σχετικά με τα λίθινα τέχνηρα, το μεγαλύτερο σύνολο προέρχεται από τον τάφο R26A και συνόδευε ταφή εφήβου¹⁴³. Η κεραμική που εντοπίστηκε διακρίνεται σε λεπτότεχνη και χονδροειδής. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν σκύφοι, πρόχοι, ασκοί και πυξίδες διαφόρων αποχρώσεων που μιμείται την Urfinnis κεραμική, ενώ η δεύτερη κατηγορία αντιπροσωπεύεται από τους πίθους που σφραγίζονται με

¹³⁸ Βικάτου 2014, 21.

¹³⁹ Kilian Dirlmeier 2008, 152.

¹⁴⁰ Kilian Dirlmeier 2008, 151.

¹⁴¹ Βικάτου 2014, 22.

¹⁴² Βικάτου 2014, 24.

¹⁴³ Βικάτου 2014, 24.

σκύφους, κύπελλα και αμφορείς. Οι τεχνικές διακόσμησης είναι η εμπίεστη, εγχάρακτη, πλαστική, επίθετη, ξεστή, γραπτή και τα διακοσμητικά θέματα ταινίες, τρίγωνα, παράλληλες γραμμές¹⁴⁴.

Η χρονολόγηση του νεκροταφείου των τύμβων απασχόλησε από την πρώτη στιγμή τους μελετητές. Ο W. Dörpfeld εμμένοντας στη θεωρία του ότι η Λευκάδα ταυτίζεται με την ομηρική Ιθάκη, θεώρησε ότι οι τύμβοι στο Στενό ανήκουν στην βασιλική οικογένεια του Οδυσσέα και επομένως τους χρονολόγησε ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Ωστόσο, από την μελέτη των ευρημάτων οι σύγχρονοι ερευνητές χρονολογούν το νεκροταφείο των τύμβων στην ΠΕ ΙΙ περίοδο, περίπου στο 2500 π.Χ., και αρκετά χρόνια νωρίτερα από τη χρονολόγηση του ανασκαφέα τους¹⁴⁵.

¹⁴⁴ Παπαδόπουλος - Κοντορλή Παπαδοπούλου 2003, 179.

¹⁴⁵ Kilian Dirlmeier 2008, 153, Müller 1989, 5, Maran 1998, 103-104, Souyoudzoglou Haywood 1999, 23.

Τύποι R									
τύπος	κατάσταση	διάμετρος	αριθμός ταφών	περιγραφή ταφών	τύπος ταφών	καύση	ευρήματα	βασική βιβλιογραφία	πίνακες Dörfeld 1927
R1	ανεσκάφη	9,2μ.	1	1b	εγχυτρισμός σε λακκοειδή τάφο με κτιστό πλαίσιο		περιβέριο από χρυσές χάντρες, αργυρά φέλλα, λεπίδες οφειάνου, μονωτο κύπελλο, πινάκι, ραμφόστομη πρόχους, σφαιρικό κύπελλο, φιάλη, χονδροειδές αγγείο, χάλκινη σπάτουλα	Dörfeld 1927 223-225, Kilian-Dirmeier 2008 152, Κουρτέση-Φυλιτάκη 2008 172-173, Branigan 1974 AM 1361-1391.	Beil. 35-37, 60, 63c, 64, 66, 67a
R2	ανεσκάφη	6,3μ.	5	2a/2b/2A,2B,2C	κτιστός/ κβιτωσίσημος/ εγχυτρισμός, κβιτωσίσημος, κβιτωσίσημος	ναι	χάλκινα εγχυτρίδια, τμήμα χάλκινου ξίφους, πυριτόλιθος/όστρακα/πυξίδα/-/-	Dörfeld 1927 225-226, Branigan 1974 AM 252-257, Βικάτου 2014 24.	Beil. 38-39a, 62, 64, 67a
R3	ανεσκάφη	5,2μ.	1	3	κτιστός	ναι	-	Dörfeld 1927 226.	Beil. 35-38
R4	ανεσκάφη	4,9μ.	1	4a	εγχυτρισμός	ναι	περιβέριο από χρυσές χάντρες, χρυσοί σφικτωήρες, αργυρά φέλλα, οστένη χρωματοθήκη, υπολείμματα χάλκινου μαχαίριου, οφειάνος, πυριτόλιθος, όστρακα	Dörfeld 1927 226-227, Branigan 1974 AM 3343, Branigan 1975 39, Βικάτου 2014 22-24.	Beil. 37-39a, 60, 61a, 61b, 63c, 66b, 67a
R5	ανεσκάφη	6,05μ.	3	5a/5b/5c	εγχυτρισμός/εγχυτρισμός/κβιτωσίσημος	ναι	/ πυριτόλιθος, όστρακα/ κύπελλο, πυριτόλιθος, όστρακα	Dörfeld 1927 227-228.	Beil. 37-38, 62, 64, 67a
R6	ανεσκάφη	4,25μ.	1	6	κτιστός	ναι	τμήμα χάλκινου μαχαίριου, οφειάνος, θραύσματα ανοχτού αγγείου	Dörfeld 1927 228.	Beil. 38
R7	ανεσκάφη	6μ.	1	7a	κβιτωσίσημος	ναι	χρυσές επενδύσεις λαβών από εγχυτρίδια, χάλκινο εγχυτρίδιο, χάλκινο ξίφος, όστρακα	Dörfeld 1927 229, Branigan 1974 AM 3343, Βικάτου 2014 22.	Beil. 37-38, 61a, 62
R8	κατεστραμμένος από ποτάμι	5μ.	1	8a	ταφή ρωμαϊκών χρόνων		-	Dörfeld 1927 229.	
R9	κατεστραμμένος από ποτάμι	4,15μ.	-	-	-		χάλκινη αγκυρά δόρατος	Dörfeld 1927 229-230.	Beil. 62, 63a
R10	ανεσκάφη	4,5μ.	4	10a/10b/10c/10d	κβιτωσίσημος/κβιτωσίσημος/εγχυτρισμός		αμύλη /- ανοχτό αγγείο, διδυμη πυξίδα/ανοχτό αγγείο	Dörfeld 1927 229-231, Βικάτου 2014 24.	Beil. 37-38, 62, 64
R11	ανεσκάφη	5,2μ.	1	11	εγχυτρισμός	ναι	όστρακα	Dörfeld 1927 231-232.	Beil. 39a, 40a
R12	ανεσκάφη	6,75μ.	1	12	εγχυτρισμός	ναι	περιβέριο από χρυσές χάντρες, υψιποδή φιάλη, τμήμα ασκού, όστρακα	Dörfeld 1927 231-232, Βικάτου 2014 23-24.	Beil. 35-38, 60, 64, 67a
R13	ανεσκάφη	3,5μ.	10	13A/13B/13C/13D/13E/13F/13G/13H/13I/13K	εγχυτρίσι/εγχυτρίσι/εγχυτρίσι/εγχυτρίσι/εγχυτρίσι/εγχυτρίσι/εγχυτρίσι/εγχυτρίσι/εγχυτρίσι/εγχυτρίσι	ναι	πυριτόλιθος, οφειάνος/-/-/όστρακα/-/όστρακα/-/-	Dörfeld 1927 232-234.	Beil. 37-38, 42a-c, 43a, 67a, 68
R14	ανεσκάφη	4,6μ.	3	14a/14b/14c	κβιτωσίσημος/κβιτωσίσημος/κβιτωσίσημος		-	Dörfeld 1927 234-235.	Beil. 35, 37-38
R15	ανεσκάφη	4,85μ.	3	15a/15b/15c	εγχυτρισμός/εγχυτρισμός/εγχυτρισμός	ναι	χονδροειδές αγγείο/- περιβέριο από χρυσές χάντρες, χρυσοί σφικτωήρες, αργυρά φέλλα, οφειάνος/ φιάλη (-)	Dörfeld 1927 235-236, Branigan 1975 39, Βικάτου 2014 22-23.	Beil. 39a, 40a, 60, 63c, 66a, 67b
R16	ανεσκάφη	-	3	16a/16b/16c	κβιτωσίσημος/κβιτωσίσημος/κβιτωσίσημος		υψιποδή φιάλη, πυξίδα, ραμφόστομη πρόχους, ασκός, άγκιστρο	Dörfeld 1927 236, Βικάτου 2014 24.	Beil. 35, 37, 62, 65
R17	ανεσκάφη	6,3μ.	2	17a/17b	εγχυτρισμός/κβιτωσίσημος	ναι	χρυσές επενδύσεις λαβών εγχυτρίδιων, χάλκινα εγχυτρίδια, άγκιστρα, πυριτόλιθος, όστρακα/όστρακα	Dörfeld 1927 236-237, Kilian-Dirmeier 2008 151-152, Branigan 1974 AM157-158, Βικάτου 2014 22.	Beil. 39a, 40a, 61a, 61b, 63a, 67b
R18	κάτω από δρόμο, δεν ανεσκάφη	6,5μ.	-	-	-		-	Dörfeld 1927 238.	
R19	κάτω από δρόμο, δεν ανεσκάφη	5,5μ.	-	-	-		-	Dörfeld 1927 238.	
R20	ανεσκάφη	3,3μ.	-	-	-	ναι	-	Dörfeld 1927 238.	Beil. 40a
R21	ανεσκάφη	6μ.	2	21a/21b	εγχυτρισμός/ταφή ρωμαϊκών χρόνων		όστρακα	Dörfeld 1927 238-239.	Beil. 41a
R22	ανεσκάφη	4,8μ.	1	22	εγχυτρισμός	ναι	χάλκινα ελθίσματα, χάντρα από αγάτη	Dörfeld 1927 240.	Beil. 41a
R23	ανεσκάφη	5,3μ.	1	23	εγχυτρισμός	ναι	σμίλες, λίθινο τμήμα εργαλείου (-)	Dörfeld 1927 240-241.	Beil. 41a-b, 61b, 63a
R24	ανεσκάφη	4,4μ.	1	24a	κβιτωσίσημος	ναι	χρυσοί δακτύλιοι, χάλκινο ξίφος, οφειάνος	Dörfeld 1927 241-242, Βικάτου 2014 23.	Beil. 41a, 61a, 61b, 63a
R25	ανεσκάφη	5,1μ.	5	25a/25b/25c/25d/25e	κβιτωσίσημος, εγχυτρισμός, εγχυτρισμός, εγχυτρισμός	ναι	κεραμικά θραύσματα/-/κεραμικά θραύσματα	Dörfeld 1927 242-243.	Beil. 41a-b, 61b, 63a
R26	ανεσκάφη	9,6μ.	5	26A/26B/26C/26D/26E	κβιτωσίσημος/κβιτωσίσημος/εγχυτρισμός/ταφή ρωμ. χρ. / ταφή ρωμ. χρ.		πυξίδα, πυριτολιθικές αμύλες/-/περιβέριο από χρυσές χάντρες c/-/-	Dörfeld 1927 243-247, Kilian-Dirmeier 2008 152-153, Βικάτου 2014 22-24.	Beil. 39b, 40b, 44a-b, 61b, 66c, 80
R27	ανεσκάφη	2,7μ.	2	27a/27b	εγχυτρισμός/κβιτωσίσημος		διωτή φιάλη	Dörfeld 1927 247-248.	Beil. 44c, 66c, 67b
R28	κατεστραμμένος από ποτάμι								
R29	ανεσκάφη							Βικάτου 2014 29.	
R30	δεν ανεσκάφη								
R31	δεν ανεσκάφη								
R32	δεν ανεσκάφη								
R33	δεν ανεσκάφη								

Πιν. 2 Οι τύμβοι R

7.2.3. Οικιστικά

Η πεδιάδα του Νυδρίου απασχόλησε έντονα τις κοινωνίες της ΕΧ στην Λευκάδα. Σε αντίθεση με τα πλούσια ταφικά κατάλοιπα, για τα οικιστικά γνωρίζουμε

ελάχιστα. Πέραν του πλήθους των ερευνών του W. Dörpfeld στις αρχές του αιώνα, η τουριστική ανάπτυξη του νησιού οδήγησε σε εκατοντάδες εργασίες δόμησης στην περιοχή. Ακόμη όμως και με τόσο μεγάλο αριθμό εκσκαφικών δραστηριοτήτων δεν αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα οικισμών της ΠΕ και ΜΕ περιόδου. Από τις ανασκαφές του W. Dörpfeld μας είναι γνωστά τα οικοδομικά λείψανα κοντά στο νεκροταφείο των τύμβων R, τα οποία ονόμασε ως οικοδόμημα P. Πιθανόν να ανήκουν σε οικίες και στην οχύρωση του οικισμού. Ωστόσο, η ανασκαφή του δε προχώρησε εξαιτίας της μεγάλης επίχωσης και της υψηλής στάθμης του νερού της θάλασσας¹⁴⁶. Επίσης, στην Α ακτή του Νυδρίου αναφέρεται η ύπαρξη εκτεταμένου οικισμού στον λόφο πίσω από την κοιλάδα. Αναφέρεται ότι εντοπίστηκαν υπολείμματα από κτίσματα ελλειψοειδούς σχήματος¹⁴⁷. Τέλος, στα υψώματα βόρεια από τον τύμβο S, αποκαλύφθηκαν ορισμένοι τοίχοι που πιθανόν σχετίζονται με οικιστικές δομές, οδηγώντας τον W. Dörpfeld να υποθέσει ότι ο οικισμός πιθανότατα χωροθετείται στις υπώρειες του όρους Σκάρου¹⁴⁸.

Έξω από την πεδιάδα του Νυδρίου οικιστικά κατάλοιπα της ΠΕ στην Λευκάδα εντοπίζονται στο Αμάλι. Αφορούν αψιδωτά κτίρια - οικίες. Επίσης, αρχιτεκτονικά λείψανα εντοπίζονται στη θέση του Αγ. Σωτήρος. Οικιστικά της ΜΕ δεν έχουν εντοπιστεί στο νησί παρά μόνον κεραμεική αποτελούμενη από μινυακά όστρακα στο Αμάλι και στο Σκάρο. Η Κοντορλή Παπαδοπούλου υποθέτει ότι με βάση την έκταση και τον πλούτο του νεκροταφείου των τύμβων στο Στενό υπήρχαν περισσότεροι ΠΕ οικισμοί στο νησί αποτελούμενοι από μεγάλων διαστάσεων κτίρια αντίστοιχα των κτιρίων της ΠΕ II-III σε Κυκλάδες, Τίρυνθα, Ιθάκη κ.α., ενώ για την ΜΕ περίοδο υποθέτει ότι η κατοίκηση συνεχίστηκε σε μικρούς οικισμούς και σε οικίες μικρότερων διαστάσεων¹⁴⁹.

7.2.4. Συζήτηση

7.2.4.1. Τα ευρήματα των τύμβων R

Το νεκροταφείο των τύμβων R αποτελεί μοναδικό μνημείο της ΠΕ II περιόδου στον ελλαδικό και μη ελλαδικό χώρο. Αποτελεί την πρωιμότερη παρουσία του τύπου του ταφικού τύμβου στον βορειοδυτικό ελλαδικό χώρο. Το πλήθος, ο πλούτος και η ποικιλία των ευρημάτων ευνοεί τους μελετητές να διακρίνουν κοινά γνωρίσματα με άλλα ταφικά μνημεία, τα οποία θα οδηγήσουν σε κρίσιμα συμπεράσματα για την προέλευση και τη διασπορά του τύπου του ταφικού τύμβου.

¹⁴⁶ Ζάχος - Ντούζουγλη 2003, 38.

¹⁴⁷ Wace - Thomson 1912, 229.

¹⁴⁸ Dörpfeld 1927, 164.

¹⁴⁹ Παπαδόπουλος - Κοντορλή Παπαδοπούλου 2003, 169.

7.2.4.1.1. Κεραμεική

Η κεραμεική που συλλέχθηκε από την ανασκαφή των τύμβων R είναι από ντόπιο πηλό. Τα αγγεία είναι ωχρού έως καστανού, ακόμα και γκρίζου χρώματος. Στην πλειονότητα τους επικαλύπτονταν με στίλβωση, ωστόσο, λίγα από αυτά την διατηρούν. Στο σχηματολόγιο κυριαρχούν φιάλες, ραμφόστομες πρόχοι, ασκοί και πυξίδες¹⁵⁰. Πολλά εξ αυτών βρίσκουν κοντινά παράλληλα κυρίως σε Κυκλάδες και Ιθάκη, σπανιότερα στην Κρήτη και στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο.

Δύο υψίποδες φιάλες (εικ. 6) που βρέθηκαν στους τύμβους R12¹⁵¹ και R16¹⁵² έχουν ομοιότητες ως προς το σχήμα με αντίστοιχες «φρουτιέρες», οι οποίες σημειώνονται στις Κυκλάδες και χρονολογούνται στην ΠΚ Ι και στην ΠΚ ΙΙ¹⁵³, όπου το σχήμα καθιερώνεται, αλλά και στο ΒΑ Αιγαίο κατά την Πρωτοχαλκή ΙΙ¹⁵⁴. Φιάλες με πόδι βρίσκουν κοντινά παράλληλα σε φιάλες από τα Πηλικάτα Ιθάκης¹⁵⁵, με τη διαφορά ότι οι βάση σε αυτές είναι κωνική, ενώ σε αυτές από το Στενό πεπλατυσμένη. Ακόμη μία φιάλη με προχή¹⁵⁶ που εντοπίστηκε στον τύμβο R15, βρίσκει κοντινό παράλληλο στις Κυκλάδες¹⁵⁷. Θυμίζει μαρμάρινη φιάλη από την Χαλανδριανή της Σύρου, ενώ η διακόσμηση στο χείλος απαντάται στην ΠΚ ΙΙ¹⁵⁸. Οι ραμφόστομες πρόχοι που βρέθηκαν στο Στενό¹⁵⁹, μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά και διαφορές με τις αντίστοιχες από τη Λέρνα ΙΙΙ¹⁶⁰. Διαθέτουν βαθύ σώμα και κάθετη λαβή, όπως ακριβώς από τη Λέρνα ΙΙΙ, αλλά διαθέτουν πόδι, ενώ της Λέρνας ΙΙΙ η βάση είναι επίπεδη. Ραμφόστομες πρόχοι με πόδι έχουν βρεθεί στις Κυκλάδες, Αττική κ.α.¹⁶¹. Σημαντική είναι η παρουσία αυτών στα Πηλικάτα Ιθάκης¹⁶², οι οποίες χρονολογούνται στην ΠΕ ΙΙ/ πρώιμη ΠΕ ΙΙΙ περίοδο και ενδεχομένως και αυτές από το Στενό (εικ. 5) να χρονολογούνται στην ίδια χρονική περίοδο¹⁶³. Από τους ασκούς που έχουν βρεθεί στους τύμβους R¹⁶⁴, δύναται να διακριθούν ομοιότητες με τον ασκό επίσης από τα Πηλικάτα¹⁶⁵. Επίσης, παρόμοιου τύπου είναι ο ασκός που βρέθηκε στην Ολυμπία και χρονολογείται στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο¹⁶⁶. Στους τύμβους R εντοπίστηκαν

¹⁵⁰ Souyoudzoglou Haywood 1999, 26.

¹⁵¹ Dörpfeld 1927, Beil. 64, 8.

¹⁵² Dörpfeld 1927, Beil. 65, 4.

¹⁵³ Zervos 1957, pl. 78.

¹⁵⁴ Bernabò Brea 1964, πιν. IX-XI.

¹⁵⁵ Heurtley 1934-1935, S457 pl. 4:19, S486 pl. 4:18.

¹⁵⁶ Dörpfeld 1927, Beil. 66, 1.

¹⁵⁷ Renfrew 1972, fig. 11.1:8, Barber 1994, εικ. 72.

¹⁵⁸ Souyoudzoglou Haywood 1999, 26.

¹⁵⁹ Dörpfeld 1927, Beil. 65, 1.

¹⁶⁰ Caskey 1960, fig. 1.

¹⁶¹ Souyoudzoglou Haywood 1999, 26.

¹⁶² Heurtley 1934-1935, S487 pl. 6:37.

¹⁶³ Souyoudzoglou Haywood 1999, 26.

¹⁶⁴ Dörpfeld 1927, Beil. 65, 3.

¹⁶⁵ Heurtley 1934-1935, S487 pl. 6:42.

¹⁶⁶ Müller 1989, 11.

μονές, αλλά και δίδυμες πυξίδες¹⁶⁷. Πρόκειται για αγγεία με σφαιρικό σώμα, χωρίς λαιμό, με στενό στόμα, τέσσερις ψευδολαβές οι μονές, τρεις οι διπλές σε κάθε μισό και δύο η πυξίδα με την επίπεδη βάση. Οι σφαιρικές πυξίδες αποτελούν χαρακτηριστικό σχήμα αγγείου στην μινωική Κρήτη της ΠΜ ΙΙ περιόδου¹⁶⁸ και ευρέως διαδεδομένο στις Κυκλάδες κατά την ΠΚ ΙΙ και ΠΚ ΙΙΙΑ περίοδο ¹⁶⁹. Βέβαια συναντάται και στην ηπειρωτική Ελλάδα¹⁷⁰. Η υψίποδη πυξίδα, ως προς το σχήμα, θυμίζει τις πρωτοκυκλαδικές κανδήλες, αλλά ακόμη περισσότερο υψίποδες πυξίδες από την ΠΜ ΙΙ Κρήτη¹⁷¹ και την ΠΚ ΙΙ περίοδο στις Κυκλάδες¹⁷².

Τέλος, η κατηγορία στην οποία εντάσσεται η πλειονότητα της κεραμικής από τους τύμβους R είναι η χονδροειδής κεραμική, με διακόσμηση ή μη, που σημειώνεται στα υπόλοιπα νησιά του Ιονίου και στον δυτικό ηπειρωτικό χώρο¹⁷³.

Εικ. 6 Υψίποδες φιάλες από τους τύμβους R16 και R12 και ραμφόστομες πρόχοι από τους τύμβους R16 και R1 (Βικάτου 2014 , σ. 28)

7.2.4.1.2. Μετάλλινα αντικείμενα

Ο Κ. Branigan υπήρξε ένας από τους μελετητές που μελέτησε το υλικό από τους τύμβους. Η έρευνα του επικεντρώνεται στα μετάλλινα ευρήματα από τις ταφές τα οποία συγκρίνει με παράλληλα τους από τις Κυκλάδες, την ηπειρωτική Ελλάδα, την μινωική Κρήτη και την Τροία¹⁷⁴. Σε τέσσερις λόγχες διακρίνει ξεκάθαρα παράλληλα στις Κυκλάδες¹⁷⁵. Πρόκειται για κυκλαδίτικου τύπου λόγχες με σχισμή στη λεπίδα που παρόμοιες έχουν βρεθεί στο νησί της Αμοργού¹⁷⁶. Μία ίδιου τύπου προέρχεται από

¹⁶⁷ Dörpfeld 1927, Beil. 65, 2, Beil. 64, 7.

¹⁶⁸ Soles 1992, fig. 13 pl. 13.

¹⁶⁹ Barber 1994, εικ. 58 αρ. 11, εικ. 58, αρ. 18.

¹⁷⁰ Τζαβέλλα Evjen 1984, πιν. 40-41.

¹⁷¹ Soles 1992, fig. 5 pl. 5.

¹⁷² Renfrew 1972, pl. 8:12.

¹⁷³ Souyoudzoglou Haywood 1999, 27-28.

¹⁷⁴ Branigan 1975.

¹⁷⁵ Branigan 1975, 39.

¹⁷⁶ Renfrew 1967 pl. 5, 49, pl. 7, 50, Branigan 1974, AM 442-444, 446.

την Ιθάκη ή την Κέρκυρα¹⁷⁷ και ακόμη μία απαντάται στον τύμβο του Vajze στην Αλβανία¹⁷⁸. Για τα δύο εγχειρίδια που βρέθηκαν στον τύμβο R17¹⁷⁹, ο Κ. Branigan καταλήγει ότι είναι κυκλαδίτικου τύπου ή κατασκευής, παρά μινωικής ή από την ηπειρωτική Ελλάδα¹⁸⁰. Την άποψη του Κ. Branigan ενισχύει χάλκινο εγχειρίδιο από το Β άκρο της Νάξου, από τον τάφο 38Β στη θέση Όρμος Απόλλωνος¹⁸¹ (εικ. 7 2). Πρόκειται για χάλκινο τριγωνικό εγχειρίδιο με ευθύγραμμη πτέρνα και στενότερο άκρο, πανομοιότυπο με αυτό από τον τύμβο R17. Τα δύο εγχειρίδια είναι επίσης παρόμοιων διαστάσεων, μήκους περίπου 20εκ. Τυπολογικά όμοιο είναι και το εύρημα 365 από το αρχαιολογικό μουσείο Απειράνθου Νάξου (εικ. 7 3), του οποίου η προέλευση είναι από τον Πάνορμο στο ΝΑ τμήμα του νησιού¹⁸². Μέρος ενός συνόλου χάλκινων αντικειμένων, το εύρημα 365 παραδόθηκε από ντόπιους κατοίκους την δεκαετία του 1960, χωρίς να προσδιορίζεται με ακρίβεια το σημείο εύρεσης του¹⁸³. Ένα ακόμη χάλκινο εγχειρίδιο που ομοιάζει τυπολογικά με αυτό από το μουσείο της Απειράνθου και με τα προαναφερθέντα προέρχεται από τον τάφο 14 στα Δωκαθίσματα Αμοργού και δημοσιεύθηκε στο τέλος του 19ου αιώνα¹⁸⁴ (εικ. 7 4). Ο C. Renfrew αναφέρει ότι ο συγκεκριμένος τύπος αποτελεί χαρακτηριστικό παράγωγο αιγαιακού εργαστηρίου μεταλλοτεχνίας το οποίο απαντάται σε Κυκλάδες και ηπειρωτική Ελλάδα και χρονολογείται στην ΠΕ ΙΙ.¹⁸⁵

¹⁷⁷ Branigan 1974, AM 452.

¹⁷⁸ Branigan 1974, AM 432A.

¹⁷⁹ Dörpfeld 1927, Beil. 63a, 3, 4, Branigan 1974, AM 157-158.

¹⁸⁰ Branigan 1975, 39.

¹⁸¹ Παπαθανασόπουλος 1961/2, σ. 145, πιν. 77, Branigan 1974, AM 156.

¹⁸² Αγγελοπούλου 2021, εικ. 5.

¹⁸³ Αγγελοπούλου 2021, 177.

¹⁸⁴ Τσούντας 1898, σ. 189, πιν. 12, 8.

¹⁸⁵ Renfrew 1967, 11.

Εικ. 7 Χάλκινα εγχειρίδια. 1. Τύμβος 17R Νυδρίου Λευκάδος (Dörpfeld 1927, Beil. 63a, 3) 2. Τάφος 38B Όρμου Απόλλωνος Νάξου (Παπαθανασόπουλος 1961/2, πιν. 77) 3. Αρχαιολογικό μουσείο Απειράνθου Νάξου (Αγγελούπουλου 2021, εικ. 5 αρ. 365) 4. Τάφος 14 Δωκαθισμάτων Αμοργού (Τσουντας 1898, πιν. 12, 8)

Η επιρροή των μινωιτών στην Δυτική Ελλάδα και στα Ιόνια νησιά θεωρείται δεδομένη, καθώς τα Κύθηρα κατά την ΠΜ ΙΙ αποτελούν αποικία και εμπορικό σταθμό τους. Ωστόσο, θεωρείται περιορισμένη και δεν αναγνωρίζεται εύκολα. Από το τύμβο R1 ένα ξέστρο είναι μινωικού τύπου¹⁸⁶ και από τον R2 ένα μακρύ εγχειρίδιο, το οποίο όμως είναι γνωστό και στην Αμοργό¹⁸⁷. Πιθανή μινωική επιρροή είναι και οι χρυσές επενδύσεις στα εγχειρίδια από τον R7 και R17A¹⁸⁸, καθώς κατά την ΠΕΧ μόνο από τη μινωική Κρήτη γνωρίζουμε το πολύτιμο αυτό υλικό, αν και θα μπορούσε να υποτεθεί η ύπαρξη ενός εργαστηρίου επεξεργασίας χρυσού στην Λευκάδα ή στην Δυτική Ελλάδα που ακόμη δεν έχει εντοπιστεί¹⁸⁹. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί, ότι τμήμα χρυσού διαδήματος που έχει εντοπιστεί στα Πηλικάτα της Ιθάκης, καθώς και άλλα θραύσματα αντικειμένων από χρυσό, σχετίζονται με τη μινωική παράδοση και βρίσκουν παράλληλα στην Κρήτη¹⁹⁰. Από τη μεταλλοτεχνία του Στενού ο K. Branigan θεωρεί, ότι απουσιάζει παντελώς η προέλευση και η επιρροή των εργαστηρίων των μεγάλων κέντρων της περιόδου της ηπειρωτικής Ελλάδας, Αττικής και Αργολίδας. Αντιθέτως, πέραν των Κυκλάδων, διακρίνει πολύ στενές επιρροές με την Τροία και το

¹⁸⁶ Branigan 1974, AM 1361-1391.

¹⁸⁷ Branigan 1974, AM 252-257.

¹⁸⁸ Branigan 1974, AM 3343.

¹⁸⁹ Branigan 1975, 39.

¹⁹⁰ Branigan 1975, 39, Branigan 1974, AM 2155.

ΒΑ Αιγαίο¹⁹¹. Συγκεκριμένα, δύο βραχιόλια από τους τύμβους R4 και R15B, που παράλληλα τους έχουν σημειωθεί στην Τροία, στην Πολιόχνη της Λήμνου και στη Σάμο¹⁹², ένα ακόμη βραχιόλι παρόμοια του οποίου έχουν επίσης εντοπιστεί στην Τροία και στη Λέσβο¹⁹³ και τέλος δύο μαχαίρια με πολλά παρόμοια από την Τροία¹⁹⁴. Συνοψίζοντας, στους τύμβους R του Στενού υπάρχουν ισχυρές επιρροές από τις Κυκλάδες και την Τροία, λιγότερο από την μινωική Κρήτη και σχεδόν μηδαμινές με την ηπειρωτική Ελλάδα.

7.2.4.1.3. Οψιανός

Ένα ακόμη στοιχείο που πιστοποιεί την σύνδεση του Νυδρίου με τις Κυκλάδες είναι η εύρεση λεπίδων οψιανού. Η παρουσία οψιανού της Μήλου υποδηλώνει, ότι η κοινωνία του Στενού είχε πρόσβαση στα απομακρυσμένα πολύτιμα υλικά και βεβαιώνει εμπορικές και οικονομικές συναλλαγές με τις Κυκλάδες είτε απευθείας, είτε μέσω ενδιάμεσου εμπορικού σταθμού στον νότιο ελλαδικό ή αιγαίο χώρο. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση εντοπίζεται στο εσωτερικό του κτιστού θαλαμοειδή τάφου του τύμβου R1¹⁹⁵. Πρόκειται για ένα σύνολο δεκαοχτώ λεπίδων οψιανού με ευθύγραμμες και παράλληλες πλευρές και τριγωνική διατομή στις περισσότερες. Ορισμένες διατηρούνται ακέραιες, ορισμένες τμηματικά και σε άλλες λείπει η απόληξη τους. Δεν είχαν μετατραπεί σε εργαλεία καθώς δε φέρουν ίχνη επεξεργασίας στις πλευρές ή στην απόληξη τους¹⁹⁶. Η παρουσία και μόνο αυτού του πολύτιμου υλικού για την ΠΕΧ και επιπρόσθετα το γεγονός ότι διατηρήθηκαν από την κάτοχο τους αυτούσιες, προσδίδοντας ακόμη μεγαλύτερη αξία στο ίδιο το υλικό ως πολύτιμο αγαθό, ενισχύει ακόμη περισσότερο την άποψη περί κοινωνικής διαστρωμάτωσης και πως οι νεκροί που ενταφιάστηκαν ανήκαν σε εξέχουσα θέση στην κοινωνία που διαμορφώθηκε στην περιοχή του Νυδρίου.

7.2.4.2. Θαλάσσια οδός

Όπως συζητήθηκε, από την μελέτη των ευρημάτων των τύμβων R, υποδηλώνεται η σύνδεση μεταξύ Ιονίου, Αιγαίου, κυρίως Κυκλάδων, και Τροίας. Για να ενισχυθεί η σύνδεση των περιοχών, μένει να παρουσιασθούν αποδείξεις ή ενδείξεις προς αυτήν την κατεύθυνση. Ένα στοιχείο που μπορεί να συνηγορήσει υπέρ της άποψης αυτής είναι τα χαρακτηριστικά της θαλάσσιας οδού και εάν ευνοείται η

¹⁹¹ Branigan 1975, 39.

¹⁹² Bass 1970, pl. 86 fig. 2, Branigan 1974, AM 2574-2581B.

¹⁹³ Branigan 1974, AM 2540-2541, AM 2538.

¹⁹⁴ Schmidt 1902, 6204, 6209, 6211, Branigan 1974, AM 2540-2541, AM 674-697.

¹⁹⁵ Dörpfeld 1927, 296.

¹⁹⁶ Κουρτέση Φιλιππάκη 2008, 173.

μετάβαση από τη μία εν λόγω περιοχή στην άλλη. Σημαντικός παράγοντας που ευνοεί την μετακίνηση και το εμπόριο δια μέσου θαλάσσης είναι η παρουσία θαλάσσιων ρευμάτων τους καλοκαιρινούς μήνες στο Αιγαίο. Έχουν ως αφετηρία τις ακτές της ΝΑ Μ. Ασίας και κατευθύνονται προς το ΒΑ Αιγαίο και την Χαλκιδική, προς τις Δ Κυκλάδες, προς την Πελοπόννησο, προς το Ιόνιο και προς την Αδριατική¹⁹⁷. Παρόλη την απόσταση, η σύνδεση μεταξύ αυτών των θέσεων, για κυρίως εμπορικούς και οικονομικούς λόγους, μοιάζει να είναι εφικτή. Η γεωγραφική θέση του νησιού της Λευκάδας και ειδικότερα ο υπήνεμος όρμος του Βλυχού θεωρήθηκε κατάλληλος σταθμός αυτής της θαλάσσιας οδού. Αν οι κοινωνικές ομάδες που καταλαμβάνουν τις εν λόγω περιοχές συνδέονται, είναι πιθανό να παρατηρούνται κοινά χαρακτηριστικά στα ταφικά μνημεία που κατασκεύασαν. Οι τύμβοι στο Στενό αποτελούν τα ταφικά μνημεία που διασώθηκαν από την κοινωνία που ήκμασε στο Νυδρί και αποπειράται η αναγνώριση κοινών στοιχείων σε τύμβους που κατασκευάστηκαν και διασώθηκαν στις περιοχές αυτές.

7.2.4.3. Δύο ενδιαφέροντα παράλληλα από την Χαλκιδική

Το 1997 στη Συκιά της Χαλκιδικής στη θέση Κριαρίτσι εντοπίστηκε νεκροταφείο ταφικών τύμβων, το οποίο χρονολογείται στη μετάβαση από την ΠΕ II στην ΠΕ III περίοδο¹⁹⁸ (εικ. 8). Αποκαλύφθηκαν τριάντα συνολικά κυκλικοί - ελλειψοειδείς περίβολοι μέγιστης διαμέτρου 3,10μ., οι οποίοι καλύπτονταν με λιθοσωρούς. Ο περίβολος αυτών αποτελείται από κατεργασμένους ή μερικώς κατεργασμένους λίθους, οι οποίοι εδράζονται απευθείας στο φυσικό βράχο. Διατηρείται μία στρώση, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων. Οι περίβολοι αναπτύσσονται στον χώρο εφαιπτόμενοι μεταξύ τους, όπως και οι τύμβοι R στο Στενό.

Κοινό χαρακτηριστικό των δύο νεκροταφείων αποτελεί η χρήση καύσης ως ταφική πρακτική. Στο Κριαρίτσι κατ' αποκλειστικότητα τα καμένα σκελετικά κατάλοιπα τοποθετούνται σε τεφροδόχα αγγεία, τα οποία με τη σειρά τους τοποθετούνται κάθετα σε ταφικές θήκες εντός των περιβόλων. Έπειτα καλύπτονται με μεγάλου μεγέθους πλάκες και έπειτα λιθοσωρό. Στη πλειονότητα τους ο κάθε περίβολος εμπεριέχει μία ταφική θήκη¹⁹⁹. Πέραν των ομοιοτήτων σημαντικές είναι οι διαφορές μεταξύ των δύο. Οι πρωιμότεροι τύμβοι R βρέθηκαν πλούσια κτερισμένοι, σε αντίθεση με αυτούς του Κριαρισίου, οι οποίοι βρέθηκαν στην πλειοψηφία τους ακτέριστοι. Τα λίγα κτερισμένα τεφροδόχα αγγεία συνοδεύονταν από μικρότερα αγγεία (κύπελλα και φιάλες), τα οποία σημειώνονται εντός και εκτός των περιβόλων, πηλίνα υφαντικά βάρη και λίγα λίθινα εργαλεία²⁰⁰. Κατασκευαστικά, οι τύμβοι στο Στενό είναι μεγαλύτεροι σε μέγεθος και ο περίβολος τους αποτελείται από

¹⁹⁷ Παπαγεωργίου 2008.

¹⁹⁸ Asouhidou 2011, 387.

¹⁹⁹ Ασουχίδου - Μανταζή - Τσολάκης 1998, 275.

²⁰⁰ Ασουχίδου - Μανταζή - Τσολάκης 1998, 276.

περισσότερες σειρές λίθων. Για το Κριαρίτσι γνωρίζουμε ότι πρώτα καλύφθηκε ο κάθε τύμβος ξεχωριστά και σταδιακά διαμορφώθηκε ως μονός μεγάλος τύμβος²⁰¹. Για τους τύμβους R οι νεότερες ανασκαφές στο χώρο έδειξαν ότι δε προκύπτει η διαμόρφωση μονού μεγάλου τύμβου. Άλλωστε, είναι σχεδόν αδύνατο, λόγω της έκτασης του νεκροταφείου. Η τελική μορφή και το ύψος του κάθε περιβόλου R διαμορφώνεται με την κατασκευή του πλαισίου του πρώτου τάφου και την προσθήκη των μεταγενέστερων ταφών²⁰².

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το σχηματολόγιο των αγγείων που εντοπίστηκαν στο Κριαρίτσι. Η υδρία (εικ. 9) που χρησιμοποιήθηκε ως τεφροδόχος στον περίβολο XVIII, ομοιάζει με αυτές που εντοπίζονται στις φάσεις Ib και II της Τροίας²⁰³, στις φάσεις III και V από τα Πευκάκια Θεσσαλίας²⁰⁴ και από την μπλε περίοδο της Πολιόχνης²⁰⁵. Επίσης, ορισμένα από τα κλειστά τεφροδόχα αγγεία παραπέμπουν σε κυκλαδικά²⁰⁶, στη φάση III της Τροίας²⁰⁷, αλλά και στον Άγιο Μάμαντα Χαλκιδικής²⁰⁸. Αξίζει να σημειωθεί, ότι στη θέση του Αγίου Μάμαντα ανασκάφηκε νεκροταφείο της προχωρημένης ΠΕΧ περιόδου στο οποίο τεκμαίρεται καύση οστών και τοποθέτηση τους σε πιθοειδές αγγείο²⁰⁹. Φιάλες, αλλά και κωδωνόσχημα αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν για να φράξουν τεφροδόχα αγγεία απαντούν στη φάση I της Τροίας²¹⁰, στην πράσινη περίοδο της Πολιόχνης²¹¹ και στη φάση III της Τροίας αντίστοιχα²¹².

Αρκετές ομοιότητες με το νεκροταφείο στο Κριαρίτσι έχει το νεκροταφείο στη Ν. Σκιώνη Χαλκιδικής²¹³ (εικ. 10). Αποτελείται από συνολικά δεκατρείς περιβόλους που διακρίνονται σε κυκλικούς, ελλειψοειδείς και τόξα, ενώ ορισμένοι ορίζονται από τα εξωτερικά τόξα των υπολοίπων. Όπως και αυτοί του Κριαρισίου, αναπτύσσονται στον χώρο εφαπτόμενοι ή σχεδόν εφαπτόμενοι μεταξύ τους. Οι διαστάσεις είναι επίσης παρόμοιες, από 1,50μ. έως 2,50μ. Είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και διατηρούν μία σειρά, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων²¹⁴. Το σύνολο των περιβόλων καλύπτονταν από λίθους, χωρίς ωστόσο να είναι διακριτό εάν σχημάτιζαν ενιαίο τύμβο όπως στο Κριαρίτσι. Ένα ακόμη κοινό των δύο νεκροταφείων είναι η ταφική πρακτική. Ο κύριος τρόπος ταφής στη Ν. Σκιώνη είναι επίσης η καύση. Η μεγαλύτερη διαφορά είναι η απουσία θηκών στη Ν. Σκιώνη και ο τρόπος τοποθέτησης των τεφροδόχων αγγείων στο εσωτερικό των περιβόλων. Τοποθετούνται κατά μεγάλο

²⁰¹ Asouhidou 2011, 387.

²⁰² Βικάτου 2014, 17.

²⁰³ Blegen - Caskey - Rawson 1950, εικ. 236, αρ. 27 και εικ. 370b, C15.

²⁰⁴ Cristmann 1996, πιν. 14.2, 36.1.

²⁰⁵ Bernabò Brea 1964, πιν. CXXIV e.

²⁰⁶ Barber 1994, εικ. 58, αρ. 7.

²⁰⁷ Blegen - Caskey - Rawson 1951, εικ. 45b, C28.

²⁰⁸ Παππά 1992, εικ.3.

²⁰⁹ Παππά 1992, 477.

²¹⁰ Blegen - Caskey - Rawson 1950, εικ. 223 α A12, εικ. 225 και εικ. 258-261.

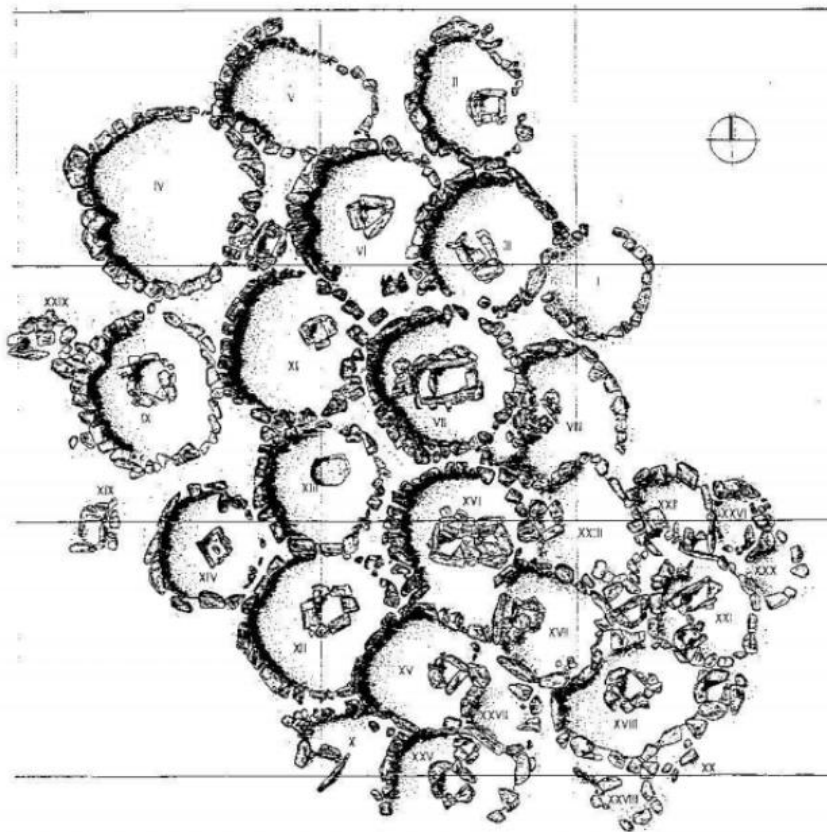
²¹¹ Bernabò Brea 1964, πιν. CXI d.

²¹² Blegen - Caskey - Rawson 1951, εικ. 60 αρ. 111-94.

²¹³ Τσιγαρίδα - Μανταζή, 2006.

²¹⁴ Τσιγαρίδα - Μανταζή, 2006, 149.

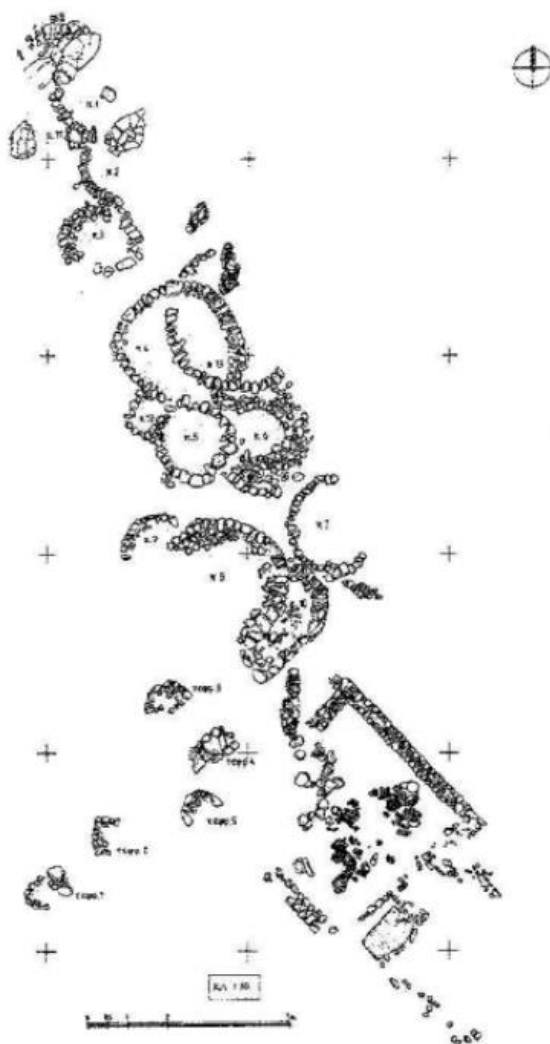
Οι μέχρι σήμερα δημοσιεύσεις αναφέρουν ότι το σχηματολόγιο των αγγείων από την ανασκαφή στη Ν. Σκιώνη μπορεί να παραλληλιστεί με σχήματα αγγείων από τις Κυκλάδες (φάση II και III της Αγ. Ειρήνης στην Κέα), από την Τροία (φάση I και II), από την Πολιόχνη (μπλε και πράσινη περίοδο), συμπεραίνοντας ότι η χρονολόγηση του νεκροταφείου εκτείνεται από την πρώιμη έως και το τέλος της μέσης περιόδου της ΠΕΧ, χωρίς να υπεισέρχονται σε λεπτομέρειες²¹⁷.

²¹⁷ Τσιγαρίδα - Μανταζή, 2006, 153.

Εικ. 9 Η υδρία του περιβόλου XVIII (Ασουχίδου - Μανταζή - Τσολάκης 1998 , εικ. 6)

Εικ. 10 Το νεκροταφείο στη Ν. Σκιώνη (Τσιγαρίδα - Μανταζή, 2006, σχ. 1)

7.2.4.4. Δύο ακόμη θέσεις από την Μεσόγειο

Σε μία άλλη άκρη του Αιγαίου, στην ΝΔ Μικρά Ασία, βρίσκεται το νεκροταφείο της Karataş στην Αττάλεια, το οποίο εντάσσεται στον ίδιο σχεδόν χρονικό ορίζοντα, στην ΠΕ II και ΠΕ III περίοδο²¹⁸. Με τα προαναφερθέντα νεκροταφεία έχει ομοιότητες και διαφορές. Αποτελείται από κυκλικούς περιβόλους διαμέτρου από 1μ. έως 6,5μ. που αναπτύσσονται στο χώρο εφαιπτόμενοι ο ένας με τον άλλον (εικ. 11). Οι περίβολοι εμπεριέχουν μία ή και παραπάνω ταφές σε πίθο, ο οποίος τοποθετείται οριζόντια στο έδαφος και στη συνέχεια καλύπτεται το άνω μέρος του με αργούς λίθους²¹⁹. Οι ταφές είναι πλούσια κτερισμένες με κοσμήματα, όπλα, εργαλεία. Τα περισσότερα εξ αυτών απαντώνται και σε άλλες θέσεις της ευρύτερης περιοχής της Λυκίας²²⁰, ενώ ορισμένα θυμίζουν παρόμοια αντικείμενα από την Τροία²²¹. Εξάιρεση αποτελεί ο μεγαλύτερος περίβολος του νεκροταφείου, ο ΑQ (εικ. 12), ο οποίος εμπεριέχει κτιστό τάφο με καλυπτήρια λίθο. Εντός του αποκαλύφθηκε ταφή ενήλικου ατόμου που συνοδευόταν με πλούσια κτερίσματα. Χρυσός και άργυρος αποτελούσαν πολύτιμα αγαθά που συνοδεύσαν τον νεκρό²²². Σε αντίθεση με τους υπόλοιπους περιβόλους, ο ΑQ είχε καλυφθεί με λιθοσωρό ολοκληρωτικά²²³. Ανάμεσα στις εκατοντάδες ταφές του νεκροταφείου, η ως προς την κατασκευή μοναδικότητα του ΑQ, σε συνδυασμό με τον πλούτο των κτερισμάτων του, ενδεχομένως υποδεικνύει ότι ο περίβολος οικοδομήθηκε για να υποδεχθεί ένα εξέχον άτομο της κοινωνίας που αναπτύχθηκε στην ΠΕΧ στην Karataş²²⁴. Πολύ πιθανό να αποτελεί δείγμα κοινωνικής διαστρωμάτωσης, όπως ακριβώς υποδεικνύεται για την κοινωνία του Στενού της Λευκάδας από τους τάφους R.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί, ότι ο εγχυτρισμός ως τρόπος ταφής στην ΠΕΧ, απαντάται και σε άλλες θέσεις στην ενδοχώρα της Μ. Ασίας²²⁵, ενώ η καύση και ακολούθως η τοποθέτηση των οστών σε τεφροδόχα αγγεία, συναντάται Α της Karataş, στη θέση Gedikli Huyuk. Ανάγεται στην ΠΕ III περίοδο και αποτελεί την πρωιμότερη εμφάνιση αυτού του τύπου ταφής στην ευρύτερη περιοχή²²⁶.

²¹⁸ Mellink 1969, 322.

²¹⁹ Mellink 1969, 319-320.

²²⁰ Przeworski, 1939, pl. ix:6-8.

²²¹ Mellink 1969, 323, Blegen - Caskey - Rawson 1950, figs. 356-357.

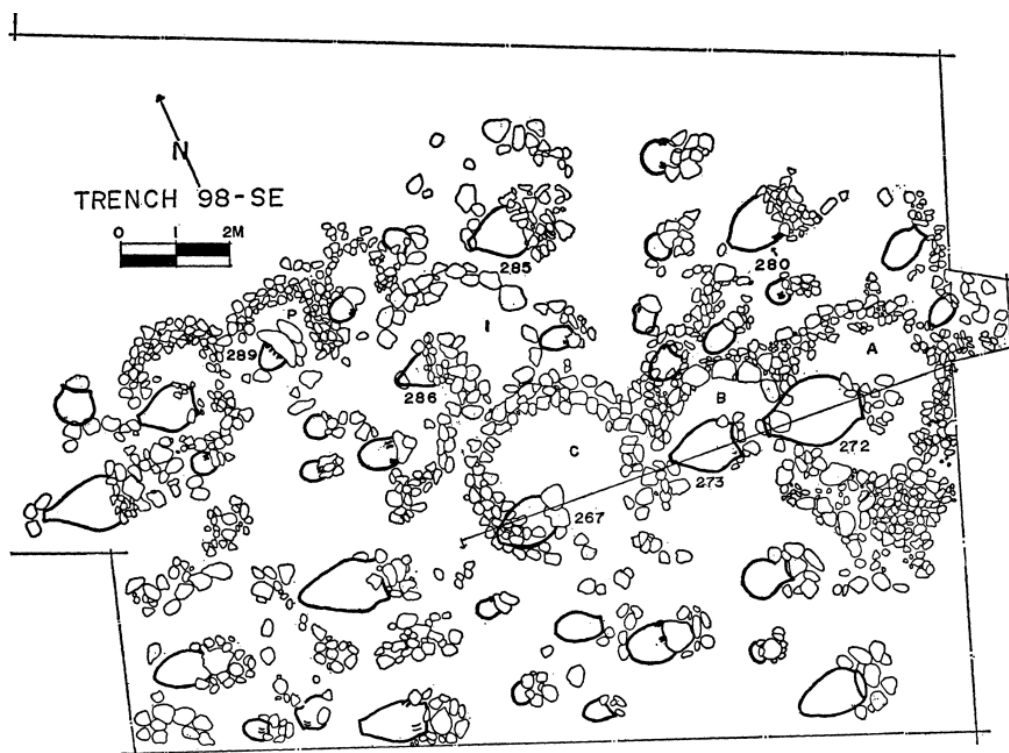
²²² Mellink 1969, 325.

²²³ Mellink 1969, 325.

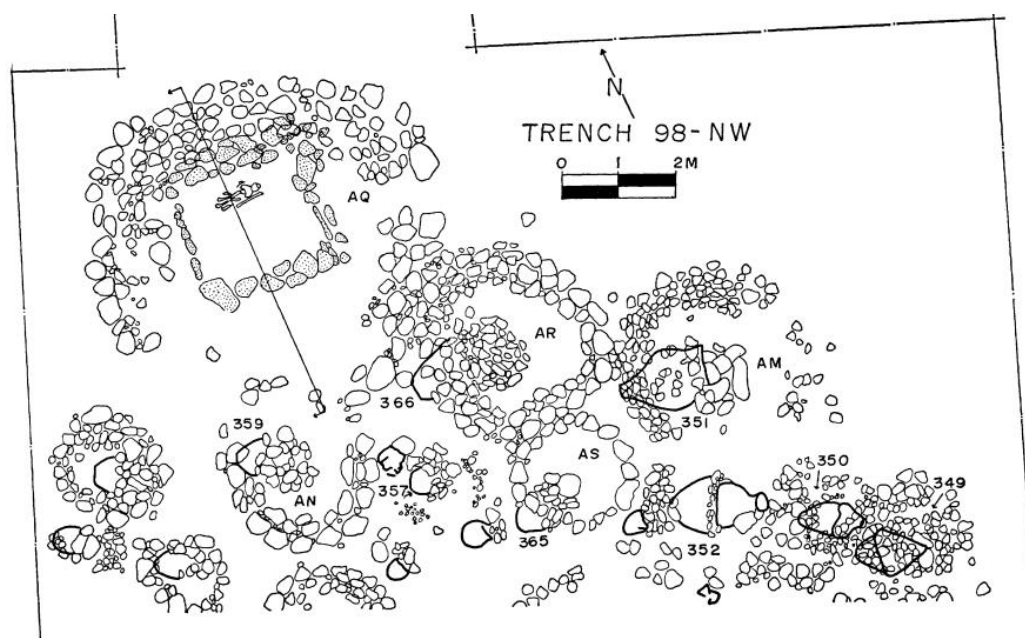
²²⁴ Stech Wheeler 1974, 417.

²²⁵ Stech Wheeler 1974, 416-418.

²²⁶ Mellink 1965, 139-140.

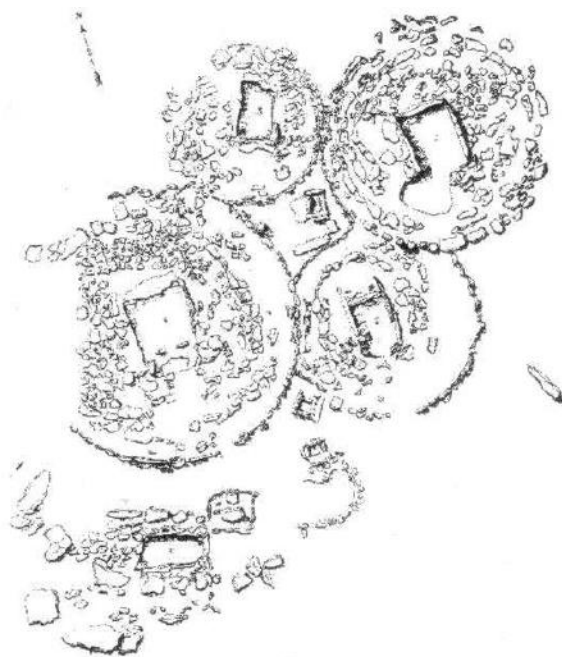

Εικ. 11 Το ΝΑ τμήμα του νεκροταφείου στην Karatas (Mellink 1969, ill. 1)

Εικ. 12 Ο περίβολος AQ στο ΒΔ τμήμα του νεκροταφείου στην Karatas (Mellink 1969, ill. 3)

Προς την αντίθετη πλευρά της Μεσογείου, στη Σαρδηνία, αποκαλύφθηκε νεκροταφείο τύμβων²²⁷, το οποίο ομοιάζει με αυτό των τύμβων R. Το νεκροταφείο Li Muri, αν και χρονικά προηγείται των τύμβων R²²⁸, αναπτύσσεται στο χώρο με παρόμοιο τρόπο, καθώς αποτελείται από τέσσερις εφαιπτόμενους ταφικούς περιβόλους, τα εξωτερικά τόξα των οποίων στο ορίζουν έναν πέμπτο στο κέντρο ανάμεσα τους (εικ. 13). Το μέγεθος τους είναι στα μέτρα των τύμβων του Στενού, καθώς κυμαίνεται από 5 έως 9μ. διάμετρο. Ωστόσο, κατασκευαστικά διαφέρουν καθώς οι λίθοι των περιβόλων τοποθετούνται κάθετα σαν ορθοστάτες παρά οριζόντια σε σειρές. Ο κάθε περίβολος εμπεριέχει μία μονάχα κεντρική ταφή σε κιβωτιόσχημο τάφο. Βρέθηκαν πλούσια κτερισμένες με λίθινα εργαλεία και κοσμήματα, ενώ απουσίαζαν τα μέταλλα αντικείμενα. Να σημειωθεί ότι σε αντίθεση με το Li Muri, στην ευρύτερη περιοχή της Σαρδηνίας δεν παρατηρούνται ταφές που να ξεχωρίζουν για τον πλούτο των κτερισμάτων τους²²⁹. Η παρουσία μονού κεντρικού τάφου στους περιβόλους και ο πλούτος των κτερισμάτων, ίσως και στην περίπτωση του Li Muri να αποτελούν στοιχεία κοινωνικής διαστρωμάτωσης, ότι δηλαδή οι περίβολοι προορίζονταν για να υποδεχθούν μέλη μίας εξέχουσας τάξης της κοινωνίας της περιοχής. Από τις σημαντικές διαφορές με τους τύμβους στο Στενό είναι η απουσία μετάλλινων αντικειμένων και ότι δεν εντοπίστηκαν ίχνη πυράς. Ωστόσο, σε μικρά σπήλαια, σε κοντινή απόσταση από το νεκροταφείο έχουν βρεθεί οστά που έχουν υποστεί μερική αποτέφρωση²³⁰.

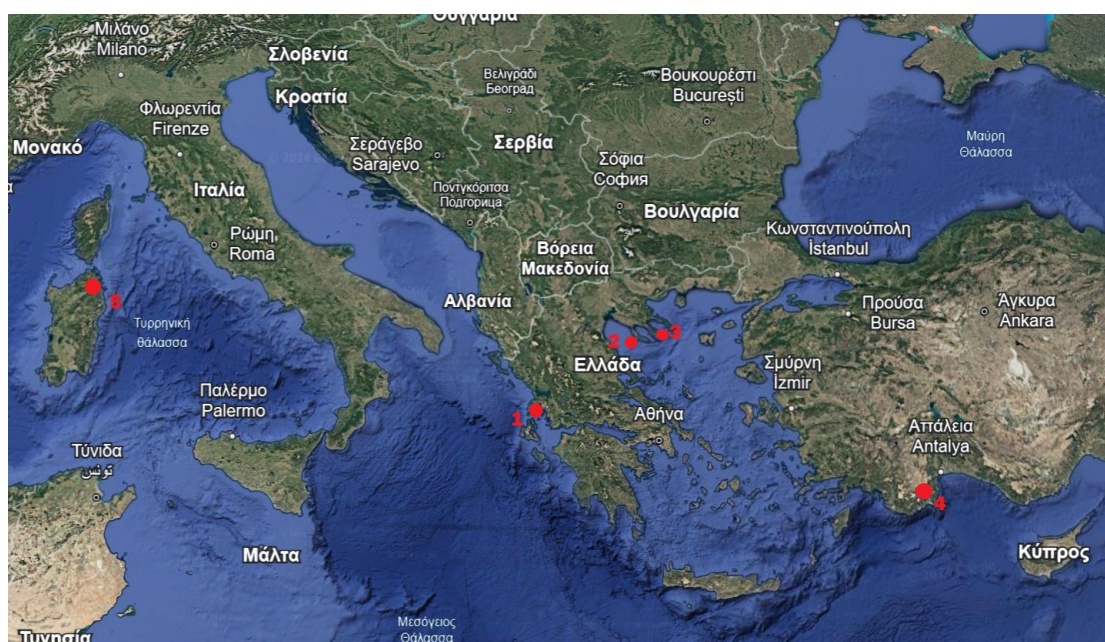
Εικ. 13 Το νεκροταφείο Li Muri (Puglisi 1942, fig. 2)

²²⁷ Puglisi 1942.

²²⁸ Müller Celka 2011b, 421.

²²⁹ Branigan 1975, 42.

²³⁰ Bernabò Brea 1985, 44.

Εικ. 14 Οι αναφερθείσες θέσεις της ΠΕΧ στη Μεσόγειο. 1. Στενό Νυδρίου Λευκάδος 2. Ν. Σκιώνη Χαλκιδικής 3. Κριαρίτσι Χαλκιδικής 4. Karatas Αττάλειας 5. Li Muri Σαρδηνίας

7.2.4.5. Σύνοψη

Συνοψίζοντας, οι παραπάνω θέσεις (εικ. 14) έχουν μεταξύ τους ομοιότητες και διαφορές. Ως κοινός παρονομαστής όλων αναφέρεται ο τρόπος ανάπτυξης του νεκροταφείου τύμβων στον χώρο. Η θέση που επιλέγεται για την ίδρυση των νεκροταφείων του Στενού, του Κριαριτσίου και της Νέας Σκιώνης είναι σε απόσταση λίγων μέτρων από την ακτή. Αντίθετα στο Li Muri η θάλασσα απέχει περίπου 15χλμ, ενώ το νεκροταφείο στην Karatas βρίσκεται στην ενδοχώρα σε μεγάλο υψόμετρο και σε απόσταση περίπου 70χλμ από τις εγγύτερες σε αυτό ακτές. Κατασκευαστικά, οι τύμβοι του νεκροταφείου του Κριαριτσίου και της Ν. Σκιώνης είναι οι μικρότεροι σε μέγεθος. Πιο κοντά στις διαστάσεις των τύμβων R είναι οι τύμβοι της Karatas και ομοίων διαστάσεων του Li Muri, οι οποίοι διαφέρουν στον τρόπο τοποθέτησης των λίθων των περιβόλων. Η ταφική πρακτική της καύσης απαντάται στο Κριαρίτσι, όπου αποτελεί τον μοναδικό τρόπο ταφής, και στη Ν. Σκιώνη, όπου σημειώνονται και εγχυτρισμοί. Αξίζει να σημειωθεί, ότι καύση και τοποθέτηση σε τεφροδόχα αγγεία σημειώνεται και στην Τροία²³¹. Οι εγχυτρισμοί είναι η μόνη κατηγορία ταφής στην Karatas, εκτός του περιβόλου AQ που είναι κτιστός τάφος. Καύση δεν σημειώνεται σε κανέναν από τους περιβόλους. Ωστόσο, βεβαιώνεται σε άλλες θέσεις της ευρύτερης περιοχής υστερότερα. Στο Li Muri επίσης δε σημειώνεται καύση και ο μοναδικός

²³¹ Blegen - Caskey - Rawson 1953, 370-379.

τύπος ταφής είναι ταφή σε κιβωτιόσχημο τάφο. Τα κτερίσματα που συνοδεύουν τους νεκρούς χαρακτηρίζονται πλούσια στο Στενό, στην Karataş και στο Li Muri. Αν και στο τελευταίο απουσιάζουν τα μετάλλινα αντικείμενα, και στις τρεις αυτές θέσεις εξάγεται το συμπέρασμα ότι διαφαίνεται κοινωνική διαστρωμάτωση και ότι οι νεκροί που θάφτηκαν στους τύμβους αυτούς αποτελούσαν μέλη μίας εξέχουσας τάξης της κοινωνίας που αναπτύχθηκε στην εκάστοτε περιοχή ή μία αρχηγική προσωπικότητα, όπως δύναται να ειπωθεί για τον νεκρό του περιβόλου AQ στο νεκροταφείο της Karataş. Αντιθέτως, στο Κριαρίτσι και στη Ν. Σκιώνη οι περισσότερες ταφές είναι ακτέρωστες ή φτωχά κτερισμένες και δε μπορεί να εξαχθεί ανάλογο συμπέρασμα.

Το ερώτημα που μένει να απαντηθεί είναι αν αυτές οι κοινωνίες που αναπτύχθηκαν στην ΠΕΧ συνδέονται μεταξύ τους και με ποιόν τρόπο. Τα στοιχεία δεν επαρκούν ώστε να καταλήξουμε με βεβαιότητα σε συμπεράσματα. Το εμπόριο δια μέσου των θαλασσιών οδών θα μπορούσε να οδηγήσει στην επικοινωνία, την επαφή και την σύνδεση των θέσεων. Ωστόσο, θα πρέπει να λάβει κανείς υπ' όψιν, ότι ανάλογα ταφικά μνημεία δεν έχουν βρεθεί σε περιοχές που θα αποτελούσαν σημαντικούς σταθμούς ενός τόσο διευρυμένου θαλάσσιου δικτύου, όπως στις Κυκλάδες, στην Κρήτη και στην Τροία, παρόλο που παραλληλισμοί μας επιτρέπονται να γίνονται από τα κινητά ευρήματα. Η κοινωνία της Karataş δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μέλος αυτού του δικτύου, καθώς η μεγάλη απόσταση από την ακτή και το απαιτητικό υψόμετρο δε θα μπορούσαν να αποτελέσουν παράγοντες επιλογής της θέσης. Το Li Muri στην Σαρδηνία, στην άλλη πλευρά της ιταλικής χερσονήσου, μοιάζει επίσης με μια προβληματική περιοχή ώστε να είναι μέρος της ίδιας θαλάσσιας οδού. Αντιθέτως, θα ήταν ιδανικές επιλογές για έναν πλούσιο πολιτισμό που αναπτύσσεται στην ΠΕΧ και επιδιώκει να κατακτήσει οικονομικά και εμπορικά τον μεσογειακό κόσμο θέτοντας βασικούς πυλώνες. Έναν στο Στενό στην Λευκάδα αποσκοπώντας στην εμπορική επέκταση νότια και ανατολικά στο Αιγαίο και την Τροία, έναν δεύτερο πυλώνα στην Σαρδηνία με σκοπό την εμπορική επέκταση στην Δυτική Μεσόγειο και έναν τελευταίο στην Μ. Ασία προσβλέποντας σε ανάπτυξη προς ανατολικά. Η πραγμάτωση αυτού του συλλογισμού θα ήταν δυνατή με την εισαγωγή ενός νέου υλικού στον προϊστορικό κόσμο, το οποίο θα είχε τη δύναμη να επιφέρει σημαντικές κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές, καθιστώντας κυρίαρχο τον πολιτισμό που θα εκμεταλλευόταν την εμπορική του δύναμη. Τα μετάλλινα αντικείμενα θα μπορούσαν να είναι αυτό το αγαθό. Ωστόσο, ο συλλογισμός καταρρέει εφόσον στο Li Muri δεν εντοπίστηκαν καθόλου. Μήπως τελικά αυτές οι κοινότητες έλκουν την καταγωγή τους από την ίδια ρίζα και από κοινό σημείο προέλευσης, εκκίνησαν και εξαπλώθηκαν στη Μεσόγειο; Γνωρίζουν, εφαρμόζουν και παραλλάσσουν τα ταφικά έθιμα αναπτύσσοντας τα νεκροταφεία τους κατά τον ίδιο τρόπο; Τα ερωτήματα, όπως και το αρχικό ερώτημα περί σύνδεσης των θέσεων, δε δύναται να απαντηθούν με τα έως σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα.

Εν κατακλείδι, από τη μελέτη των ευρημάτων των τύμβων R του Στενού καταδεικνύονται επαφές μεταξύ Ιονίου-Αιγαίου-ΒΔ Μ. Ασίας. Οι θέσεις στη Ν. Σκιώνη και στο Κριαρίτσι είναι πιθανό να συνδέονται με το Στενό αποτελώντας σταθμούς του ίδιου θαλάσσιου άξονα Ιονίου-Αιγαίου-ΒΔ Μ. Ασίας. Η παρόμοια ανάπτυξη των

νεκροταφείων τους στο χώρο, η επιλογή της θέσης πλησίον της ακτής και η ίδια ταφική πρακτική με τη χρήση καύσης αποτελούν ισχυρά κριτήρια ότι οι τρεις θέσεις του ελλαδικού χώρου συνδέονται, παρά την απουσία μετάλλινων αντικειμένων, η οποία θα μπορούσε να ερμηνευθεί με τη χρήση των θέσεων στην Χαλκιδική ως των τελευταίων απλών-τυπικών σταθμών του δικτύου πριν τον τελικό προορισμό (Τροία), ώστε να μην αναμένεται ιδιαίτερος πλούτος και κατοχή αντικειμένων κύρους στους ανθρώπους που τους διαχειρίζονται και ενταφιάσθηκαν εκεί. Αξίζει να τονισθεί ξανά, ότι και στην Τροία βεβαιώνεται η ταφική πρακτική της καύσης. Επίσης, στην μινωική Κρήτη, αν και έως σήμερα δεν έχουν εντοπιστεί τύμβοι της ΠΜ περιόδου, η ταφική πρακτική της καύσης ίσως βεβαιώνεται σε βραχοσκεπή, στην Κεφάλα Πετρά Σητείας. Πρόκειται για θέση που η χρήση της εκτιμάται από την ΠΜ Ι μέχρι τη ΜΜ ΙΒ / ΙΙΑ περίοδο και στην οποία εντοπίστηκε μεγάλη ποσότητα οστεολογικού υλικού. Σε ένα μέρος του ταφικού συνόλου, αφορά κυρίως κρανιακά οστά, παρατηρείται αποχρωματισμός των οστών και επικρατούν μαυρισμένα – ελαφρώς «καπνισμένα» οστά, στοιχεία που υποδεικνύουν ότι στα οστά αυτά έχει επιδράσει φωτιά/πυρά. Το γεγονός ότι εντός της βραχοσκεπής δεν εντοπίζονται ίχνη πυράς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η πυρά που επέδρασε στα οστά έγινε εκτός της θέσης και ότι πρόκειται για δευτερογενής ταφή - απόθεση, ίσως στο πλαίσιο ενός μεταταφικού εθίμου, θυμίζοντας την ανάγνωση της S. Müller περί μεταταφικού εθίμου στους τύμβους R της Λευκάδος²³². Για τα νεκροταφεία στο Li Muri και στην Karatas τα στοιχεία δεν επαρκούν ώστε να υποστηριχθεί ότι συνδέονται με τις υπόλοιπες θέσεις. Όπως αναφέρθηκε, υπάρχουν ομοιότητες που μπορεί να αποτελούν ενδείξεις προς αυτήν την κατεύθυνση, αλλά υπάρχουν και σημαντικές διαφορές που εναντιώνονται σε αυτήν και υποδεικνύουν ότι οι κοινότητες αυτές αναπτύχθηκαν απομονωμένες και μακριά η μία από την άλλη.

7.3. Ο τύμβος στον Αλμυρό Περίθειας Κέρκυρας

Στον Αλμυρό Περίθειας στο βόρειο τμήμα του νησιού της Κέρκυρας, στη θέση Κρεβατσούλα, αποκαλύφθηκαν, κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής το έτος 2005, δύο τύμβοι της ΕΧ κατασκευασμένοι σε διαφορετικές περιόδους, ο ένας πάνω στον άλλον (εικ. 15)²³³. Αποτελεί το μοναδικό ταφικό μνημείο στον τύπο του τύμβου που έχει εντοπιστεί στο νησί έως σήμερα.

²³² Τριανταφύλλου - Τσιμποπούλου - Betancourt 2018, 205-206.

²³³ Μεταλληνού 2005, Metallinou 2017.

7.3.1. Γεωγραφία

Η περιοχή του Αλμυρού βρίσκεται στην Περίθεια, στο ΒΑ τμήμα του νησιού της Κέρκυρας. Η περιοχή είναι πεδινή και χαρακτηρίζεται από χαμηλή βλάστηση. Το ταφικό μνημείο βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την σημερινή ακτή, απέχει περίπου 500μ. Η λιμνοθάλασσα Αντινιώτη απέχει περίπου 5χλμ προς τα ΒΑ, ενώ ποταμός ή εποχικός χείμαρρος δεν βρίσκεται πλησίον του.

7.3.2. Ο τύμβος

Ο κυκλικός περίβολος του μικρότερου και αρχαιότερου τύμβου είναι κατασκευασμένος από πλακοειδείς ασβεστολιθικούς αδρά δουλεμένους και αργούς λίθους λευκού χρώματος, τμήματα του οποίου δε σώζονται. Ο περίβολος συνίστατο από δύο τόξα, το ένα στα ΝΑ και το άλλο στα ΒΔ²³⁴. Ένας μικρών διαστάσεων κιβωτιόσχημος τάφος, 0,60 x 0,30μ. περίπου, βρίσκεται στο μέσον του τύμβου, του οποίου οι καλυπτήριες πλάκες δε διασώθηκαν. Το δάπεδο αυτού είναι από αργούς λίθους και βότσαλα. Περιείχε παιδική ταφή με το κρανίο τοποθετημένο στα Α. Κτερίσματα δε βρέθηκαν. ΝΔ εξωτερικά του περιβόλου εντοπίστηκε ταφή σε λάκκο που περιβαλλόταν από αργούς λίθους και περιείχε οστά ενήλικου ατόμου αναμειγμένα με οστά ζώου ή ζώων. Ακτέριστη επίσης. ΝΑ εξωτερικά του περιβόλου εντοπίστηκε πηλοκατασκευή κυκλικού σχήματος, διαμέτρου 1μ. περίπου με στοιχειωδώς διαμορφωμένο περιχέילωμα άγνωστης λειτουργίας. Εικάζεται ότι χρησίμευε για την καύση νεκρών ή για την τέλεση τελετουργιών²³⁵. Ωστόσο, ίχνη καύσης δεν παρατηρούνται στα οστά ή σε κινητά ευρήματα. Επίσης κεραμικά ευρήματα ή οργανικά κατάλοιπα δεν σημειώθηκαν πάνω ή γύρω από αυτήν.

Σε μία δεύτερη χρονολογικά φάση, στον ίδιο χώρο και σε υψηλότερο επίπεδο κατασκευάστηκε δεύτερος ταφικός περίβολος, μεγαλύτερος σε διαστάσεις του προγενέστερου, καθώς η χορδή του μετρήθηκε στα 10,50μ.²³⁶. Είναι κατασκευασμένος από όμοιους λίθους διευθετημένους πιθανώς σε διπλή σειρά. Ο δεύτερος ταφικός περίβολος περικλείει τον μικρότερο και αρχαιότερο καθώς και την ταφή σε λάκκο και την πηλοκατασκευή. Εσωτερικά του νέου περιβόλου, στο Ν τμήμα του εντοπίστηκε δίωτο πιθοειδές αγγείο σε οριζόντια θέση με το στόμιο του καλυμμένο με λίθινη πλάκα (εικ. 16). Αν και στο εσωτερικό του δεν βρέθηκαν οστά, είναι βέβαιο ότι πρόκειται για ταφικό αγγείο που αποδίδεται σε εγχυτρισμό. ΒΑ και εξωτερικά του περιβόλου εντοπίστηκε κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος από κατακόρυφα τοποθετημένες πλάκες στη καθεμία πλευρά και μία καλυπτήριο. Επίσης, ο τάφος αυτός βρέθηκε ακτέριστος, ενώ δεν βρέθηκαν οστά στο εσωτερικό του. Η

²³⁴ Μεταλληνού 2005, 565.

²³⁵ Μεταλληνού 2017, 202.

²³⁶ Μεταλληνού 2005, 566.

επιστημονική έρευνα απέδειξε ως προς τον τρόπο κατασκευής ότι το ταφικό μνημείο καλύφθηκε με φερτά υλικά μεγαλύτερου πάχους στο κέντρο του, το οποίο έβαινε μειούμενο προς την περιφέρεια, υποδεικνύοντας ότι το χώμα είχε συσσωρευτεί επάνω από αυτή δημιουργώντας ένα τυμβοειδές έξαρμα²³⁷.

Εικ. 15 Οι τύμβοι στον Αλμυρό Περίθειας (Ανδρεαδάκη Βλαζάκη 2012, εικ. 13)

Εικ. 16 Το πιθοειδές ταφικό αγγείο (Ανδρεαδάκη Βλαζάκη 2012, εικ. 14)

²³⁷ Μεταλληνού 2017, 203.

Από την ανασκαφική έρευνα συλλέχθηκε κεραμική που ανήκει στις παρακάτω κατηγορίες. Από το επίπεδο θεμελίωσης του τύμβου, όστρακα κεραμικής με εμπίεστη διακόσμηση που ανάγονται στην Αρχαιότερη Νεολιθική (6500-5600π.Χ.). Ο τύπος αυτής της κεραμικής φαίνεται να επιβίωσε έως και την ΠΕΧ²³⁸. Επίσης, από το ίδιο στρώμα, θραύσματα αγγείων με ραβδωτή ή χτενιστή διακόσμηση. Η διακόσμηση αυτή συνιστάται από αβαθείς λεπτές ραβδώσεις που καλύπτουν όλο το σώμα του αγγείου και ανήκει στην ίδια περίοδο. Εγχάρακτη κεραμική, όπου οι εγχαράξεις αποτελούνται από μοτίβα με τελείες, παράλληλες γραμμές που ενίοτε σχηματίζουν τριγωνικά σχήματα και έχουν γίνει από λεπτό αιχμηρό εργαλείο, ανήκουν στην ΠΕ περίοδο. Από το ίδιο επίπεδο συλλέχθηκε εγχάρακτη κεραμική γνωστή ως corded ware (σχινοειδής διακόσμηση), η οποία επίσης ανήκει στην ΠΕ περίοδο. Τέλος, χονδροειδής κεραμική με πλαστική διακόσμηση ταινιών με αποτύπωμα δακτύλου. Ωστόσο, η πλειονότητα των κεραμικών θραυσμάτων προέρχεται από τον νεότερο τύμβο. Πρόκειται για ακόσμητη κεραμική από χειροποίητα άβαφα αγγεία τεφρής, καστανόφαιης και ερυθρωπής επιφάνειας που χρονολογούνται επίσης στην Πρώιμη Χαλκοκρατία / Πρωτοελλαδική περίοδο (ΠΕ). Χαρακτηριστικό αγγείο της περιόδου που συμβάλλει στην χρονολόγηση του μνημείου αποτελεί το πιθόσχημο αγγείο στον νεότερο τύμβο που θυμίζει αντίστοιχα από την Λέρνα της ΠΕ II και ΠΕIII²³⁹. Λοιπά κινητά ευρήματα πέραν της κεραμικής που προέκυψαν από την επιχωμάτωση των τύμβων είναι, πηλίνα σφονδύλια, λίθινες λεπίδες και αιχμές βελών, ξέστρα, αξίνες, ένας τριπτήρας, μάζες και ελάσματα χαλκού. Από τη σύνοψη των στοιχείων η ίδρυση του ταφικού μνημείου κατατάσσεται χρονολογικά στην ύστερη ΠΕ II - πρώιμη ΠΕ III περίοδο (2300-2200π.Χ.), ενώ όπως προκύπτει από τη χρονολόγηση του πιθόσχημου αγγείου, η κατασκευή του νεότερου τύμβου ανήκει σε ακόλουθη φάση στην ίδια χρονολογική περίοδο.

7.3.3. Οικιστικά

Στην ευρύτερη περιοχή της Περίθειας δεν αναφέρονται οικιστικά κατάλοιπα που να χρονολογούνται στην ΕΧ. Ευρήματα της περιόδου καταγράφονται στο ΒΔ τμήμα του νησιού, στο Σιδάρι, στο ακρωτήρι Κεφάλι, όπου εντοπίστηκαν ορθογώνιες λιθόκτιστες κατασκευές²⁴⁰ και νοτιότερα, στους Έρμονες. Πλησίον του τύμβου καταγράφονται ευρήματα της ΕΧ νότια της λίμνης Αντινιώτη²⁴¹. Πρόκειται για χονδροειδή κεραμική²⁴² που απαντάται στο στρώμα του αρχαιότερου τύμβου. Η λίμνη βρίσκεται σε απόσταση περίπου 6 χλμ. ΒΑ του ταφικού μνημείου και οι δύο θέσεις ίσως να σχετίζονται. Ωστόσο, η παρουσία ενός μόλις τύπου κεραμικής σε αντιδιαστολή με την ποικιλομορφία της κεραμικής στην επιχωμάτωση των τύμβων,

²³⁸ Metallinou 2017, 365.

²³⁹ Metallinou 2017, 365.

²⁴⁰ Μεταλληνού 2007, 36.

²⁴¹ Metallinou 2017, 363.

²⁴² Sordinas 1969, 410.

καθώς και η περιορισμένη έρευνα στο χώρο Ν της λίμνης δε μας επιτρέπει προς το παρόν να συνδέσουμε περαιτέρω τις δύο θέσεις της ΕΧ.

7.3.4. Συζήτηση

Η κεραμική, η οποία συλλέχθηκε κατά την ανασκαφή των δύο τύμβων, οδηγεί στην σύνθεση της εικόνας της Β Κέρκυρας κατά την ΠΕΧ και τη σύνδεση αυτής με άλλες θέσεις στο νησί και έξω από αυτό. Τα θραύσματα αγγείων που εντοπίστηκαν στο στρώμα θεμελίωσης του αρχαιότερου τύμβου και φέρουν εμπίεστη διακόσμηση έχουν εντοπιστεί στον Αφιώνα της Κέρκυρας²⁴³ και σε άλλες θέσεις στο νησί²⁴⁴. Έξω από την Κέρκυρα, εντοπίζονται στους τάφους R του Νυδρίου της Λευκάδας²⁴⁵ και στη Θεσπρωτία στη θέση Γκούτσουρα²⁴⁶, όπου κατά την ΜΕΧ ανεγείρεται ταφικός τύμβος (βλ. κεφ. 7.6). Ο τύπος της κεραμικής με τη ραβδωτή ή χτενιστή διακόσμηση που ανήκει στην ίδια περίοδο έχει εντοπιστεί και σε θέσεις της ΠΕΧ στη Μακεδονία²⁴⁷. Πρόκειται για κατηγορία κεραμικής που σχετίζεται με θέσεις της ΠΕΧ στα Βαλκάνια²⁴⁸ και με κεραμική Μέσης Νεολιθικής και Χαλκολιθικής περιόδου στην Αλβανία²⁴⁹. Ο τύπος της εγχάρακτης κεραμικής, όπου οι εγχαράξεις αποτελούνται από μοτίβα με παράλληλες γραμμές που ενίοτε σχηματίζουν τριγωνικά σχήματα, θυμίζει κεραμική που έχει βρεθεί στο χωριό Δολιανά στην Ήπειρο και χρονολογείται στο τέλος της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ.²⁵⁰. Εντοπίζεται στην Αλβανία²⁵¹ και συνδέεται με την κεραμική *Cetina* των δαλματικών ακτών. Στα Πηλικάτα της Ιθάκης χρονολογείται στην ΠΕΙΙΙ²⁵². Η τύπου *corded ware* κεραμική που εντοπίστηκε στο ίδιο επίπεδο στον τύμβο επίσης συναντάται σε θέσεις της Αλβανίας²⁵³ και στην κοιλάδα του Κωκυτού στην Θεσπρωτία²⁵⁴. Σχετικά με τα θραύσματα αγγείων που συλλέχθηκαν από τον νεότερο τύμβο, η ακόσμητη κεραμική φαίνεται ότι ανήκει στην Πρώιμη Χαλκοκρατία και ομοιάζει με αντίστοιχες, την ηπειρωτική και την αλβανική, που σημειώνονται σε θέσεις στον ηπειρωτικό χώρο απέναντι από το νησί²⁵⁵. Ένα επιπλέον σημαντικό στοιχείο που συμβάλλει στην χρονολόγηση του τύμβου αποτελεί το προαναφερθέν δίωτο πιθοειδές αγγείο, το οποίο έχει ομοιότητες με αντίστοιχα στην Λέρνα που

²⁴³ Πρέκα Αλεξανδρή 1994, 18.

²⁴⁴ Souyoudzoglou Haywood 1999, 12.

²⁴⁵ Kilian Dirlmeier 2005, taf. 71,3.

²⁴⁶ Forsen 2016, fig.3 (24), fig. 4 (29-30), fig. 5, fig.10, Σιώζου 2019, 80-81.

²⁴⁷ Aslanis 1985, πιν. 2:8, 3:6, 4:1, 13:12, 81:11, 104:4.

²⁴⁸ Korkuti 1995, taf. LVII, LXVII, LXXVI.

²⁴⁹ Korkuti 1995, taf. LXXIX 2,5, LXXXII 11,12.

²⁵⁰ Ντούζουγλη - Ζάχος 1994, πιν. 4,5.

²⁵¹ Korkuti 1991.

²⁵² Metallinou 2017, 365-366.

²⁵³ Prendi 1977-1978. 29.

²⁵⁴ Forsén 2016, fig. 2 10-14, fig. 3 28.

²⁵⁵ Μεταλληνού 2017, 208.

χρονολογούνται στην ΠΕΙΙ - ΠΕΙΙΙ περίοδο²⁵⁶ και αποτελεί το μόνο συνδυαστικό κρίκο με τα εργαστήρια της Πελοποννήσου και με τον νότιο ελλαδικό χώρο γενικότερα.

Συμπερασματικά, η παρουσία του ταφικού τύμβου και η κεραμεική που βρέθηκε κατά την διερεύνηση του υποδεικνύουν ότι η κοινωνία που διαμορφώθηκε στη ΒΔ Κέρκυρα κατά την ύστερη ΠΕ ΙΙ - πρώιμη ΠΕ ΙΙΙ περίοδο, σχετίζεται με τις πολιτισμικές ομάδες της Ηπείρου και της Αλβανίας και κατ' επέκταση της βαλκανικής χερσονήσου, αλλά και με αυτές των Ιονίων νήσων και των δαλματικών ακτών. Βεβαιώνεται ότι ήταν ενήμερη του κοινωνικού, εμπορικού και οικονομικού γίγνεσθαι, αλλά, εφόσον δε βρέθηκαν πλούσια κτερίσματα στις ταφές των τύμβων, φαίνεται ότι δεν λαμβάνει ενεργό ρόλο στις κοινωνικές ζυμώσεις ή στο εμπόριο που ενδεχομένως συντελείται κατά μήκος του Ιονίου και της Αδριατικής. Ωστόσο, η θέση της θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ιδανική για την εγκατάσταση ενός ενδιαμέσου σταθμού της θαλάσσιας οδού δαλματικών ακτών - Λευκάδας και κατ' επέκταση Αιγαίου. Σε σύγκριση με το Στενό της Λευκάδας, οι δύο θέσεις σχετίζονται, όπως προκύπτει από την μελέτη της κεραμεικής. Επιπρόσθετα, η κοινωνία του Αλμυρού επηρεάζεται από την ισχυρότερη του Στενού και ενδεχομένως να τη μιμείται στην ταφική «αρχιτεκτονική» με την ανέγερση τύμβου. Σε αντίθεση με την κοινωνία που αναπτύχθηκε στο Στενό της Λευκάδας, πρόκειται για μία κοινωνία χωρίς κοινωνική διαστρωμάτωση, η οποία δεν κατέχει πολύτιμα αγαθά και αντικείμενα κύρους.

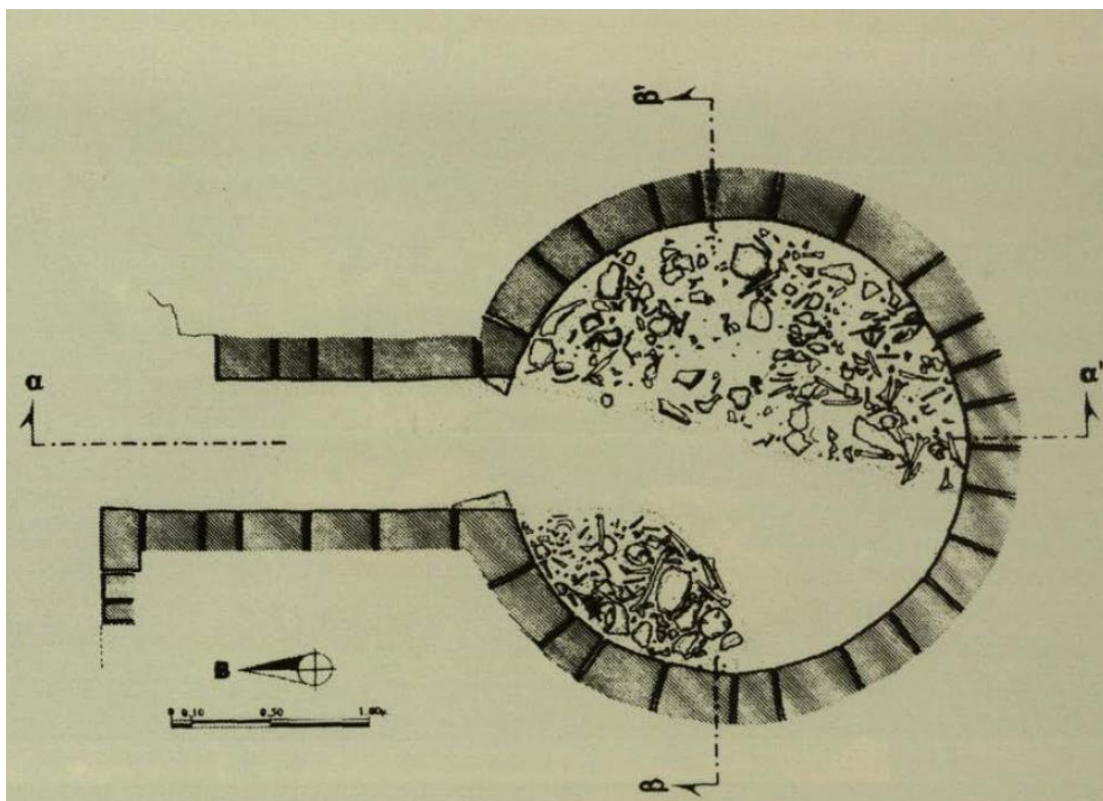
7.4. Ο τύμβος στη Μόσχοβη Λουτρακίου Αιτωλ/νίας

Το 1987 κατά τη διάρκεια εργασιών διάνοιξης αγροτικής οδού στη θέση Μόσχοβη στο χωριό Λουτράκι Κατούνας στο νομό Αιτωλοακαρνανίας εντοπίστηκε ταφικό οικοδόμημα της ΕΧ²⁵⁷. Πρόκειται για τύμβο της ΠΕ περιόδου πάνω στον οποίο θεμελιώθηκε θολωτός τάφος κατά τα ύστερα μυκηναϊκά χρόνια (εικ. 17). Το έτος που εντοπίστηκε ο τύμβος αποκαλύφθηκε και η είσοδος του θολωτού τάφου. Ωστόσο, ανασκάφηκε αργότερα, το έτος 1990, με αποτέλεσμα η χρόνια έκθεση του να εξάψει την φαντασία και να παρακινήσει ντόπιους αρχαιοκάπηλους να τον ερευνήσουν. Μη γνωρίζοντας την ταυτότητα και τον τύπο του μνημείου κατέστρεψαν την πρόσοψη και μέρος της εισόδου του²⁵⁸.

²⁵⁶ Μεταλληνού 2017, 203.

²⁵⁷ Κολώνας 1997, Κολώνας 2008.

²⁵⁸ Κολώνας 2008, 390.

Εικ. 17 Κάτοψη του θολωτού τάφου (Κολώνας 1997, εικ. 27)

7.4.1. Γεωγραφία

Γεωγραφικά, η θέση χαρακτηρίζεται από εύφορα πεδινά τμήματα. Το υδάτινο στοιχείο επικρατεί, καθώς στα Δ διέρχεται το ρέμα Γοργογιάννη και Α ρέει ο ποταμός Νύσσης. Ν βρίσκεται ο λόφος Παλιοκάνανα και Β-ΒΑ σε κοντινή απόσταση η θάλασσα του Αμβρακικού κόλπου, προς την οποία το μνημείο έχει ευρεία θέα. Τα χαρακτηριστικά της περιοχής δημιουργούν κατάλληλες συνθήκες για την κατοίκηση του χώρου και την ανάπτυξη συνθηκών αυτάρκειας για τις κοινότητες που έχουν εγκατασταθεί στην περιοχή.

7.4.2. Ο τύμβος

Οι διαστάσεις του τύμβου δεν καταγράφονται σε καμία δημοσίευση. Οι κύριες αιτίες είναι, ότι μεγάλο μέρος του μνημείου καταστράφηκε από την μυκηναϊκή επέμβαση και ότι δέχθηκε επιπλέον αλλοίωση λόγω των εργασιών διάνοιξης του αγροτικού δρόμου. Ενδεχομένως, με νεότερη ανασκαφική έρευνα να μπορούν να καθοριστούν με ακρίβεια. Ωστόσο, σύμφωνα με μαρτυρία του ανασκαφέα, η διάμετρος του τύμβου ήταν περίπου 9μ. Από τα στοιχεία δόμησης του αναφέρεται ότι από την κρηπίδα του σωζόταν ένα μικρό τμήμα και ότι είχε λίθινο πυρήνα

αποτελούμενο από ψιλούς λίθους²⁵⁹. Στη Β περιφέρεια του τύμβου εντοπίστηκαν τρεις ταφές σε πρόχειρα διαμορφωμένους κτιστούς λάκκους από αργούς λίθους. Η μία ήταν σκεπασμένη με τα τμήματα δύο πίθων και δύο ακόμη ταφές είχαν διενεργηθεί σε ταφικούς πίθους²⁶⁰. Τα σκελετικά λείψανα διατηρήθηκαν σε κακή κατάσταση. Ο κορμός του νεκρού τοποθετείται σε ύπτια ή πλάγια ισχυρά συνεσταλμένη στάση με το ένα χέρι να βρίσκεται σε έκταση ή ημιέκταση και το άλλο να λυγίζει στον αγκώνα απολήγοντας στη λεκάνη ή στο στήθος. Μία ακόμη ταφή σημειώνεται στο περιμετρικό πάκτωμα της θόλου του θολωτού τάφου σε αβαθή λάκκο²⁶¹. Οι ταφές που σημειώνονται εντός των ορίων του τύμβου ήταν φτωχά κτερισμένες. Τα κτερίσματα περιορίζονται σε πυριτολιθικά εργαλεία, αιχμές βελών, όστρεα και σε μία μόλις περίπτωση ο νεκρός συνοδεύεται από μία μόνωτη οπισθόμητη πρόχου²⁶². Ο ανασκαφέας χρονολογεί τον τύμβο στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο (2200/2000 - 1900π.Χ.)²⁶³. Η σύντομη ανασκαφική έκθεση δεν περιλαμβάνει κεραμική από το μνημείο.

Πολλούς αιώνες αργότερα, κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ περίοδο ανεγείρεται πάνω στον ΠΕ τύμβο θολωτός τάφος, τάφος 1. Το μήκος της εισόδου εκτείνεται σε 2,17μ., η διάμετρος του θαλάμου σε 2,40μ. και το σωζόμενο ύψος κυμαίνεται μεταξύ 2,19 και 2,38μ.. Από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του μνημείου ξεχωρίζουν το μεγάλο τραπεζιόσχημο μονολιθικό ανώφλι, η επιμελημένη λιθοδομή της εισόδου με δουλεμένες ασβεστολιθικές πλάκες χτισμένες με το ψευδοϊσόδομο σύστημα σε ανισοϋψείς αλλά ευθύγραμμες στρώσεις, το επίπεδο και ομαλό δάπεδο της εισόδου και του δρόμου στρωμένο με πατημένο χώμα, η ενδόκλιση της θόλου που στο εσωτερικό αρχίζει από το επίπεδο δάπεδο και το μονολιθικό κατώφλι στο πέρασ της εισόδου. Πέραν των καταστροφών που αναφέρθηκαν παραπάνω και οι οποίες έλαβαν χώρα τη σύγχρονη εποχή, το ταφικό οικοδόμημα είχε υποστεί ζημιές κατά την αρχαιότητα, αφού φαίνεται ότι τμήμα της οροφής του είχε καταρρεύσει από εκείνη την εποχή. Ο τάφος είχε συληθεί ενδεχομένως ήδη από τους ύστατους μυκηναϊκούς χρόνους. Κατά την ανασκαφή στο εσωτερικό του δεν εντοπίστηκε πρωτογενής ή δευτερογενής ταφή καθώς τα ταφικά στρώματα ήταν πλήρως διαταραγμένα και μη αναγνωρίσιμα. Τα ευρήματα από τα ανώτερα στρώματα της επίχωσης υποδεικνύουν ότι αφού το εσωτερικό του αναμοχλεύθηκε αρκετές φορές, έπειτα λειτούργησε ως αποθέτης²⁶⁴. Από το εσωτερικό του θολωτού τάφου συλλέχθηκαν σκελετικά κατάλοιπα και κρανία, έντεκα στον αριθμό. Ο ανασκαφέας θεωρεί ότι οι ταφές ήταν πολύ περισσότερες. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται πλήθος αγγείων, όπως καμπανόσχημοι σκύφοι, αρτόσχημα αλάβαστρα, υδρία, κύπελλα, κύαθος και προχοϊσκες. Ακόμη βρέθηκαν όστρακα χειροποίητης κεραμικής, σφονδύλια και χάλκινα αντικείμενα²⁶⁵. Σε κοντινή απόσταση Β του ταφικού οικοδομήματος

²⁵⁹ Σαράντη 2022, 82 (σημ. 92).

²⁶⁰ Κολώνας 1997, 60.

²⁶¹ Κολώνας 2008, 391.

²⁶² Κολώνας 2008, 391.

²⁶³ Κολώνας 2008, 391.

²⁶⁴ Κολώνας 2008, 390.

²⁶⁵ Κολώνας 2008, 390-391.

εντοπίστηκε και δεύτερος θολωτός τάφος μεγαλύτερων διαστάσεων του πρώτου, σχεδόν κατεστραμμένος από μηχανήμα κατά τη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης αγρού. Διατηρείται σε χαμηλό ύψος μικρό τόξο του οπίσθιου τοιχώματος. Πρόκειται για σύγχρονο του τάφου 1 και χρονολογείται στην ΥΕ IIIA-Γ περίοδο²⁶⁶. Από την έρευνα του εσωτερικού χώρου του βορειότερου θολωτού περισυνελέγησαν κεραμικά όστρακα και πήλινα σφονδύλια²⁶⁷.

7.4.3. Οικιστικά

Πλησίον του τύμβου και Ν αυτού, σε πεδινή έκταση έως και τους πρόποδες του λόφου Παλιοκάνακα, σημειώνονται διάσπαρτοι λίθοι και θραύσματα αγγείων, εκ των οποίων ορισμένα ανασύρθηκαν από την επί σειρά ετών άροση του χώρου. Από την μελέτη αυτών κάποια χρονολογούνται στην ΠΕ III περίοδο και άλλα στη ΜΕ II καθώς διακρίνεται και μινυακή κεραμική, στοιχεία τα οποία οδήγησαν τον ανασκαφέα στην πεποίθηση ότι στο χώρο βεβαιώνεται η ύπαρξη ενός προϊστορικού οικισμού της ΠΕ III περιόδου, ο οποίος συνεχίζει έως τη ΜΕ II και ανθεί ξανά κατά τα μυκηναϊκούς χρόνους²⁶⁸.

7.4.4. Συζήτηση

Παρόλο που τα στοιχεία που έχουν δημοσιευθεί είναι λιγοστά, σημαντικά συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν και να προσφέρουν στην έρευνα του ταφικού τύμβου στο ΒΔ ελλαδικό χώρο. Κατασκευαστικά, ο τύμβος στη Μόσχοβη θα μπορούσε να συσχετισθεί με τύμβους στα Βαλκάνια και στην Αδριατική²⁶⁹. Πέραν αυτών όμως, η Μόσχοβη αποτελεί την πλησιέστερη θέση του ελλαδικού και γενικότερα βαλκανικού ηπειρωτικού χώρου προς το Στενό της Λευκάδας, όπου έχει βεβαιωθεί η ύπαρξη τύμβων της ΠΕΧ. Η μεγαλύτερη και επιφανέστερη θέση του Στενού επηρεάζει και την κοινωνία της Μόσχοβης, η οποία πιθανόν επιθυμεί να ακολουθήσει το παράδειγμα της. Ο ισχυρισμός αυτός πιστώνεται κατασκευαστικά, καθώς υπάρχουν ομοιότητες με τους τύμβους R στο Στενό της Λευκάδας. Οι διαστάσεις του μνημείου είναι σχεδόν όμοιες με αυτές των μεγαλύτερων τύμβων του νεκροταφείου στο Στενό της Λευκάδας (τύμβοι R1, R26)²⁷⁰. Ωστόσο, στη Μόσχοβη δεν βρέθηκαν ίχνη πυράς ή έστω κάποια κατασκευή που να χρησιμοποιήθηκε για καύση. Αν και ο χώρος χρησιμοποιήθηκε μεταγενέστερα και διαμορφώθηκε εκ νέου, από την έρευνα φαίνεται ότι δεν υπήρξε. Επίσης, τα κτερίσματα των ταφών των δύο θέσεων

²⁶⁶ Κολώνας 1997, 60.

²⁶⁷ Κολώνας 1997, 60.

²⁶⁸ Κολώνας 1997, 60-61.

²⁶⁹ Τσώνος 2015β, 641.

²⁷⁰ Kilian Dirlmeier 2008, 152-153.

δεν μπορούν να συσχετισθούν, καθώς στη Μόσχοβη χαρακτηρίζονται φτωχά. Η απουσία πολύτιμων αντικειμένων μαρτυρά την ύπαρξη μιας κοινωνίας που δεν πλησίαζε σε καμία περίπτωση την κοινωνία του Στενού, τόσο σε πλούτο, όσο και σε κοινωνική οργάνωση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του ανασκαφέα του τύμβου Λ. Κολώνα, ο οποίος αναφέρει ότι είναι διαπιστωμένο πως υπάρχουν και άλλοι τύμβοι στην ευρύτερη περιοχή, οι οποίοι ακόμη δεν έχουν διερευνηθεί και θεωρεί ότι έχουμε και στην περίπτωση του Λουτρακίου να κάνουμε με συστάδα τύμβων όπως των τάφων R στο Νυδρί²⁷¹.

Όσον αφορά τη θέση του τύμβου εγείρονται αρκετά ερωτήματα. Αν θεωρήσουμε ότι κατά την ΠΕΧ υφίσταται ένα δίκτυο επαφών και ενδεχομένως να συντελείται εμπόριο πολύτιμων μετάλλων δια μέσου θαλάσσης, μεταξύ περιοχών της Αδριατικής, των Ιονίων νήσων και νοτιότερων περιοχών, η θέση της Μόσχοβης βρίσκεται εκτός των ορίων αυτού του θαλάσσιου εμπορικού άξονα και δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένας ακόμη σταθμός του. Φαίνεται ότι δεν συμμετέχει στο δίκτυο αυτό, που ενδεχομένως θα έφερνε πλούτο και ευμάρεια στην κοινωνία της. Μία κοινωνική ομάδα της ΠΕΧ θα ήταν φρόνιμο να επιλέξει για κατοίκηση μία θέση που θα της εξασφάλιζε συμμετοχή στα εμπορικά και οικονομικά δρώμενα της περιόδου, όπως για παράδειγμα ένα χώρο στα δυτικά παράλια της Αιτωλοακαρνανίας. Με τον παραπάνω συλλογισμό, θα πρέπει να υπήρξαν λόγοι που κατέστησαν την θέση της Μόσχοβης υψηλής σημασίας για να χρησιμοποιηθεί. Ίσως οι κατάλληλες συνθήκες για κατοίκηση που θα εξασφάλιζαν αυτάρκεια στην κοινότητα. Ίσως η θέση θα μπορούσε να κριθεί κατάλληλη, εάν υπήρχε χερσαία εμπορική οδός προς τη Κεντρική Ελλάδα. Η σημαντικότητα της θέσης προκύπτει και από το γεγονός ότι η θέση χρησιμοποιήθηκε και μεταγενέστερα κατά την ΥΕΧ. Η διαμόρφωση του τύμβου σε θολωτό τάφο και η παρουσία ενός δεύτερου σε κοντινή απόσταση τεκμηριώνει ότι κατά την ΥΕ III αναπτύχθηκε μία σημαντική μυκηναϊκή κοινότητα στην περιοχή. Ο θολωτός τάφος στη Μόσχοβη φέρει κοινά χαρακτηριστικά με αυτόν στα Τζαννάτα Κεφαλονιάς²⁷², με τους θολωτούς στον Αγ. Ηλία Αιτωλοακαρνανίας²⁷³ και με αυτόν στην Κήπερη της Πάργας²⁷⁴, ενισχύοντας την άποψη του ανασκαφέα, ότι οι μυκηναίοι χρησιμοποιούσαν τον κάτω ρου του Αχελώου ως οδό διακίνησης για την εγκατάσταση τους στην Αιτωλοακαρνανία, αλλά και για την προώθηση τους βορειότερα στις ακτές του Αμβρακικού και Ιονίου²⁷⁵. Κοινά γνωρίσματα μπορεί κανείς να διακρίνει και με τη Μεσσηνία, πιο συγκεκριμένα με την Βοϊδοκοιλιά, όπου ανεγείρεται θολωτός τάφος της ΥΕΧ, πάνω σε ΜΕ τύμβο, διατηρώντας όμως ορισμένα στοιχεία αυτού²⁷⁶. Μάλιστα στην περιοχή της Μεσσηνίας αποτυπώνεται αυτή η μετάβαση από τον τύμβο στο θολωτό. Ο τύπος του ταφικού τύμβου που εμφανίζεται πλειστάκις κατά την ΜΕ περίοδο, στο τέλος αυτής παύει να υφίσταται, ενώ οι πρώτοι θολωτοί κάνουν την εμφάνισή τους και είναι είτε

²⁷¹ Κολώνας 2008, 391.

²⁷² Κολώνας 2007.

²⁷³ Σιώρη 2004.

²⁷⁴ Δάκαρης 1960.

²⁷⁵ Κολώνας 2008, 392.

²⁷⁶ Κορρές 1979.

ημιυπόγειοι ως υποτύμβια θολωτά ταφικά μνημεία, είτε ως υπέργεια με τύμβο, είτε περιλαμβάνονται σε κλιτύ λοφίσκου²⁷⁷.

7.5. Οι τύμβοι F και S στο Νυδρί της Λευκάδας

Πέραν του νεκροταφείου των τύμβων R στο Στενό, οι έρευνες του W. Dörpfeld στην ευρύτερη περιοχή του Νυδρίου της Λευκάδας έφεραν στο φως δύο μεσοελλαδικούς τύμβους, τους οποίους και ανέσκαψε²⁷⁸. Τους ονόμασε συμβατικά F και S. Ο τύμβος F εντοπίστηκε πλησίον των τύμβων R στο Στενό, ενώ ο τύμβος S βρίσκεται βορειότερα αυτών, στους πρόποδες του όρους Σκάρος.

7.5.1. Ο τύμβος F

Ο τύμβος F (εικ. 18) ερευνήθηκε από τον Γερμανό αρχαιολόγο το 1907. Θεωρείται μοναδικό μνημείο στον ελλαδικό χώρο με ορθογώνιο περίβολο διαστάσεων 4,70 x 9,20μ. και μεταγενέστερη προσθήκη σχεδόν τετράγωνου σχήματος διαστάσεων 2,98 x 3,38μ. Ένα ακόμη κατασκευαστικό στοιχείο που διαφοροποιεί τον τύμβο F από τους υπολοίπους είναι, ότι ο περίβολος φέρει ορθοστάτες ύψους 0,5μ. Θυμίζοντας τον προγενέστερο τελετουργικό τύμβο στο Πελόπειον της Άλτεως στην Ολυμπία, όπου συναντάται για πρώτη φορά αυτό το στοιχείο²⁷⁹, και τον υστερότερο ταφικό κύκλο Α' των Μυκηνών²⁸⁰. Ίσως, θα μπορούσε να παραλληλιστεί κατασκευαστικά με τον μεσοελλαδικό τάφο 40 στην Αγία Ειρήνη της Κέας, ο χώρος του οποίου επίσης ορίζεται από κάθετα τοποθετημένες λίθινες πλάκες²⁸¹. Ο τύμβος F πρέπει να καλύπτονταν με χώμα, καθώς δε βρέθηκαν λίθοι. Περιείχε οκτώ και δύο στην προσθήκη κιβωτιόσχημους τάφους με έναν ή δύο νεκρούς έκαστος. Η ταφική πρακτική της καύσης που συνηθίζεται στους τύμβους R, εδώ δεν βεβαιώνεται, καθώς δεν εντοπίστηκαν καθόλου ίχνη πυράς στις ταφές, στα σκελετικά κατάλοιπα και στα κτερίσματα. Από τις ταφές, οι τρεις από αυτές ήταν ακτέριστες και τα αντικείμενα που συνόδευαν τους νεκρούς των υπολοίπων ταφών περιλάμβαναν κεραμική, χάντρες, σφονδύλια, δαχτυλίδια και όπλα²⁸². Ωστόσο, είναι λιγότερα σε αριθμό και ποιοτικά φτωχότερα σε σχέση με τα ευρήματα των προγενέστερων τύμβων R. Ο τάφος F7, αν και έγκειται στο ΝΑ άκρο του τύμβου, χαρακτηρίστηκε ως «αρχηγικός» (hauptgrab) από τον ανασκαφέα²⁸³. Στο εσωτερικό

²⁷⁷ Κορρές 2012, 431.

²⁷⁸ Dörpfeld 1927.

²⁷⁹ Rambach 2004, 1219.

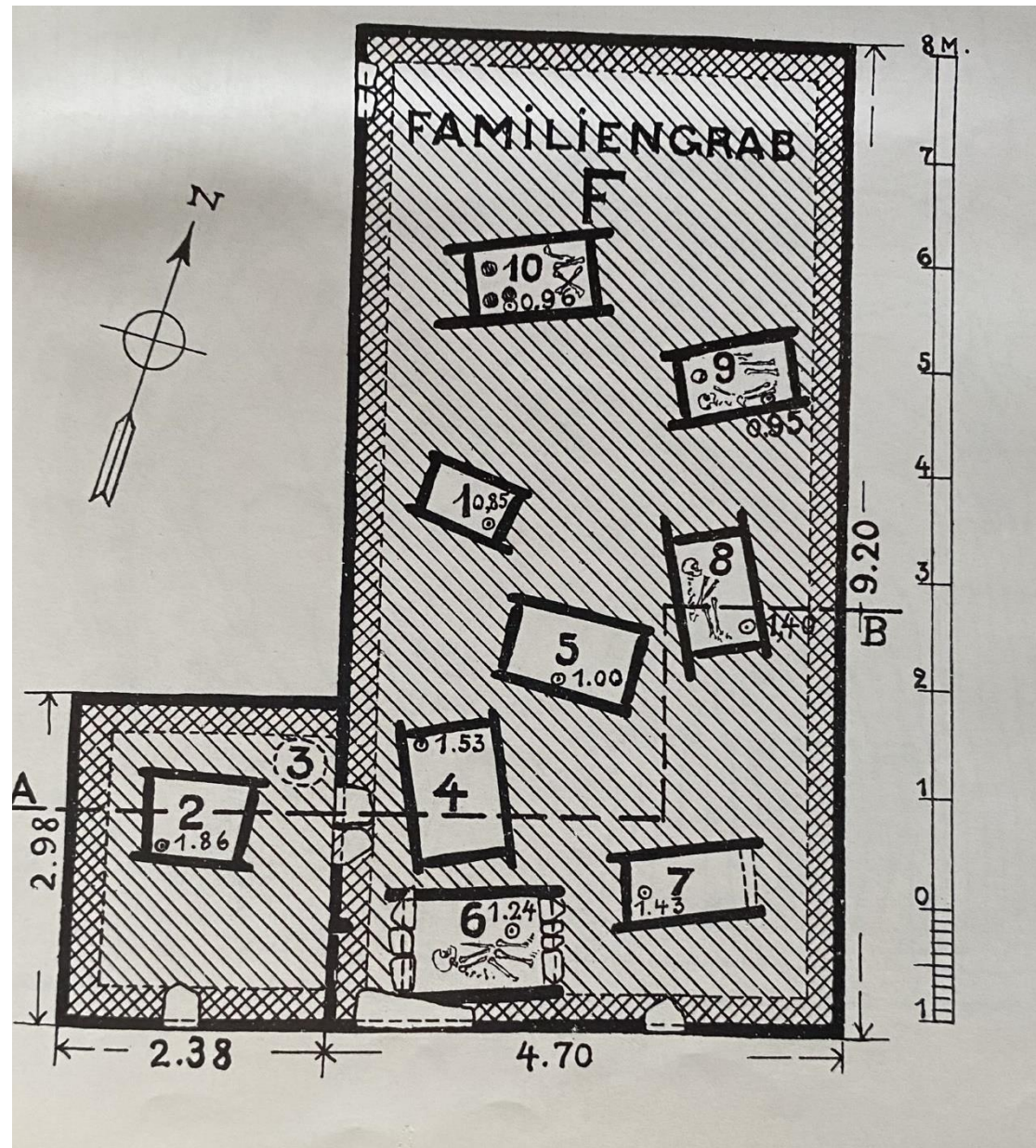
²⁸⁰ Βασιλικού 2019, 111.

²⁸¹ Caskey 1971, 379.

²⁸² Παπαδόπουλος - Κοντορλή Παπαδοπούλου 2003, 178.

²⁸³ Dörpfeld 1927, 215.

του εντοπίστηκε ένα χάλκινο ξίφος, χάλκινη αιχμή δόρατος, μία χάντρα από αχάτη και σφονδύλι. Από τα ευρήματα το μνημείο χρονολογείται στην προχωρημένη ΜΕ περίοδο²⁸⁴.

Εικ. 18 Ο τύμβος F στο Νυδρί (Dörpfeld 1927, taf. 15)

²⁸⁴ Souyoudzoglou Haywood 1999, 31.

7.5.2. Ο τύμβος S

Ο τύμβος S (εικ. 19) ήταν ο πρώτος που ερευνήθηκε κατά τα έτη 1902 και 1903, ενώ ο W. Dörpfeld επανήλθε να τον ερευνήσει ξανά το 1908 και το 1910. Ο S έχει κυκλικό περίβολο διαμέτρου 12,10μ. και στη ΒΑ πλευρά δύο προσθήκες ελλειπτικού σχήματος, C και D. Αποτελείται από μια λίθινη κρηπίδα και όπως ο F πρέπει να καλύπτονταν με χώμα, καθώς δε βρέθηκαν λίθοι. Ο O. Pelon πρότεινε ότι η προσθήκη D προηγείται χρονολογικά του κύριου τύμβου, καθώς βρίσκεται σε μεγαλύτερο βάθος από τον κύριο περίβολο του τύμβου και τμηματικά καλύπτεται και από την προσθήκη C, η οποία είναι στο ίδιο επίπεδο με τον κύριο τύμβο. Ένα ακόμη στοιχείο που ενισχύει την άποψη αυτή είναι, ότι ο περίβολος της προσθήκης D διαφέρει κατασκευαστικά από τον κύριο δακτύλιο του τύμβου και από τον δακτύλιο της προσθήκης C. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν πλακοειδείς λίθοι, θυμίζοντας τον τρόπο δόμησης των τάφων R, ενώ στο υπόλοιπο οικοδόμημα χρησιμοποιήθηκαν ακανόνιστοι λίθοι²⁸⁵. Ο τύμβος S εμπεριείχε συνολικά 14 ταφές, εκ των οποίων η μία (S14) σημειώνεται στην προσθήκη C, ενώ στην προσθήκη D δεν εντοπίστηκε κάποια ταφή. Ο τάφος S8 βρίσκεται στο μέσον του τύμβου και αποτελεί τον κύριο τάφο του τύμβου. Χαρακτηρίστηκε από τον ανασκαφέα ως «αρχηγικός» και οι υπόλοιπες δεκατρείς ταφές ως δευτερεύουσες²⁸⁶. Είναι ο πλουσιότερος όλων και στο εσωτερικό του βρέθηκαν κεραμικά αγγεία, ένα χάλκινο ξίφος, σμίλες και λίθινες αιχμές βελών. Όπως και στον F, όλοι οι τάφοι είναι κιβωτιόσχημοι με μία ή δύο ταφές. Τρεις από αυτούς χρησιμοποιήθηκαν ως οστεοφυλάκια, ενώ ένας υπήρξε κενός. Σε μόλις μία ταφή εντοπίστηκαν ίχνη πυράς. Από τα κτερίσματα των τάφων, που αφορούν κεραμική, χάλκινα εργαλεία και όπλα, το ταφικό μνημείο χρονολογείται στο β' μισό της ΜΕ περιόδου²⁸⁷. Αξίζει να σημειωθεί, ότι προηγουμένως ο W. Dörpfeld είχε ανασκάψει Α του τύμβου S έξι κιβωτιόσχημους τάφους, οι οποίοι πιθανολογείται να ανήκουν στην ΜΕ περίοδο²⁸⁸. Πρόσφατα, κατά τη διάρκεια δημοσίων έργων, ακόμη ανατολικότερα και σε κοντινή απόσταση από τον τύμβο S, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν επτά κιβωτιόσχημοι τάφοι και μία ταφή σε λάκκο της ίδιας περιόδου²⁸⁹. Ορισμένοι από αυτούς εντοπίστηκαν σε κακή κατάσταση, ακόμη και κατεστραμμένοι. Ανάμεσά τους, εντοπίστηκαν καμπύλα, ευθύγραμμα και ακανόνιστα υπόλοιπα λίθινων κατασκευών επίσης σε κακή κατάσταση²⁹⁰, τα οποία θα μπορούσαν να δημιουργήσουν υποψία ύπαρξης τύμβου που θα περιλάμβανε τις ταφές ή ύπαρξης νεκροταφείου τύμβων. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση τα στοιχεία δεν επαρκούν για να υποστηρίξουν μία τέτοια υπόθεση.

²⁸⁵ Pelon, 1976, 104.

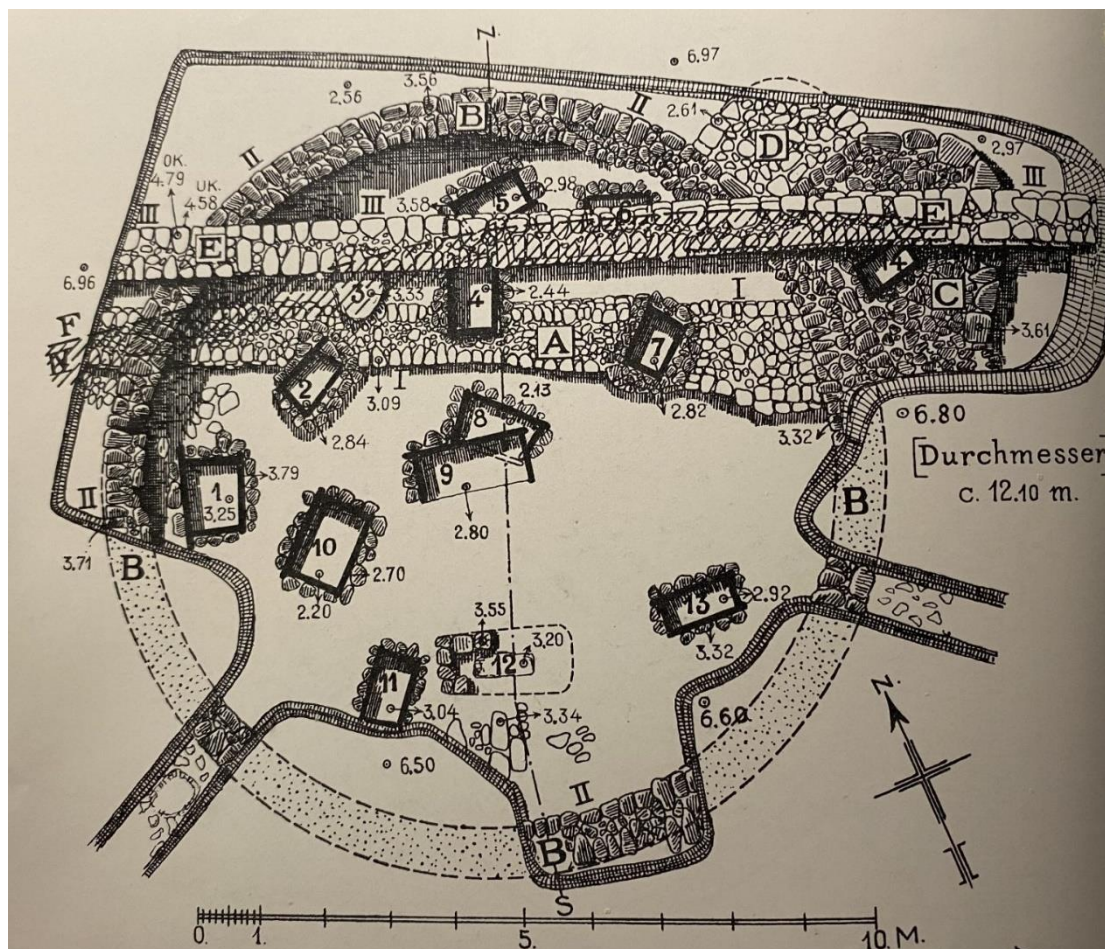
²⁸⁶ Dörpfeld 1927, 208.

²⁸⁷ Souyoudzoglou Haywood 1999, 31.

²⁸⁸ Souyoudzoglou Haywood 1999, 30.

²⁸⁹ Στάικου 2018, 434.

²⁹⁰ Στάικου 2018, 436.

Εικ. 19 Ο τύμβος S στο Νυδρί (Dörpfeld 1927, taf. 14)

7.5.3. Συζήτηση

Μελετώντας και συγκρίνοντας το νεκροταφείο των τύμβων R και τους τύμβους F και S, γίνονται ευκόλως αντιληπτές οι πολιτισμικές διαφορές μεταξύ των κοινωνιών που αναπτύχθηκαν στις δύο χρονολογικές περιόδους. Στη Μεσοελλαδική περίοδο οι συστάδες των τύμβων παύουν να υπάρχουν και αντικαθίστανται από μεγαλύτερους σε διάσταση τύμβους. Οι επεξεργασμένοι με επιμέλεια πλακοειδείς λίθοι που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των περιβόλων των τύμβων R αντικαθίστανται από ακανόνιστους στην περίπτωση του τύμβου S και με τοποθετημένους κάθετα στην περίπτωση του τύμβου F. Οι ταφές που εσωκλείονται στους τύμβους γίνονται πολυάριθμες, και ίσως περιλαμβάνουν μία κεντρική ταφή συνοδευόμενη από περισσότερες δευτερεύουσες. Ο τύπος τάφου που παγιώνεται στους τύμβους F και S είναι ο κιβωτιόσχημος, σε αντίθεση με την ποικιλομορφία που επικρατεί στους τύμβους R. Όσον αφορά τα ταφικά έθιμα, η κυρίαρχη ταφική πρακτική της καύσης που εφαρμόζεται στους τύμβους R, απαντάται μόλις σε μία περίπτωση στον τύμβο S, ενώ δεν σημειώνεται στον τύμβο F. Τέλος, τα κτερίσματα που συνοδεύουν τους

νεκρούς στους τύμβους F και S είναι λιγότερα, φτωχότερα και ποιοτικά υποδεέστερα των αντικειμένων που τοποθετούνται μαζί με τους νεκρούς των τύμβων R.

Από τη λιγοστή κεραμική που βρέθηκε στους δύο τύμβους κυριαρχεί η ημιχονδροειδής κεραμική καστανού σκούρου έως μελανού χρώματος, η οποία θυμίζει την κεραμική από το ακρωτήρι Κεφάλι και από τους Έρμονες στην Κέρκυρα²⁹¹, καθώς και από την Ήπειρο²⁹². Επίσης, ξεχωρίζει το σύνολο τριών κανθάρων, ένας από τον S και δύο από τον F, όπου ο πηλός τους ομοιάζει της γκρίζας μινυακής κεραμικής. Ωστόσο, γκρίζα μινυακή δεν σημειώνεται στους τύμβους F και S²⁹³. Οι δύο από τον τύμβο F βρίσκουν κοντινά παράλληλα στα Κοκκολάτα Κεφαλονιάς²⁹⁴. Από τα χάλκινα αντικείμενα που βρέθηκαν στους δύο τύμβους, ξεχωρίζουν ξίφη, μία αιχμή δόρατος και μαχαίριδια. Τα δύο χάλκινα ξίφη που βρέθηκαν στους τύμβους, ένα σε κάθε τύμβο, αφορούν τύπο ξίφους που θεωρείται μινωικής προέλευσης²⁹⁵. Η αιχμή δόρατος που εντοπίστηκε στον τάφο F7 του τύμβου F απαντάται σε πληθώρα ηπειρωτικών θέσεων, αλλά και στην Κρήτη²⁹⁶, ενώ δύο μαχαίριδια που εντοπίστηκαν επίσης στον τύμβο F, ανήκουν σε παραλλαγή αιγαιακού τύπου και απαντώνται σε Ήπειρο, Θεσσαλία, Πελοπόννησο, αλλά και μεμονωμένα στην Κρήτη²⁹⁷.

Από την μελέτη των ευρημάτων των τύμβων συμπεραίνεται, ότι κατά τους μεσοελλαδικούς χρόνους στην κοινωνία του Νυδρίου η περίοδος ακμής έχει παρέλθει και πλέον βρίσκεται σε περίοδο προοδευτικής υποβάθμισης. Ναι μεν διατηρεί επικοινωνία και επαφές με άλλες πολιτισμικές ομάδες σε κοντινές θέσεις του Ιονίου, της ηπειρωτικής Ελλάδος και της Κρήτης, αλλά πλέον δεν βεβαιώνονται επαφές βορειότερα με τις ακτές της Αδριατικής, όπως και νοτιότερα με τον αιγαιακό χώρο και μέσω αυτού βορειοανατολικότερα με την Τροία και τα βόρεια παράλια της Μ. Ασίας. Επιπρόσθετα, η απουσία τα πολύτιμων μετάλλων και αντικειμένων, όπως ο οψιανός, που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως αντικείμενα κύρους υποδεικνύει δυσχερείς οικονομικές αλλαγές που επήλθαν στην κοινωνία του Νυδρίου και συνέβαλαν στην κατάπτωση της. Ενδεχομένως, οι ίδιοι οικονομικοί λόγοι να συνετέλεσαν στην εγκατάλειψη της πεδιάδας του Νυδρίου την αμέσως επόμενη χρονική περίοδο. Η παρουσία κινητών και σταθερών ευρημάτων της ΥΕ περιόδου στο νησί της Λευκάδος δεν είναι συχνή. Αξίζει να επισημανθεί, ότι πρόσφατα εντοπίστηκε τμήμα θολωτού τάφου της ΥΕ περιόδου στη Δ πλευρά του νησιού, κοντά στο χωριό Άγιος Νικήτας²⁹⁸.

²⁹¹ Souyoudzoglou Haywood 1999, 11-12.

²⁹² Hammond 1967, 307.

²⁹³ Souyoudzoglou Haywood 1999, 32.

²⁹⁴ Souyoudzoglou Haywood 1999, 32.

²⁹⁵ Branigan 1968, 187.

²⁹⁶ Souyoudzoglou Haywood 1999, 33.

²⁹⁷ Souyoudzoglou Haywood 1999, 34.

²⁹⁸ Σταυροπούλου Γάτση 2008.

7.6. Ο τύμβος της Ναυπάκτου

Ο τύμβος²⁹⁹ (εικ. 20) εντοπίστηκε το 2012 κατά τη διάρκεια ανασκαφικών ερευνών στην νότια πλευρά της οδού Πausανίου, στην ανατολική πλευρά της σύγχρονης πόλης της Ναυπάκτου και στην περιοχή που γειτνιάζει με το Ασκληπιείο των ιστορικών χρόνων. Έχει αποκαλυφθεί και ερευνηθεί το δυτικό ήμισυ του τύμβου, καθώς το ανατολικό εκτείνεται σε γειτονική ιδιοκτησία και δεν έχει καταστεί δυνατό να ερευνηθεί³⁰⁰.

7.6.1. Γεωγραφία

Η θέση του ταφικού μνημείου είναι στα βορειοανατολικά πρηνή του αυχένα που ενώνει τους λόφους Τσουκάρι και Δεξαμενής. Χαρακτηρίζεται από χαμηλή βλάστηση και αραιά ελαιόδεντρα. Τον 19^ο αιώνα το υδάτινο στοιχείο κυριαρχούσε, καθώς στην περιοχή υπήρχε λίμνη, η οποία μέχρι και τα τέλη του ίδιου αιώνα είχε εκλείψει και ο χώρος αναφέρεται ως ελώδης³⁰¹. Από την σημερινή ακτογραμμή η θέση του τύμβου απέχει περίπου 600μ.

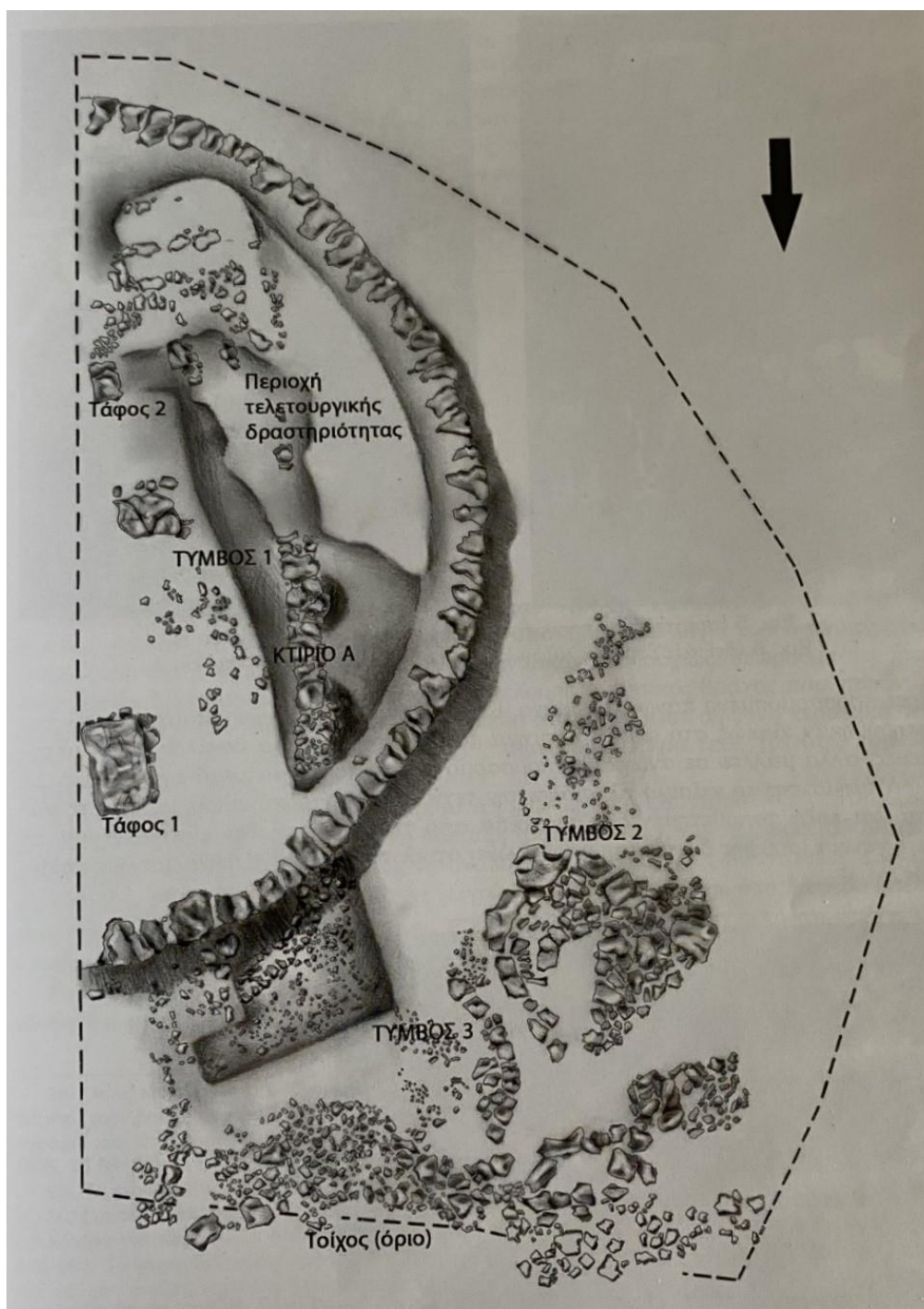
7.6.2. Ο τύμβος

Ο τύμβος υψώθηκε πάνω σε οικιστικά κατάλοιπα της ΠΕ II περιόδου. Στο σημείο που έχει ανεγερθεί το έδαφος έχει κλίση και εν μέρει εδράζεται πάνω στο φυσικό βράχο στα δυτικά, ενώ στα βόρεια πάνω σε αργιλική επίχωση με μικρούς αργούς λίθους. Σώζεται ο κτιστός λίθινος περίβολος διαμέτρου 12μ. περίπου, ο οποίος έχει μορφή δακτυλίου και αποτελείται από δύο σειρές ιδιαίτερα επιμελημένων λίθων από ντόπιους πλακοειδείς ασβεστόλιθους. Η εξωτερική πλευρά των λίθων είναι επίπεδη και ακολουθεί το κυκλικό περίγραμμα του οικοδομήματος, ενώ η εσωτερική απολήγει σε τριγωνικό σχήμα δημιουργώντας μία «οδοντωτή» περιφέρεια. Το ύψος των δύο συνολικά δόμων φαίνεται να είναι το αρχικό και κυμαίνεται από 0,30 έως 0,37μ. Το εσωτερικό του τύμβου δεν αποτελείται από λίθινο πυρήνα, αλλά από χωμάτινο με ψιλούς λίθους και υψώνεται προς το μέσον του έως 0,80μ. περίπου. Η επίχωση επίσης περιείχε και ποσότητα κεραμεικής.

²⁹⁹ Σαράντη 2022.

³⁰⁰ Επίκειται η ανασκαφή του όμορου οικοπέδου.

³⁰¹ Woodhouse 1973, 316.

Εικ. 20 Κάτοψη του τύμβου της Ναυπάκτου (Σαράντη 2022, σχ. 1)

Η ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του τύμβου αποκάλυψε δύο κιβωτιόσχημους τάφους, οι οποίοι ανήκουν στο ίδιο ταφικό στρώμα. Ο τάφος 1 είναι ο μεγαλύτερος των δύο και έγκειται στο βόρειο τμήμα του τύμβου. Έχει διεύθυνση Β-Ν και η ασβεστολιθική μονολιθική καλυπτήρια πλάκα του ήταν στο ίδιο επίπεδο με την κρηπίδα του τύμβου. Οι πλευρές του επίσης αποτελούνταν από μονολιθικές πλάκες ύψους 0,60μ. περίπου και οι εξωτερικές διαστάσεις του είναι 1,27 x 0,70μ. Στο δυτικό τμήμα του τάφου εντοπίστηκαν σκελετικά κατάλοιπα πιθανώς δύο ατόμων, τα

οποία ανήκαν σε ανακομιδές, και ένα μόνωτο χειροποίητο κύπελλο που χρονολογείται στη ΜΕ περίοδο³⁰². Κατά χώραν και κάτω από αυτά εντοπίστηκε παιδική (;) ταφή και επίσης ένα μόνωτο κύπελλο που έφερε οριζόντια λαβή και αποτελεί χαρακτηριστικό τύπο του β' μισού της ΜΕ περιόδου³⁰³. Ο τάφος 2 βρίσκεται στο μέσον σχεδόν του τύμβου με διεύθυνση Α-Δ. Ο τρόπος κατασκευής του είναι παρόμοιος του τάφου 1, αν και είναι μικρότερων διαστάσεων, 0,60 x 0,80μ. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν σκελετικά κατάλοιπα βρεφικής ταφής και ήταν ακτέριστος. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του τύμβου εντοπίστηκαν κατασκευαστικά κατάλοιπα από μικρούς και μεσαίους αργούς λίθους που όριζαν χώρο, ίσως για κάποια τελετουργική δραστηριότητα. Κατά την έρευνα αυτών εντοπίστηκε μινυακή κεραμική και καμένα οστά ζώων. Ανάμεσα στις κατασκευές αυτές και στο κρηπίδωμα του τύμβου βρέθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής. Μεγάλο ποσοστό αυτής αποτελούνταν από θραύσματα χονδροειδών αγγείων, έντονα καμένων, από ημιχονδροειδή και αβαφή λεπτότεχνα αδιάγνωστα θραύσματα και επίσης ένα μεγάλο ποσοστό από γκρίζα μινυακή κεραμική της ΜΕ ΙΙΙ³⁰⁴. Ο δυτικός χώρος του τύμβου δε χρησιμοποιήθηκε για ταφές, ενδεχομένως λόγω της εμφάνισης του φυσικού βράχου σε μικρό βάθος, γεγονός που γνώριζαν οι κατασκευαστές του.

Η επίχωση που κάλυπτε το ταφικό μνημείο είχε διατηρηθεί στην αρχική της κατάσταση και ερευνήθηκε σχεδόν αδιατάρακτη, πλην ενός μέρους της που αφαιρέθηκε μηχανικά κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών, αφού προ αυτών δεν υπήρχε υπόνοια αρχαιολογικών καταλοίπων στο χώρο. Η επίχωση περιείχε ποσότητα κεραμικής τοπικής παραγωγής, καθώς ελάχιστα αγγεία μπορούν να θεωρηθούν εισηγμένα. Παράλληλα, διαπιστώνεται παντελής απουσία γραπτής κεραμικής. Στην επίχωση πάνω από την κρηπίδα του τύμβου το μεγαλύτερο ποσοστό της κεραμικής ήταν λεπτότεχνη και λιγότερο ημιχονδροειδής και χονδροειδής κυρίως της ΜΕ περιόδου, λιγότερο της ΠΕ, προερχόμενη από τον προϋπάρχοντα ΠΕ οικισμό, και ελάχιστη της ΥΕ περιόδου. Η ΜΕ κεραμική στην πλειονότητά της περιλαμβάνει γκρίζα μινυακή κυρίως της ΜΕ ΙΙ και ΙΙΙ. Η αμαυρόχρωμη, που είναι υστερότερη της μινυακής, απουσίαζε εντελώς. Στην επίχωση του εσωτερικού της κρηπίδας επίσης σημειώνεται μινυακή κεραμική της ΜΕ ΙΙ και ΙΙΙ περιόδου σε μεγάλο ποσοστό. Σε μικρότερο ποσοστό εκπροσωπείται η ημιχονδροειδής κεραμική στην οποία ανήκουν θραύσματα αμφορέων, υδριών και πίθων. Η αναφερόμενη μινυακή κεραμική που εντοπίζεται στο μνημείο μιμείται την αυθεντική μινυακή κεραμική του Ορχομενού, η οποία είναι κατά κανόνα λεπτότεχνη από καθαρό πηλό και η επιφάνεια του αγγείου έχει στιλβωθεί με αιχμηρό εργαλείο, προσδίδοντας στον πηλό θαμπή λάμψη και τη χαρακτηριστική σαπωνοειδή υφή³⁰⁵. Εδώ, ο πηλός είναι καθαρός και ανοιχτού γκρίζου χρώματος, αλλά είναι υποδεέστερη σε στίλβωση και υφή³⁰⁶. Ορισμένα από τα όστρακα που συλλέχθηκαν από τον πυρήνα του τύμβου, όπως ραβδωτά στελέχη

³⁰² Σαράντη 2022, 78.

³⁰³ Σαράντη 2022, 79.

³⁰⁴ Σαράντη 2022, 74.

³⁰⁵ Σαρρή 2012, 143.

³⁰⁶ Σαράντη 2022, 76.

από κύλικες, πιθανό να είναι εισηγμένα και να αποτελούν δείγματα της αυθεντικής μινυακής³⁰⁷. Αξίζει να σημειωθεί η πλήρης απουσία μετάλλινων αντικειμένων και λίθινων τέχνηργων³⁰⁸.

Από την μελέτη των ευρημάτων ο ταφικός χαρακτήρας του τύμβου χρονολογείται με βεβαιότητα στην ώριμη ΜΕ περίοδο. Ωστόσο, η ανασκαφέας θεωρεί ότι ενδεχομένως η αρχική κατασκευή του μνημείου να προηγήθηκε χρονολογικά και να ανάγεται στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο³⁰⁹.

7.6.3. Οικιστικά

Από τις σωστικές ανασκαφές που έχουν διεξαχθεί κατά τις προηγούμενες δεκαετίες διαπιστώνεται ότι στην ευρύτερη περιοχή υπήρξε οικισμός της προϊστορικής περιόδου. Ο χώρος όπου επικεντρώθηκε η ανθρώπινη δραστηριότητα κατά την Εποχή του Χαλκού συγκεντρώνεται σε μία λεκάνη που ορίζεται από τους πρόποδες του όρους Ριγανίου και τους λόφους της Δεξαμενής και του λόφου του Αγίου Γεωργίου, η οποία σχετίζεται με την ύπαρξη υδάτινου στοιχείου και μνημονεύεται έως τα νεότερα χρόνια ως ελώδης λίμνη³¹⁰. Ο χρονικός ορίζοντας του οικισμού εκτείνεται από την ΠΕ ΙΙ Β έως την ΥΕ ΙΙΙ Γ³¹¹. Από τα στοιχεία της έρευνας προκύπτει ότι ο οικισμός είχε διαμορφωθεί ανδηρωτά σε κεκλιμένο έδαφος με τη χρήση αναλημματικών τοίχων. Τα κτίρια ήταν αψιδωτά, ορθογώνιου σχήματος με καμπυλόγραμμους και ευθύγραμμους τοίχους. Στον εσωτερικό τους χώρο το δάπεδο είναι από πατημένο χώμα και δεν διαπιστώθηκαν εσωτερικές κατασκευές, όπως εστίες. Σε ό,τι αφορά τα αίτια που οδήγησαν στην εγκατάλειψη του οικισμού δεν προκύπτουν ενδείξεις για βίαιη φυγή και καταστροφή.

Σε κοντινές προς τον τύμβο θέσεις αξίζει να αναφερθούν με χρονολογική σειρά, από το αρχαιότερο στο νεότερο, επιπλέον τα παρακάτω στοιχεία που συμβάλλουν στην πληρότητα της εικόνας της περιοχής κατά την ΕΧ (εικ. 21).

³⁰⁷ Σαράντη 2022, 78.

³⁰⁸ Σαράντη 2022, 75.

³⁰⁹ Σαράντη 2022, 90.

³¹⁰ Woodhouse 1973, 316.

³¹¹ Σαράντη 2022, 109.

Εικ. 21 Η λεκάνη που ορίζεται από τους πρόποδες του όρους Ριγανίου και τους λόφους Δεξαμενής και Αγ. Γεωργίου και οι θέσεις της ΕΧ που περιλαμβάνει. 1. Τύμβος - Κτίριο Α 2. Κτίριο Β 3. Κτίριο Γ 4. Κτίριο Δ 5. Μυκηναϊκή γραπτή κεραμεική

Σε ανασκαφική έρευνα που είχε πραγματοποιηθεί το 1992 σε κοντινή απόσταση από το σημείο του τύμβου είχαν αποκαλυφθεί οικιστικά κατάλοιπα στα ΒΑ της θέσης. Πρόκειται για αναλημματικό τοίχο μήκους 7,50μ. που όριζε άνδρηο. Το βόρειο άκρο του εδράζεται στο φυσικό βράχο, όπου φυσικές κοιλότητες αυτού χρησιμοποιήθηκαν ως αποθέτες, καθώς βρέθηκε κεραμεική η οποία χρονολογείται εν μέρει στην ΠΕ ΙΙ περίοδο.

Ο τύμβος ανεγέρθηκε πάνω σε οικιστικά κατάλοιπα. Συγκεκριμένα, ανεγέρθηκε πάνω σε κτίσμα, που ονομάστηκε κτίριο Α. Σε τομές που έγιναν πλησίον των διαπιστωμένων αρχιτεκτονικών καταλοίπων δεν εντοπίστηκαν άλλα κτίσματα παρά μόνον κεραμεική. Το κτίριο Α έχει επίσης ερευνηθεί αποσπασματικά, αφού τμήμα του ιδίου, όπως και μέρος του τύμβου άλλωστε, εισέρχεται σε όμορο οικόπεδο ιδιώτη. Έτσι, δεν έχει καταστεί δυνατή η ανασκαφική έρευνα του τμήματος αυτού. Το οικοδόμημα είναι ορθογωνίου σχήματος με τη βόρεια πλευρά του αψιδωτή. Οι υπολογιζόμενες διαστάσεις του είναι 9,10 x 4,2μ. και έχει προσανατολισμό Β-Ν. Απ' ότι έδειξε η αρχαιολογική έρευνα το κτίριο Α ήταν προσαρμοσμένο στη μορφολογία του εδάφους. Ο δυτικός εξωτερικός τοίχος έχει οικοδομηθεί απευθείας πάνω στο φυσικό βράχο, όπου σε σημεία έχει λαξευτεί κάθετα, ενώ νοτιότερα ο τοίχος έχει προσαρμοστεί καθ' ύψος σε αυτόν. Οι τοίχοι αποτελούνται από αδρά επιμελημένους ασβεστολιθικούς λίθους μεσαίου μεγέθους. Στο θεμέλιο του έχουν χρησιμοποιηθεί μεγαλύτεροι λίθοι, ενώ από την ανωδομή σώζονται δύο σειρές μεγαλύτερων λίθων στις εξωτερικές πλευρές με γέμισμα μικρότερων ενδιάμεσα. Αν και δεν ανασκάφηκε πλήρως, υπολογίζεται ότι πιθανότατα ο εσωτερικός χώρος του κτιρίου ήταν ενιαίος.

Δεν εντοπίστηκαν κατασκευές, εστίες, θρανία ή κάποιο χώρισμα στο εσωτερικό του. Ο φυσικός βράχος αποτελούσε και το δάπεδο του κτιρίου, ενώ εξωτερικά της αψίδας του κτιρίου εντοπίστηκε δάπεδο από ψιλούς λίθους που υποδεικνύει υπαίθριο αύλειο χώρο. Από τον υπαίθριο χώρο συλλέχθηκαν υπολείμματα ξύλου με ενδείξεις καύσης, ενδεχομένως προερχόμενα από τη στέγη του κτιρίου. Ωστόσο, δεν υπήρχε καμία ένδειξη καταστροφής του κτιρίου και συνακόλουθα βίαιη εγκατάλειψή του³¹². Από τα ευρήματα ξεχωρίζουν πήλινο πηνίο ή βαρίδι και λίθινος κρουστήρας. Η κεραμική που συλλέχθηκε ήταν κυρίως λεπτότεχνη από κιτρινωπό, ωχροκάστανο πηλό και φέρει μελανά, καστανομέλανα και σπανιότερα ερυθρά θαμπά γανώματα, ενώ απουσιάζει η στιλβωτή κεραμική *Urfirnis*. Από τα θραύσματα διαπιστώνεται ότι κυριαρχούν τα άωτα κυάθια με δακτυλιόσχημη βάση και ραμφόστομες φιάλες τύπου γνωστού από την Λέρνα III και φιάλες με έσω νεύον χείλος. Στην υπόλοιπη κεραμική ανήκουν ημιχονδροειδή αποθηκευτικά αγγεία, ορισμένα εκ των οποίων με πλαστική διακόσμηση επικαλυπτόμενων δίσκων που απαντώνται σε φιάλες και πίθους της ΠΕ II από την Λέρνα³¹³, το Πλατυγιάλι Αστακού³¹⁴ και αλλού³¹⁵. Σύμφωνα με τα ερευνηθέντα στοιχεία το οικοδόμημα μπορεί να χρονολογηθεί στην ύστερη ΠΕ II περίοδο³¹⁶.

Στο δυτικό τμήμα του τύμβου, κάτω από το κρηπίδωμα, και από το επίπεδο των τάφων και πάνω από το δυτικό τοίχο του κτιρίου, μεσολαβεί στρωματογραφικός ορίζοντας σε έκταση 1,70 x 0,80μ. περίπου. Τοποθετείται δηλαδή μεταξύ της ερείπωσης του κτιρίου Α και της ανέγερσης του τύμβου. Στο χώρο σημειώνονται ίχνη καύσης και εδώ βρέθηκαν καμένα οστά, θραύσματα αγγείων, σπασμένα τριβεία, ένας τριπτήρας, μικροί λίθοι και ένας λίθος μεγαλύτερων διαστάσεων τριγωνικού σχήματος, που η ανασκαφέας πιθανολογεί ότι ίσως χρησιμοποιήθηκε ως σήμα αυτού του χώρου³¹⁷. Η κεραμική που συλλέχθηκε διαφέρει από αυτή του κτιρίου και του τύμβου και δύναται να χρονολογηθεί στην ΠΕ III περίοδο. Πρόκειται για κεραμική με κοινό γνώρισμα την λοξή ως προς το σώμα τοποθέτηση των κάθετων λαβών. Χαρακτηριστικά όστρακα είναι, ένα τμήμα φιάλης με γραπτή διακόσμηση και έντονη στίλβωση, τύπου Bass με διακόσμηση *dark on light*³¹⁸ και θραύσμα πίθου με εμπίεστη διακόσμηση³¹⁹. Θραύσμα χείλους φιάλης με εμπίεστη διακόσμηση τριγώνων σε δύο σειρές, αποτελεί χαρακτηριστικό της κεραμικής *Cetina*, η οποία χρονολογικά στην Ελλάδα αντιστοιχεί στην ύστερη ΠΕ II - πρώιμη ΠΕ III περίοδο, με αντίστοιχο τύπο διακόσμησης σε θραύσμα αγγείου από τον τύμβο R2 της Λευκάδας³²⁰.

Πέραν των καταλοίπων του ΠΕ οικισμού, η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τα σημαντικότερα λείψανα του ΜΕ οικισμού. Πιο συγκεκριμένα, από την ανασκαφή του

³¹² Σαράντη 2022, 63.

³¹³ Wiencke 2000, 66, P1136, πιν. 22, εικ. II.

³¹⁴ Haniotes - Voutiropoulos 1996, 70-71, εικ. 8a.

³¹⁵ Σαράντη 2022, 65, σημ. 37.

³¹⁶ Σαράντη 2022, 66.

³¹⁷ Σαράντη 2022, 66.

³¹⁸ Σαράντη 2022, 67-68, αρ. ευρ. 6, εικ. 14 α-β

³¹⁹ Σαράντη 2022, 68, αρ. ευρ. 7, εικ. 15

³²⁰ Σαράντη 2022, 69, Dörpfeld 1927, II Beil. 68 b.

1992, βαθύτερα στο εσωτερικό του ανδρήρου αποκαλύφθηκε τμήμα γωνίας τοίχων πρόχειρης κατασκευής που όριζε δάπεδο από αργούς λίθους. Ίσως πρόκειται για κτίριο, αναφέρεται ως κτίριο Β. Η κεραμεική που συλλέχθηκε ξεχωρίζει από την υπόλοιπη και χρονολογείται στη ΜΕ περίοδο και περιλαμβάνει γκρίζα μινυακή³²¹. Α της θέσης του τύμβου είχε εντοπιστεί τα προηγούμενα χρόνια επίσης γωνία κτιρίου, αναφέρεται ως κτίριο Γ. Από τη διερεύνηση του χώρου συγκεντρώθηκαν λίθινα εργαλεία, και κεραμική της ΜΕ. Στα χαμηλότερα πρηνή του λόφου του Αγ. Γεωργίου εντοπίστηκε τμήμα ελλειψοειδούς κτιρίου, το οποίο αναφέρεται ως κτίριο Δ και χρονολογείται από την ανασκαφέα στην ΜΕ περίοδο³²².

Τέλος, Α και σε μεγαλύτερη απόσταση από τον τύμβο, στα Ν πρηνή του λόφου του Αγ. Γεωργίου, όπου βρίσκεται το νεκροταφείο των ελληνιστικών χρόνων, σε έρευνα σε μεγαλύτερο βάθος κατά το έτος 1999 εντοπίστηκε γραπτή μυκηναϊκή κεραμική, η οποία και μας παρέχει το κατώτερο χρονολογικό όριο του οικισμού. Στην κεραμική περιλαμβάνονται όστρακα που δύναται να χρονολογηθούν στην ΥΕ ΙΙΙΑ έως και ΥΕ ΙΙΙΓ³²³.

7.6.4. Συζήτηση

Η ευρύτερη περιοχή στην οποία βρίσκεται ο τύμβος αποδεικνύεται ότι απασχόλησε έντονα τις πολιτισμικές ομάδες καθ' όλη την διάρκεια της ΕΧ. Ο τύμβος της Ναυπάκτου ξεχωρίζει των συγχρόνων του ως προς την επιμέλεια της κατασκευής του κρηπιδώματος, με την χαρακτηριστική «οδοντωτή» περιφέρεια που δεν απαντάται αλλού. Ως προς τις διαστάσεις του, η διάμετρος των δώδεκα μέτρων περίπου απαντάται και σε άλλους τύμβους της ίδιας εποχής που βρίσκονται στον ελλαδικό χώρο και σε σχετικά κοντινή απόσταση από τον τύμβο της Ναυπάκτου, όπως στον τύμβο S στη Λευκάδα, στους δύο τύμβους στο Μίραλι Αχαΐας³²⁴ και σε τύμβους της Μεσσηνίας, όπως στην Βοϊδοκοιλιά (τύμβος Α) και στον Άγιο Ιωάννη Παπουλίων³²⁵. Επίσης, η ανέγερση τύμβου πάνω σε κατάλοιπα οικιστικά ή ταφικά προγενέστερων περιόδων είναι φαινόμενο που παρατηρείται και σε άλλους μεσοελλαδικούς τύμβους με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα τον τύμβο Α στην Βοϊδοκοιλιά Μεσσηνίας³²⁶, όπου οικοδομήθηκε πάνω σε οικιστικά κατάλοιπα της ΠΕ ΙΙ περιόδου και τον τύμβο στο Σεβαστό Θεσπρωτίας, όπου πάνω σε στρώμα της ΠΕ περιόδου τοποθετήθηκε ταφή της πρώιμης ΜΕ περιόδου και έπειτα πάνω από αυτήν ανεγέρθηκε ο τύμβος κατά την ώριμη ΜΕ/ πρώιμη ΥΕ περίοδο (βλ. κεφ. 7.7).

³²¹ Σαράντη 2022, 96.

³²² Αλεξοπούλου 1994, 244.

³²³ Σαράντη 2022, 106-107.

³²⁴ Ζαφειρόπουλος 1952, 398.

³²⁵ Κορρές 2012, 430.

³²⁶ Κορρές 1979, 139.

Το μέγεθος και κυρίως η επιμέλεια κατασκευής του ταφικού μνημείου υποδηλώνει ότι οικοδομήθηκε για να υποδεχθεί μία ή περισσότερες σημαίνουσες προσωπικότητες, ενδεχομένως μέλη μίας άρχουσας κοινωνικής τάξης της περιοχής. Πλούτος της κοινωνίας δεν δύναται να λογισθεί, καθώς τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς ήταν φτωχά και λιγοστά. Οι μόλις δύο ταφές που εντοπίστηκαν στο ανασκαφέν τμήμα του τύμβου έρχονται σε αντιδιαστολή με τον ταφικό χαρακτήρα των μεσοελλαδικών τύμβων του ελλαδικού χώρου, που κατά κύριο λόγο περιλαμβάνουν περισσότερες ταφές³²⁷. Βέβαια, στους δύο τύμβους στο κοντινό Μίραλι Αχαΐας αναφέρονται δύο μοναδικές ταφές, μία σε κάθε τύμβο³²⁸. Η επικείμενη ανασκαφή του υπολοίπου μισού τμήματος του τύμβου ενδέχεται να ξεδιαλύνει τις όποιες σκέψεις για τον χαρακτήρα του μνημείου και να οδηγήσει σε σαφέστερα συμπεράσματα.

7.7. Ο τύμβος στο Σεβαστό Θεσπρωτίας

Η θέση της ΕΧ στο Σεβαστό εντοπίστηκε το 2004 κατά τη διάρκεια αρχαιολογικών ερευνών στην ευρύτερη κοιλάδα του ποταμού Κωκυτού. Οι έρευνες που διεξήχθησαν μεταξύ των ετών 2007 και 2010, αποκάλυψαν ένα στρώμα της ΠΕΧ πάνω στο οποίο οικοδομήθηκε ταφικός τύμβος³²⁹.

7.7.1. Γεωγραφία

Το χωριό Σεβαστό βρίσκεται στο νομό Θεσπρωτίας, κοντά στην κωμόπολη της Παραμυθιάς. Νότια του χωριού διακρίνεται ο λόφος Λιμινάρι, στους ανατολικούς πρόποδες του οποίου εντοπίστηκε ο τύμβος της ΕΧ. Οι ορεινοί όγκοι του Γκορίλα και των ορέων του Σουλίου στα ανατολικά και βορειοανατολικά δημιουργούν μία κλειστή κοιλάδα που την απαρτίζουν πεδινές εύφορες εκτάσεις, καθώς ανάμεσά τους ρέουν οι ποταμοί Κωκυτός και Αχέροντας. Νοτιοδυτικά η κοιλάδα έχει πρόσβαση στη θάλασσα του Ιονίου.

7.7.2. Ο τύμβος

Το στρώμα της ΠΕΧ περιείχε ποσότητα κεραμικής, σφονδύλια και επεξεργασμένους λίθους³³⁰. Αποτελεί το στρώμα εγκατάστασης και χρονολογείται

³²⁷ Κορρές 2012, 430.

³²⁸ Ζαφειρόπουλος 1952, 398-399.

³²⁹ Forsén et al. 2011, Lima 2016.

³³⁰ Forsén - Forsén 2012, 299.

στη πρώιμη - μέση ΠΕΧ (2925-2400π.Χ.). Από την απουσία διαγνωστικής κεραμικής και ραδιοχρονολογήσεων μεταξύ του 2400 και 2000π.Χ. συμπεραίνουμε ότι η θέση εγκαταλείφθηκε. Η ανθρώπινη δραστηριότητα συνεχίστηκε στο χώρο με τέλεση ταφής καύσης³³¹. Στο μέσον του ΠΕΧ στρώματος, διανοίχτηκε λάκκος στον οποίο πραγματοποιήθηκε επιτόπια καύση νεκρού και ταφή των καταλοίπων της. Στο σημείο βρέθηκαν πήλινο αγγείο και οστέινη βελόνη. Οι μετρήσεις με ραδιενεργό άνθρακα χρονολογούν την ταφή στη πρώιμη ΜΕ περίοδο, μεταξύ του 1980 και 1755 π.Χ.³³². Αργότερα, στο τέλος της ΜΕΧ - αρχή ΥΕΧ (1780-1600 π.Χ.), υψώθηκε ταφικός τύμβος, ο οποίος οριζονταν από λίθινο περίβολο διαμέτρου 9,50μ. περίπου (εικ. 22). Σώζεται αποσπασματικά και σε σημεία του σώζονται έως και τρεις σειρές λίθων, των οποίων το μέγιστο ύψος ήταν μόλις 0,10μ. Ήταν κατασκευασμένος από ακατέργαστους λευκούς ασβεστολιθικούς λίθους, με χαλίκια και χώμα ανάμεσα τους. Η επίχωση αποτελούνταν από χαλίκια και μικρούς λίθους τοποθετημένα πάνω σε μεγαλύτερους λίθους. Το ύψος της επιχωμάτωσης του τύμβου ήταν 0,30 - 0,40μ.³³³.

Στο κέντρο του τύμβου εντοπίστηκε κιβωτιόσχημος τάφος διαστάσεων 2,20x0,60μ. περίπου, κατασκευασμένος από ορθογώνιους λίθους, κάθετα τοποθετημένους στις πλευρές του και καλυπτήρια λίθο. Ο κιβωτιόσχημος τάφος χρησιμοποιήθηκε για την ταφή δύο ενήλικων ατόμων. Ο ένας σκελετός τοποθετήθηκε σε έκταση, ενώ τα οστά του δεύτερου ήταν συγκεντρωμένα σε σωρό στο ανατολικό άκρο του τάφου και το κρανίο τοποθετημένο πάνω στη καλυπτήρια λίθο. Μαζί με τα σκελετικά κατάλοιπα στον κεντρικό κιβωτιόσχημο τάφο εντοπίστηκε και ένα χάλκινο έλασμα³³⁴. Εντός των ορίων του τύμβου εντοπίστηκαν ακόμη τρεις τάφοι που αφορούν παιδικές ταφές. Νότια του κεντρικού τάφου εντοπίστηκαν οστά και ορθογώνιος λίθος, ίσως καλυπτήριος. Πρόκειται για την παιδική ταφή 2, η οποία είναι σύγχρονη των ταφών του κιβωτιόσχημου τάφου. Οι παιδικές ταφές σε λάκκο 3 και 4 είναι μεταγενέστερες και χρονολογούνται μεταξύ του 1300 και 1100 π.Χ., αποτελώντας το *terminus post quem* του ταφικού μνημείου³³⁵. Μία ακόμη παιδική ταφή εντοπίστηκε να εφάπτεται ΝΔ εξωτερικά στον περίβολο του τύμβου. Πρόκειται για την παιδική ταφή 1, όπου ο σκελετός τοποθετήθηκε σε συνεσταλμένη στάση. Η ταφή επίσης ανήκει στον χρονικό ορίζοντα των παιδικών ταφών 3 και 4³³⁶. Δυτικά του κιβωτιόσχημου τάφου εντοπίστηκε κυκλική κατασκευή διαμέτρου 1,50μ. και ύψους 0,55μ. περίπου. Έχει κατασκευαστεί από ακατέργαστους λίθους, όμοιους με αυτούς του περιβόλου του τύμβου. Από το εσωτερικό της συλλέχθηκαν λίγα οστά ζώων. Δεν γνωρίζουμε αν χρησιμοποιήθηκε για τελετουργικούς ή ταφικούς σκοπούς³³⁷. Πλησίον αυτής κατά την ανασκαφή του τύμβου εντοπίστηκε εστία καμένου πηλού.

³³¹ Lima 2016, 157-159.

³³² Forsén et al. 2011, 81.

³³³ Lima 2016, 163.

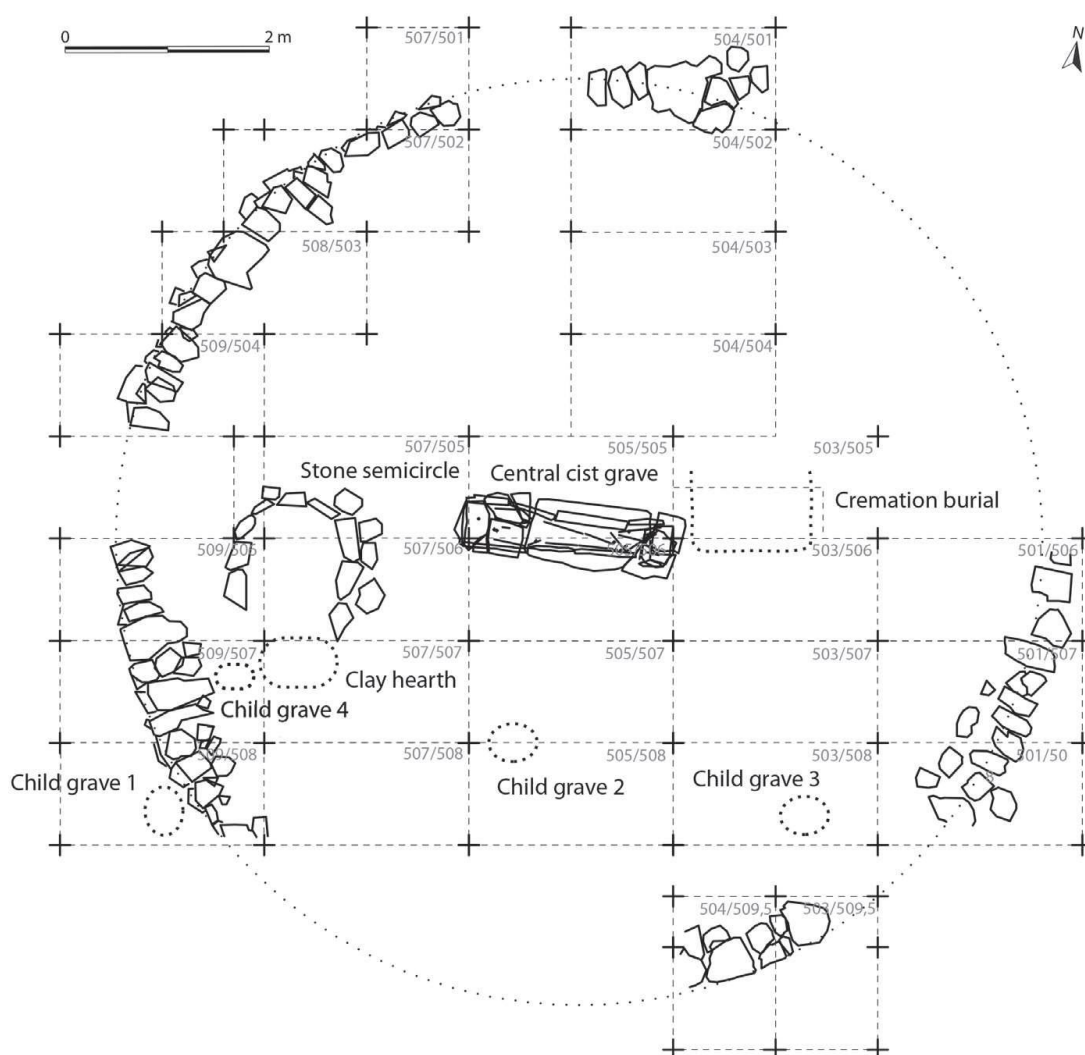
³³⁴ Lima 2016, 165-166.

³³⁵ Lima 2016, 163.

³³⁶ Lima 2016, 167.

³³⁷ Lima 2016, 165.

Χρονολογικά τοποθετείται πριν την ανύψωση του τύμβου, όντας σύγχρονη με την προγενέστερη ταφή καύσης³³⁸.

Εικ. 22 Ο τύμβος στο Σεβαστό (Lima 2016, εικ. 3)

Η κεραμική που συλλέχθηκε από τον χώρο όπου εδράζεται ο τύμβος είναι της ΠΕΧ. Πρόκειται κυρίως για σκουρόχρωμα θραύσματα αγγείων, μελανού ή καφέ χρώματος και άβαφα ή στιλπνά στην εσωτερική πλευρά τους. Σημειώνεται επίσης ο τύπος αγγείου ερυθρωπού χρώματος με στίλβωση στην εξωτερική πλευρά που θυμίζει παρόμοια κεραμική από θέσεις στην Κεντρική και Νότια Ελλάδα. Επίσης, εντοπίστηκε corded ware κεραμική μελανού, ερυθρωπού-ωχρού και καστανού χρώματος. Παράλληλα αυτής εντοπίζονται στον αρχαιότερο των δύο τύμβων στον Αλμυρό Περίθειας της Κέρκυρας³³⁹ και σε θέσεις στην γειτονική Αλβανία³⁴⁰. Ιδιαίτερο

³³⁸ Lima 2016, 164.

³³⁹ Metallinou 2017, 365.

³⁴⁰ Prendi 1977-1978. 29.

εύρημα αποτελεί ένα σύνολο από 11 πήλινα κουτάλια με εμπίεστη διακόσμηση από δύο σειρές νυχιού δακτύλων. Ο ίδιος τύπος διακόσμησης απαντάται και σε όστρακα από το σύνολο της κεραμικής. Το σύνολο της κεραμικής έχει ομοιότητες με κεραμική της ΠΕΧ από τη θέση Πευκάκια στη Θεσσαλία³⁴¹. Πάνω από το στρώμα της ΠΕΧ σημειώνεται κεραμική της ΜΕΧ αλλά και της ΥΕΧ. Πέραν της κεραμικής, στον ευρύτερο χώρο βρέθηκαν οστά ζώων, οστέινες βελόνες και λεπίδες³⁴².

7.7.3. Οικιστικά

Στον χώρο που υψώθηκε ο τύμβος, υπήρξε προγενέστερη οικιστική εγκατάσταση. Τα ευρήματα που συλλέχθηκαν από το χώρο υποδεικνύουν παραγωγικές και οικοτεχνικές δραστηριότητες κατά την ΠΕΧ. Η χρονολόγηση με ραδιενεργό άνθρακα έθεσε τα όρια μεταξύ του 2920 και 2470 π.Χ. που αντιστοιχούν στην ΠΕ Ι και ΙΙ περίοδο³⁴³.

ΝΑ του τύμβου σημειώνονται λείψανα τείχους αναλημματικού χαρακτήρα, παρά οχυρωματικού, με μήκος 9μ. περίπου. Μέσα από το τείχος συλλέχθηκε ένα τμήμα οστού, το οποίο και χρονολογήθηκε στην αρχή της ΥΕΧ, τοποθετώντας το τείχος χρονικά σύγχρονο ή σχεδόν σύγχρονο του τύμβου³⁴⁴. Ίσως κατασκευάστηκε όταν ή αφού ανυψώθηκε ο τύμβος έναντι της κλίσης του εδάφους.

Πέραν της κεραμικής της ΜΕΧ και ΥΕΧ, οικιστικά κατάλοιπα σύγχρονα του τύμβου δεν έχουν εντοπιστεί στην περιοχή. Ίσως στο μέλλον η αρχαιολογική έρευνα να τα εντοπίσει έτσι ώστε να έχουμε την πλήρη σύνθεση της εικόνας της θέσης κατά το τέλος της ΜΕΧ - αρχή ΥΕΧ περιόδου. Επίσης, αξίζει να αναφερθεί ότι στην ευρύτερη περιοχή, σε απόσταση 10 περίπου χλμ., κοντά στο χωριό Ασφάκα, στο λόφο του Άγιου Δονάτου εντοπίστηκαν κεραμικά ευρήματα της ΕΧ³⁴⁵. Τα πρωιμότερα χρονολογούνται στην ΠΕΧ, ενώ αυξάνεται η ποσότητα στη ΜΕΧ, οπότε και σημειώνεται μινυακή κεραμική, και στην ΥΕΧ. Η ύπαρξη δύο θέσεων της ΕΧ στην ευρεία κοιλάδα του Κωκυτού, δείχνει την εντατική εκμετάλλευση του χώρου και την διασπορά στην κατοίκηση της περιοχής κατά τη περίοδο αυτή.

7.7.4. Συζήτηση

Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει η θέση στο Σεβαστό είναι η χρήση του χώρου καθ' όλη την ΕΧ. Η χρονική ακολουθία αρχίζει από το στρώμα της

³⁴¹ Forsén et al. 2011, 81.

³⁴² Forsén et al. 2011, 81-82.

³⁴³ Κλείτσας 2012.

³⁴⁴ Forsén et al. 2011, 79.

³⁴⁵ Forsén et al. 2011, 108.

ΠΕΧ, στην ταφή της πρώιμης ΜΕ περιόδου και καταλήγει με την ανέγερση τύμβου στο τέλος αυτής. Η θέση της ταφής πάνω σε πρωτοελλαδικά κατάλοιπα και η πρόθεση των κατασκευαστών του τύμβου να περιλάβουν εντός των ορίων του την αρχαιότερη ταφή καύσης και την εστία καμένου πηλού δηλώνει την σημασία που είχε για τα μέλη της κοινωνίας του Σεβαστού το παρελθόν και η σύνδεση τους με αυτό. Με τον τρόπο αυτό εξισώνονται οι νεκροί της ώριμης ΜΕ περιόδου με τον νεκρό της ταφής της πρώιμης ΜΕ περιόδου. Εάν θεωρηθεί ότι ο νεκρός της πρώιμης ΜΕ περιόδου ήταν μία υψηλής σημασίας προσωπικότητα του παρελθόντος, ίσως ο άρχων της κοινωνίας, τότε και οι νεκροί της ώριμης ΜΕ περιόδου ίσως να αποτελούσαν ή να επεδίωξαν να θεωρηθούν μέλη μίας ανώτερης κοινωνικής τάξης. Ο χώρος σηματοδοτείται ως «ιερός» και όπως προκύπτει από την ύπαρξη της κυκλικής κατασκευής, στο εσωτερικό της οποίας εντοπίστηκαν οστά ζώων, ενδεχομένως να λάμβαναν χώρα τελετουργικές πράξεις εις μνήμην του παρελθόντος και παρόντων νεκρών. Κατά την ΥΕΧ η θέση των ταφικών μνημείων μετατοπίζεται νοτιότερα, αλλά παραμένει σε κοντινή απόσταση³⁴⁶ (βλ. κεφ. 8.4).

Η ταφική πρακτική της καύσης που διεξήχθη κατά την πρώιμη ΜΕ περίοδο, δεν εφαρμόζεται στους νεκρούς του τύμβου. Η κατηγορία του κιβωτιόσχημου τάφου αποτελεί την επιλογή για τον κεντρικό τάφο, ακολουθώντας την παράδοση των μεσοελλαδικών τύμβων του δυτικού ελλαδικού χώρου, όπως για παράδειγμα στους τύμβους S και F στο Νυδρί (βλ. κεφ. 7.5.1 και 7.5.2) και νοτιότερα στον τύμβο της Ναυπάκτου (βλ. κεφ. 7.6.2). Κατασκευαστικά, είναι πιο κοντά στον τύμβο S, ενώ σε καμία περίπτωση δε φέρει ορθοστάτες όπως ο F ή χαρακτηρίζεται από επιμέλεια στους λίθους που ορίζουν την περιφέρεια του, όπως στον τύμβο της Ναυπάκτου. Ως προς τις διαστάσεις του, υστερεί των υπολοίπων αναφερθέντων της ΜΕ περιόδου. Τα σχεδόν μηδαμινά κτερίσματα δεν επιτρέπουν παραλληλισμούς και την εξαγωγή περαιτέρω συμπερασμάτων.

7.8. Ο τύμβος στα Οικόπεδα Κεφαλονιάς

Η θέση Οικόπεδα στη χερσόνησο της Πάλης, κοντά στο χωριό Κοντογενάδα, ερευνήθηκε πρώτη φορά όταν ο Σ. Μαρινάτος μετέβη στην περιοχή (1920) και συνέλεξε θραύσματα αγγείων και οστά, οδηγώντας τον στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μυκηναϊκό λακκοειδή τάφο. Προηγουμένως, ο ιδιοκτήτης του αγρού είχε υποδείξει στον Κεφαλλήνα αρχαιολόγο κεραμική και μικροτεχνία από το σημείο. Το 1930, ο Σ. Μαρινάτος πραγματοποίησε ανασκαφική έρευνα στη θέση³⁴⁷. Το έδαφος είχε υποστεί καθίζηση άνω των 4μ. και κατολίσθηση προς ανατολικά όπου έχει κλίση το έδαφος. Εντοπίστηκαν όστρακα και οστά θρυμματισμένα λόγω της

³⁴⁶ Forsén et al. 2011, 81, 84.

³⁴⁷ Μαρινάτος 1932.

κατολίσθησης και καταπλάκωσης από τα χώματα. Κατά τη διάρκεια των ερευνών εντοπίστηκε τμήμα του λίθινου περιβόλου του τύμβου.

7.8.1. Γεωγραφία

Η Κεφαλονιά αποτελεί το μεγαλύτερο από τα νησιά του Ιονίου πελάγους. Το ανάγλυφο του νησιού χαρακτηρίζεται κατεξοχήν ορεινό με πεδινές εκτάσεις ενδιάμεσα. Είναι το πιο ορεινό νησί των Επτανήσων, με το όρος «Αίνος» να φθάνει σε υψόμετρο τα 1628 μέτρα. Βρίσκεται Ν της Λευκάδας, Δ της Ιθάκης και των ακτών της Αιτωλ/νίας απέναντι από την είσοδο του Πατραϊκού Κόλπου. Η χερσόνησος της Παλικής, όπου και αναπτύχθηκε έντονη δραστηριότητα κατά την ΕΧ, διατηρεί χαμηλό υψόμετρο με μικρές εδαφικές κλίσεις.

7.8.2. Ο τύμβος

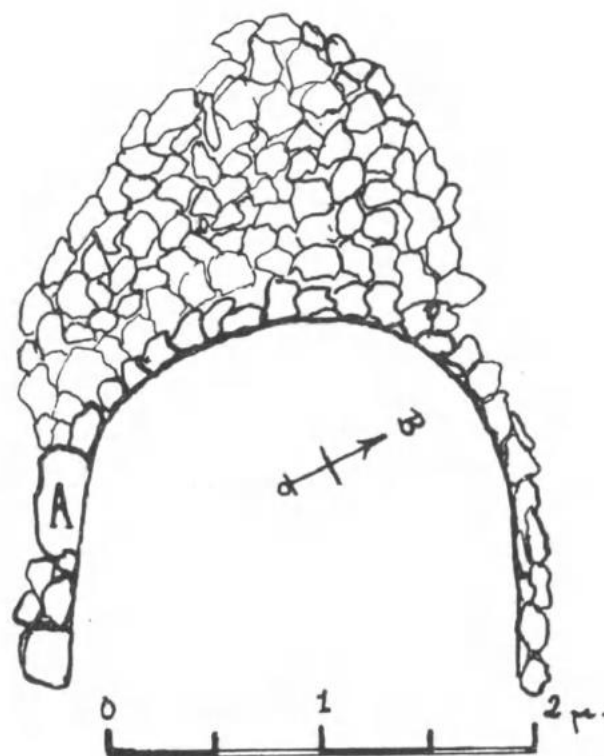
Από τον λίθινο περίβολο του τύμβου σώζονται στο δυτικό τμήμα η κατώτερη σειρά των λίθων και αραιά και αποσπασματικά η δεύτερη σειρά των λίθων. Το υπόλοιπο ανατολικό τμήμα δε σώζεται λόγω της κατολίσθησης του εδάφους. Το αρχικό σχήμα του μνημείου ήταν κυκλικό αλλά λόγω των εδαφικών φαινομένων παραμορφώθηκε σε ημικυκλικό - ελλειψοειδές (εικ. 23). Η διάμετρος του μνημείου υπολογίζεται σε 2 - 2,5μ. Δυτικότερα, εξωτερικά του περιβόλου, βρέθηκαν λίθοι που αποτελούσαν μέρος των ακόμη μία ή δύο σειρών της τοιχοποιίας του περιβόλου. Η τοιχοποιία του φαίνεται να είναι λεπτή και πρόχειρη. Ορισμένοι των λίθων είναι κατεργασμένοι, ενώ άλλοι φαίνεται να είχαν παλαιότερη αρχιτεκτονική χρήση, ίσως αποσπασμένοι από οικοδόμημα που δε χρησιμοποιούνταν πλέον, καθώς φέρουν τομή σαν να χρησιμοποιήθηκαν ως παραστάδες θυρών. Ένας τέτοιος λίθος φέρει δύο οπές, ενώ ένας άλλος αποτελεί τμήμα πρόχυσης από λίθινη κατασκευή. Ο ανασκαφέας δίνει μία διαφορετική ερμηνεία εκτιμώντας ότι αποτέλεσαν επιτύμβια σήματα πάνω στο ταφικό μνημείο³⁴⁸. Ωστόσο, όπως και ο ίδιος παραδέχεται, η υπόθεση αυτή παραμένει ανεξακρίβωτη³⁴⁹. Τα στοιχεία οδήγησαν τον ανασκαφέα να υποθέσει για την ταυτότητα του μνημείου, είτε ότι πρόκειται για πρόχειρο μικρό θολωτό τάφο, είτε πρόκειται για κυκλικό περίβολο, είτε ότι έφερε ξύλινη στέγη³⁵⁰, με τον ίδιο να καταλήγει πως η πιθανότερη ερμηνεία είναι ότι πρόκειται για μικρό τύμβο³⁵¹.

³⁴⁸ Μαρινάτος 1932, 10-11.

³⁴⁹ Μαρινάτος 1933, 97.

³⁵⁰ Μαρινάτος 1932, 11.

³⁵¹ Μαρινάτος 1932, 13.

Εικ. 23 Σχέδιο του τύμβου στα Οικόπεδα (Μαρινάτος 1932, εικ. 12)

Κατά την ανασκαφή στο εσωτερικό του περιβόλου εντοπίστηκε μικρός αριθμός πήλινων και λίθινων σφονδυλιών, τμήματα χάλκινων σκευών, καθώς και οστά σε καλή κατάσταση και σχετικά αδιατάρακτα. Τα οστά των νεκρών και τα ευρήματα που προέρχονταν από τα ανώτερα στρώματα, λόγω της κατολίσθησης βρέθηκαν στην ανατολική κατωφέρεια. Ορισμένα από τα ευρήματα είναι αυτά που παραδόθηκαν στον Σ. Μαρινάτο το 1920. Πρόκειται για πλήθος πήλινων και λίθινων σφονδυλιών, ψήφους, εξαρτήματα περιδέραιων από υαλόμαζα, κεφαλές καρφίδων από ορεία κρύσταλλο, χρυσοί σφηκωτήρες, τμήματα χάλκινων αντικειμένων όπως μαχαίρια, σμίλη, μονόστομος πέλεκυς, κύαθοι, υψίποδες κύλικες και άλλα αγγεία. Από τα ευρήματα, το σύνολο χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙ - ΙΙΙΑ1/Β περίοδο³⁵².

Η κεραμική που συλλέχθηκε από την ανασκαφή στα Οικόπεδα απαντάται και σε άλλες θέσεις στο νησί της Κεφαλονιάς, στη Λακκίθρα, στα Σταροχώραφα, στα Μαζαρακάτα και στα Διακάτα³⁵³. Στην εν λόγω κεραμική ο Σ. Μαρινάτος διακρίνει τα εξής χαρακτηριστικά. Ως προς την ποιότητα του πηλού και της βαφής διαπιστώνεται κατάπτωση και παρακμή σε σύγκριση με την μυκηναϊκή τεχνοτροπία. Το βερνίκι υστερεί σε λάμψη, είναι μελανωπού και καστανού χρώματος, με λίγες εξαιρέσεις, όπου είναι το ερυθρωπό ή ερυθρομελανό στιλπνό μυκηναϊκό. Ο πηλός είναι καλά

³⁵² Μόσχος 2007, 234, Souyoudzoglou Haywood 1999, 59.

³⁵³ Μαρινάτος 1932, 31.

ψημένος και καθαρός, και το χρώμα ανάλογα με την όπτηση κυμαίνεται από ελαφρώς ερυθρωπό έως ανοιχτό καστανό. Μία κατηγορία αγγείων παρουσιάζει υπόλευκο πηλό και η όπτησή τους μπορεί να χαρακτηριστεί ατελής. Άλλη κατηγορία λίγων αγγείων είναι από πηλό ανάλογο και έχει πρασινωπή απόχρωση. Μία κατηγορία μικρότερων αγγείων είναι σκοτεινού τεφρού χρώματος. Τέλος, υπάρχουν αγγεία χειροποίητα, ο πηλός των οποίων είναι χονδροειδής και ακάθατος. Το σχηματολόγιο των αγγείων των αναφερόμενων θέσεων στην πλειονότητα τους είναι κύπελλα, κρατήρες, κύλικες και κύαθοι³⁵⁴.

Μεταξύ των άλλων ευρημάτων από τη θέση ξεχωρίζουν μικρός χάλκινος πέλεκυς τα χαρακτηριστικά του οποίου, κατά τον Σ. Μαρινάτο ανάγονται στη Νεολιθική περίοδο, μικρή σμίλη με παράλληλα στην Τροία II και τους βασιλικούς τάφους Μυκηνών³⁵⁵, χάλκινο μαχαίρι κοινού τύπου, πλακίδιο-ακόνη από μαλακό λίθο και πλακίδια από υαλόμαζα. Εύρημα που σπανίζει ως προς το σχήμα στη κρητομυκηναϊκή περιοχή αποτελεί η ελαιόσχημη ψήφος από σαρδόνυχα³⁵⁶. Μία ακόμη εντοπίστηκε στη Λακκίθρα και άλλη μία γνωστή από την Τίρυνθα³⁵⁷.

Παρά το γεγονός ότι ο τύμβος δε σώθηκε στην ολότητα του και ότι μεγάλο μέρος της επίχωσης ερευνήθηκε στην παρειά του λόφου, από την ανασκαφική έρευνα προκύπτει ότι ο τύμβος χρησιμοποιήθηκε για πολλές ταφές οι οποίες δεν ήταν σύγχρονες μεταξύ τους³⁵⁸.

7.8.3. Οικιστικά

Αν λάβει κανείς υπ' όψιν του τον αριθμό, την ποικιλομορφία και τον πλούτο των ευρημάτων των ταφικών καταλοίπων που έχουν βρεθεί στο νησί της Κεφαλονιάς³⁵⁹, θα ανέμενε εξίσου πλούσιο και σημαντικό αριθμό οικιστικών καταλοίπων. Ωστόσο, τα αποτελέσματα των ερευνών βεβαιώνουν το αντίθετο. Τα οικιστικά κατάλοιπα είναι πολύ λιγότερα και φτωχότερα σε ευρήματα των ταφικών.

Στην περιοχή πέριξ του τύμβου στα Οικόπεδα, δεν βεβαιώνεται οικισμός, καθώς δεν έχουν εντοπιστεί λείψανα οικοδομημάτων ή οικιστικές κατασκευές. Στη κοντινή του τύμβου θέση με την ονομασία Μυρσίνες αναφέρεται διάσπαρτη κεραμική των προϊστορικών χρόνων³⁶⁰. Ωστόσο, δεν τεκμηριώνεται με βεβαιότητα οικισμός της YEX.

³⁵⁴ Μαρινάτος 1932, 31-32.

³⁵⁵ Μαρινάτος 1932, 39.

³⁵⁶ Μαρινάτος 1932, 42.

³⁵⁷ Karo 1930, 127.

³⁵⁸ Μαρινάτος 1932, 13, Souyoudzoglou Haywood 1999, 59.

³⁵⁹ Μαρινάτος 1932, Μαρινάτος 1933, Κολώνας 2007, Σωτηρίου - Νακάσης 2019.

³⁶⁰ Μόσχος 2007, 235.

Η εγγύτερη θέση όπου έχουν αποκαλυφθεί οικιστικά κατάλοιπα έχει την ονομασία Σταροχώραφα ή Σιταροχώραφα και βρίσκεται ΝΑ του τύμβου, έξω από τη χερσόνησο της Παλίκης και Ν της Κράνης. Η χιλιομετρική απόσταση από τον τύμβο είναι μεγάλη (35χλμ. περίπου). Ακόμη και αν επιχειρήσει κανείς να διασχίσει πλέοντας τον κόλπο του Λιβαδίου η απόσταση παραμένει μεγάλη για να συσχετισθούν άμεσα οι δύο θέσεις. Εκεί εντοπίστηκε από τον Σ. Μαρινάτο το 1930 οικισμός σε κακή κατάσταση λόγω αγροτικών εργασιών³⁶¹. Από τις ανασκαμμένες οικίες ξεχωρίζει μεγάλου μεγέθους κτίριο, ίσως μέγαρο, σε σχετικά καλή κατάσταση, του οποίου ανασκάφη μέρος του, καθώς το υπόλοιπο ήταν εντός αγρού, όπου δεν υπήρχε άδεια για έρευνα. Από τους τρεις τοίχους ο πλήρως ανασκαφείς έχει μήκος 6,8μ. Από τους άλλους δύο τείχους επετράπη η έρευνα μέχρι τα 4,2μ. Η τοιχοποιία αποτελείται από αργούς λίθους και σώζεται σε ύψος ενός και σε σημεία δύο δόμων. Τα κεραμικά θραύσματα που συλλέχθηκαν είναι ανάλογα της θέσης των Οικοπέδων. Πρόκειται για θραύσματα υψίποδων κυλίκων από λευκό ή υποπράσινο πηλό. Η κεραμική αυτή είναι τροχοποίητη και διαφέρει σε ποιότητα από την ντόπια χειροποίητη, η οποία είναι χονδροειδής ατελούς όπτησης και μελανού-καστανέρυθρου πηλού. Επίσης βρέθηκαν λίθινο κωνικό σφονδύλι, λίθινη λεπίδα και τμήμα λίθινου εργαλείου. Σε παρακείμενο αγρό εντοπίστηκε λεπίδα οψιανού, η οποία υπήρξε η πρώτη που βρέθηκε στο νησί³⁶². Η κεραμική χρονολογείται στην νεότερη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, στην ίδια περίοδο με τους θαλαμοειδείς των Διακάτων ³⁶³, οι οποίοι είχαν εντοπιστεί νωρίτερα από τον Ν. Κυπαρίσση³⁶⁴ και πιθανότατα ανήκαν σε αυτόν τον οικισμό. Αν και ο οικισμός στα Σταροχώραφα δεν δύναται να συσχετιστεί με τη θέση στα Οικόπεδα, καθώς χρονικά είναι υστερότερος και επίσης η γεωγραφική απόσταση μεταξύ τους θεωρείται πολύ μεγάλη για τα δεδομένα της περιόδου, μέσω των ευρημάτων βεβαιώνονται ομοιότητες στην κεραμική.

Με σκοπό να δοθεί ολοκληρωμένη εικόνα της ΕΧ στη Κεφαλλονιά αναφέρονται εν συντομία ορισμένες ακόμη θέσεις στο νησί, όπου βεβαιώνεται ύπαρξη οικισμού της ΕΧ. Στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Κράνης, κοντά στο νεκροταφείο των Κοκκολάτων η C. Souyoudzoglou Haywood αναφέρει ύπαρξη προϊστορικού οικισμού³⁶⁵. Βασισμένη στην επιφανειακή κεραμική που συλλέχθηκε θεώρησε βέβαιη την παρουσία όλων των περιόδων της Εποχής του Χαλκού. Επίσης, σε οικόπεδο Ν/ΝΔ της Κράνης εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα που χρονολογούνται στην ΥΕΧ³⁶⁶. Στο Α τμήμα του νησιού, στη περιοχή της Σάμης, κοντά στο χωριό Βλαχάτα στο λόφο των Αγ. Θεοδώρων, εντοπίστηκε κεραμική χειροποίητη μελανών χονδρών αγγείων, τα οποία στην Κεφαλονιά είναι χαρακτηριστικά της τελευταίας περιόδου της ΕΧ. Διακρίνονται ίχνη τοίχου από όρθιους λίθους, που σύμφωνα με τον Σ. Μαρινάτο ανήκουν σε μυκηναϊκή οικία χρονολογούμενη στην ΥΕ

³⁶¹ Μαρινάτος 1932, 15.

³⁶² Μαρινάτος 1932, 15-17.

³⁶³ Μόσχος 2007, 254.

³⁶⁴ Κυπαρίσσης 1919, 92.

³⁶⁵ Souyoudzoglou Haywood 1999, 40.

³⁶⁶ Sotiriou 2013, 4.

IIIΓ³⁶⁷. Από την ίδια περιοχή, στη θέση Αγραπιδιές δοκιμαστικές τομές αποκάλυψαν δάπεδο και δύο τοίχους χτισμένους από ποτάμιους λίθους. Η κεραμική που συλλέχθηκε χρονολογεί τη θέση στην ΠΕ III και ΜΕ περίοδο³⁶⁸. Τέλος, στο Ν τμήμα του νησιού, στη θέση Πλαϊράχι Πόρου εντοπίστηκε τμήμα πρωτοελλαδικής οικίας που όπως έδειξε η έρευνα είχε καταστραφεί από φωτιά. Εντοπίστηκαν οστά ζώου, τμήματα καμένου ξύλου από την ανωδομή, θραύσματα αγγείων και λίθινα εργαλεία από πυριτόλιθο³⁶⁹. Το 2011 κοντά στα Τζαννάτα αποκαλύφθηκαν αξιόλογα οικιστικά κατάλοιπα. Τα πρωιμότερα ανήκουν στη ΜΕ περίοδο. Ξεχωρίζει το υστεροελλαδικό ελλειψοειδές μέγαρο (ΥΕ II-III, 1450-1200π.Χ.), το οποίο και συσχετίζεται με τον θολωτό τάφο των Τζαννάτων που βρίσκεται σε κοντινή απόσταση³⁷⁰.

7.8.4. Συζήτηση

Το νησί της Κεφαλονιάς χαρακτηρίζεται από την πυκνότητα και την ποικιλομορφία των ταφικών καταλοίπων της ΕΧ. Ο μελετητής θα ανέμενε να έχει σημειωθεί και ανάλογος αριθμός μνημείων που να ανήκουν στον τύπο του τύμβου. Ωστόσο, το μοναδικό επιβεβαιωμένο μνημείο αυτού του τύπου είναι ο τύμβος στα Οικόπεδα που ανέσκαψε ο Σ. Μαρινάτος σχεδόν έναν αιώνα πριν. Η ερμηνεία που μπορεί να δοθεί στην διαπίστωση αυτή είναι ότι ο ταφικός τύπος του τύμβου κατά την ΥΕΧ δε συνηθίζεται και τείνει να εγκαταλείπεται, καθώς αντικαθίσταται με τον τύπο του θολωτού τάφου. Από την μελέτη των ευρημάτων του τύμβου στα Οικόπεδα και από την μελέτη ευρημάτων που προέρχονται από άλλες κοντινές θέσεις στο νότιο τμήμα του νησιού διακρίνονται επαφές, σχέσεις και η αλληλεπίδραση που είχαν οι κοινότητες της Κεφαλονιάς με κοινότητες της Πελοποννήσου. Οι «απομακρυσμένοι» μυκηναίοι της Κεφαλονιάς επιδιώκοντας να είναι ευθυγραμμισμένοι με τα πρότυπα των μεγάλων μυκηναϊκών κέντρων ή ακόμα και με κοινότητες κοντινότερες σε αυτά, πιθανόν υιοθέτησαν τον νέο τύπο ταφικού μνημείου με ευκολία εν τη απουσία σημαντικών παρελθοντικών κοινοτήτων. Το γεγονός όμως ότι ο τύπος του ταφικού τύμβου επιβιώνει και χρησιμοποιείται για πρακτικούς και όχι τελετουργικούς σκοπούς δείχνει ότι ακόμα λογίζεται από τις κοινωνίες της ΕΧ στην Κεφαλονιά.

Για τον συγκεκριμένο τύμβο δεν δύναται να λεχθούν πολλά, ώστε να παραλληλιστεί με άλλα αντίστοιχα μνημεία της ίδιας περιόδου, καθώς βρέθηκε κατά το ήμισυ και σε κακή κατάσταση. Από τα οστά που περισυνελέγησαν γίνεται αντιληπτό ότι πρόκειται για μνημείο στο οποίο ενταφιάσθηκαν πολλοί νεκροί, χωρίς ωστόσο να μπορούν να διαχωριστούν οι ταφές. Ο πλούτος και η ποικιλομορφία των κτερισμάτων συμβαδίζει με τον πλούτο και την ποικιλομορφία των κτερισμάτων άλλων σύγχρονων ταφικών μνημείων του νησιού, υποδηλώνοντας ότι η ανέγερση του

³⁶⁷ Μαρινάτος 1964, 24-25.

³⁶⁸ Μόσχος 2007, 268.

³⁶⁹ Μόσχος 2007, 261.

³⁷⁰ Βασιλάκης 2020, 53.

τύμβου προοριζόταν για ανθρώπους που ανήκαν στις υψηλές τάξεις της τοπικής κοινωνίας. Προς αυτήν την κατεύθυνση δε συνηγορούν τα κατασκευαστικά στοιχεία του τύμβου, καθώς το υπολογιζόμενο μέγεθος του δεν είναι μεγάλο και η περιφέρεια του δεν είναι επιμελώς κατασκευασμένη. Ίσως, οι κατασκευαστικές του «ατέλειες» μπορούν να ερμηνευθούν από το γεγονός που αναφέρθηκε πρωτύτερα, ότι κατά την ΥΕΧ ο τύπος του ταφικού τύμβου στον νότιο ελλαδικό χώρο και κυρίως στην Πελοπόννησο, όπου φαίνεται να επηρεάζει σημαντικά την Κεφαλονιά, φθίνει.

7.9. Οι τύμβοι στην Εφύρα Πρέβεζας

Η θέση εντοπίστηκε από τον Σ. Δάκαρη κατά τη διάρκεια επιφανειακών ερευνών το 1958, όταν ο ίδιος ανέσκαπτε στον διπλανό λόφο τη σημαντική θέση των ιστορικών χρόνων, το νεκρομαντείο του Αχέροντα³⁷¹. Πρόκειται για οικισμό-ακρόπολη που ο ανασκαφέας ταύτισε με την ομηρική Εφύρα³⁷². Η ακρόπολη αποτελείται από τρεις επάλληλους περιβόλους τειχών, όπου οι δύο χαμηλότεροι χαρακτηρίζονται κυκλώπειοι και ανάγονται στην προϊστορική περίοδο, σε αντίθεση με τον ανώτερο που είναι πολυγωνικός και ανήκει στην Ελληνιστική περίοδο³⁷³. Εντός της ακρόπολης έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί τρεις ταφικοί τύμβοι (εικ. 24, 25). Την ανασκαφική έρευνα στη θέση διενήργησαν οι καθηγητές Θ. Παπαδόπουλος και η Λ. Κοντορλή Παπαδοπούλου από το 1975 έως το 1986, οπότε αποκαλύφθηκαν τρεις τύμβοι της ΥΕΧ. Μία δεύτερη περίοδος ανασκαφών ακολούθησε κατά τα έτη 2007 και 2008³⁷⁴.

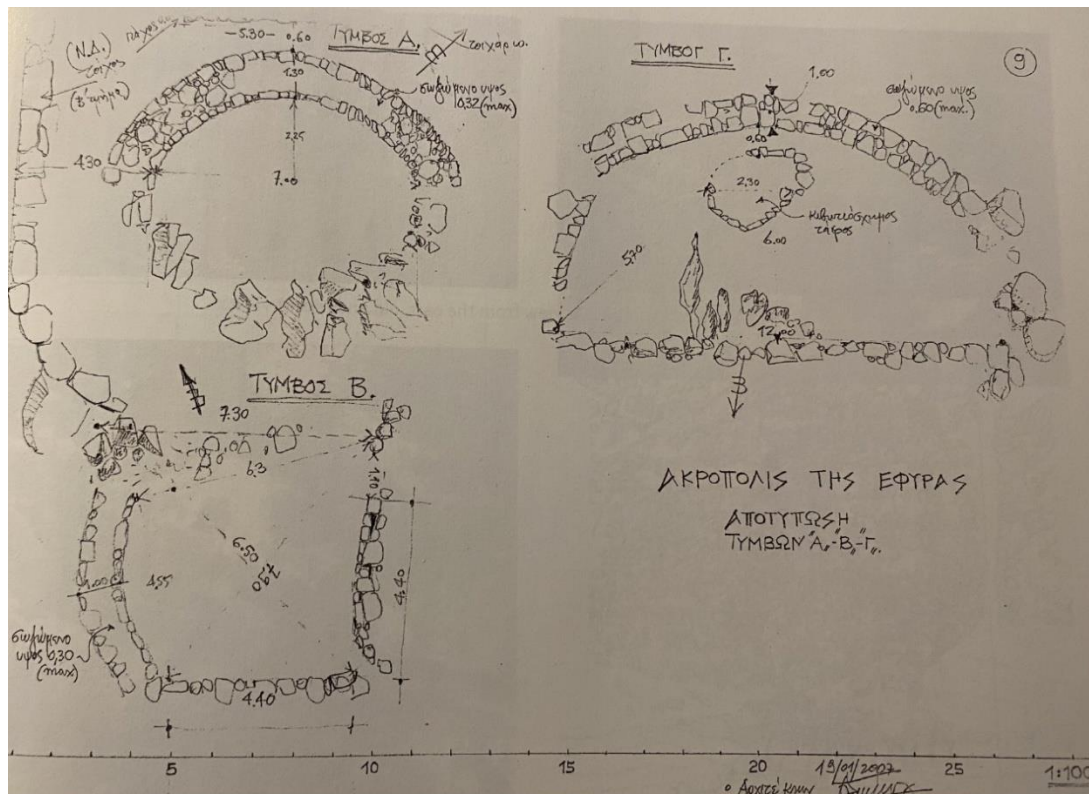
Εικ. 24 Γενική άποψη των τύμβων της Εφύρας (Papadopoulos - Papadopoulou 2020, εικ. 33.2)

³⁷¹ Δάκαρης 1958, 107-113.

³⁷² Δάκαρης 1958, 108.

³⁷³ Παπαδόπουλος - Κοντορλή Παπαδοπούλου 2003, 14.

³⁷⁴ Παπαδόπουλος - Κοντορλή Παπαδοπούλου 2003, Papadopoulos - Papadopoulou 2020.

Εικ. 25 Σχεδιαστική αποτύπωση των τύμβων της Εφύρας (Paradopoulos - Paradopoulou 2020, εικ. 34)

7.9.1. Γεωγραφία

Η θέση βρίσκεται στον χαμηλό λόφο Ξυλόκαστρα Β του χωριού Μεσοπόταμος του νομού Πρεβέζης. Σήμερα κοντά στις παρυφές του λόφου Α και ΒΑ ρέουν οι ποταμοί Κωκυτός και Αχέροντα. Σε κοντινή απόσταση, περίπου 4,5χλμ., Ν και ΝΔ βρίσκεται ο όρμος της Αμμουδιάς. Στην ΥΕΧ η απόσταση της ακρόπολης από την θάλασσα υπολογίζεται σε μόλις 500μ³⁷⁵. Β και ΒΑ της θέσης αναπτύσσεται εύφορη πεδιάδα, στο Β τμήμα της οποίας βρίσκεται και η θέση του τύμβου του Σεβαστού (βλ. 7.6).

7.9.2. Οι τύμβοι

Οι τρεις τύμβοι της ΕΧ βρέθηκαν intra muros στην ακρόπολη της Εφύρας. Κατασκευάστηκαν εσωτερικά του μεσαίου περιβόλου στο νοτιοδυτικό άκρο. Από τα τρία ταφικά μνημεία σώζεται μέρος των περιβόλων και μέρος της επίχωσης που τα κάλυπτε. Στο χώρο όπου κατασκευάστηκαν σημειώνεται μεγάλη κλίση του εδάφους,

³⁷⁵ Μερκούρη 2015, 46.

καθώς πρόκειται για πλαγιά λόφου. Για να αποφευχθεί η κατακρήμνιση τους, χρησιμοποιήθηκε τμήμα του μεσαίου περιβόλου ως αντέρεισμα. Ωστόσο, έως τις μέρες μας, το κεκλιμένο έδαφος σε συνδυασμό με τις κλιματικές συνθήκες οδήγησαν στην απογύμνωση του λόφου και στην αλλοίωση του αρχικού σχήματος των τύμβων καθώς και στη μερική καταστροφή τους. Η ύπαρξη ταφικών μνημείων εντός των τειχών των οικισμών συναντάται σε μυκηναϊκές ακροπόλεις, όπως στην ακρόπολη των Μυκηνών³⁷⁶, για την οποία μάλιστα είχε υποστηριχθεί η άποψη, η οποία δεν ευδοκίμησε, ότι οι Ταφικοί Κύκλοι στην αρχή τους μορφή υπήρξαν επικαλυμμένοι ως τύμβοι στα πρότυπα της Οικίας των Κεράμων στην Λέρνα³⁷⁷. Στο λόφο Ξυλόκαστρα λόγω περιορισμένων ανασκαφικών ερευνών ο οικισμός στον οποίο χρονολογικά ανήκουν οι τύμβοι ακόμη δεν έχει αναγνωριστεί. Ως εκ τούτου, ακόμη δε μπορεί να ειπωθεί με απόλυτη βεβαιότητα αν ο χώρος όπου εδράζονται οι τύμβοι βρίσκεται εντός των τειχών της ακρόπολης ή έξω και δυτικά από αυτή³⁷⁸.

Οι περίβολοι των τύμβων αποτελούνται από ακανόνιστους λίθους τοπικής προέλευσης και η επίχωση αυτών επίσης από ακανόνιστους λίθους και χώμα. Από τα σωζόμενα τμήματα των περιβόλων συμπεραίνουμε ότι το αρχικό σχήμα των ταφικών αυτών μνημείων ήταν ωοειδές και οι διαστάσεις τους έχουν ως εξής. Είναι διαμέτρου 13,5μ. ο Α, 12μ. ο Γ και ο μικρότερος Β 7,90μ. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος είναι 0,30μ., 0,32μ. και 0,60μ. αντίστοιχα, ενώ το πλάτος του περιβόλου κυμαίνεται μεταξύ 1μ. και 1,30μ.³⁷⁹.

Κατά την ανασκαφή του τύμβου Α εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του τρεις πρωτογενείς ταφές ενηλίκων ατόμων³⁸⁰. Η μία είχε τοποθετηθεί σε βραχώδη κοιλάδα. Το δάπεδο αυτής ήταν καλυμμένο από μικρούς λίθους, θυμίζοντας συνήθη πρακτική σε κιβωτιόσχημους τάφους της ΜΕ περιόδου³⁸¹. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε στάση έντονα συνεσταλμένη με τα χέρια στο κρανίο. Πάνω από αυτό είχε τοποθετηθεί λίθος. Η ταφή βρέθηκε ακτέριστη. Οι άλλες δύο ταφές εφάπτονται μεταξύ τους, καθώς οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί διαγωνίως ο ένας πάνω στον άλλον, με τα σώματα τους εκτάδην. Οι δύο αυτές ταφές βρέθηκαν φτωχά κτερισμένες με χειροποίητη και επείσακτη κεραμική, χάντρες από γυαλί, πήλινα και στεάτινα σφονδύλια και τμήμα χάλκινης περόνης. Τα ευρήματα των ταφών χρονολογούνται στην ΥΕΧ και συγκεκριμένα στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Στον τύμβο Α εντοπίστηκαν και οστά δευτερογενούς ταφής τοποθετημένα επίσης σε βραχώδη κοιλάδα.

Ο τύμβος Β περιείχε μόλις μία ταφή, όπως έδειξαν οι ανασκαφικές εργασίες στο εσωτερικό του³⁸². Πρόκειται για ακτέριστη ταφή ενός ατόμου το οποίο είχε τοποθετηθεί σε έκταση εντός βραχώδους κοιλάδας στο μέσον του τύμβου.

³⁷⁶ Βασιλικού 2019, 107.

³⁷⁷ Hammond 1967a, 83-91.

³⁷⁸ Papadopoulos - Papadopoulou 2020, 31.

³⁷⁹ Papadopoulos - Papadopoulou 2020, 22-23.

³⁸⁰ Papadopoulos - Papadopoulou 2020, 23.

³⁸¹ Papadopoulos - Papadopoulou 2020, 23.

³⁸² Papadopoulos - Papadopoulou 2020, 23.

Περισσότερες ταφές αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό του τύμβου Γ³⁸³. Εντοπίστηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος από τέσσερις ορθογώνιους λίθους, έναν σε κάθε πλευρά και με τους δύο των μακρών πλευρών να εξέχουν κατά μήκος των στενών. Η καλυπτήρια λίθος του κιβωτιόσχημου δεν βρέθηκε. Οι διαστάσεις του τάφου ήταν 0,52 x 0,19 x 0,21μ. και περιείχε μία βρεφική ταφή χωρίς να πλαισιώνεται από κτερίσματα. Επίσης, κατά τη διάρκεια των ερευνών εντοπίστηκε ένας δεύτερος κιβωτιόσχημος τάφος. Πρόκειται για τάφο που διαφέρει από τον πρώτο ως προς το μέγεθος, καθώς είναι μεγαλύτερος σε μέγεθος με διαστάσεις 2,05 x 0,95 x 0,41μ., και ως προς τον τρόπο δόμησης, καθώς είναι κατασκευασμένος από πλακοειδείς λίθους σε σειρά. Από αυτόν σώζονται δύο από τις καλυπτήριες λίθους. Εντός αυτού εντοπίστηκε ταφή ενήλικου ατόμου τοποθετημένη σε ύπτια στάση. Κάτω από αυτήν είχαν εναποτεθεί ακόμη δεκατρείς δευτερογενείς ταφές συνοδευόμενες από χειροποίητη και επείσακτη κεραμική, χάντρες από υαλόμαζα και ήλεκτρο, πήλινα και στεάτινα σφονδύλια, λίθινα εργαλεία και ένα χάλκινο δαχτυλίδι. Για τον μεγαλύτερο κιβωτιόσχημο τάφο τα αποτελέσματα της έρευνας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πιθανότατα η αρχική του χρήση ήταν ως οστεοφυλάκιο. Αφού τοποθετήθηκαν οι δευτερογενείς ταφές, σε δεύτερο χρόνο ξαναανοίχτηκε ο τάφος και στο κατώτερο στρώμα παραμερίστηκαν τα σκελετικά κατάλοιπα για να τοποθετηθεί στο ανώτερο στρώμα ο νεκρός σε ύπτια στάση³⁸⁴. Ανατολικά του μεγαλύτερου κιβωτιόσχημου εντοπίστηκε ταφή ενήλικου μαζί με ανήλικου ατόμου. Πρόκειται για ταφή γυναίκας - μητέρας σε ελαφρώς συνεσταλμένη στάση με το παιδί στην αγκαλιά της. Η ταφή συνοδευόταν από δύο σπασμένα χειροποίητα αγγεία. Με βάση τα ευρήματα ο τύμβος Γ χρονολογικά ανήκει στην ΥΕ ΙΙΑ-Γ περίοδο³⁸⁵. Πέραν αυτών των ταφών, δύο ακόμη κιβωτιόσχημοι τάφοι εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια ερευνών για τον εντοπισμό και την αποκατάσταση του ΒΑ τμήματος του περιβόλου του τύμβου Γ. Είναι κατασκευασμένοι και οι δύο από ακανόνιστους λίθους και δε σώζονται ακέραιοι. Ο πρώτος διαστάσεων 1,25 x 0,78μ. εμπεριείχε δευτερογενή ταφή και ο νεκρός δε συνοδευόταν από κτερίσματα, σε αντίθεση με τον δεύτερο όπου εντοπίστηκε πρωτογενής κτερισμένη ταφή ενηλίκου ατόμου. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε έκταση και πλαισιώνονταν από θραύσματα χειροποίητων αγγείων και από ένα πήλινο σφονδύλι. Ο ανασκαφέας θεωρεί πιθανό οι δύο κιβωτιόσχημοι να ανήκουν εντός των ορίων του τύμβου Γ³⁸⁶. Ένας ακόμη κιβωτιόσχημος τάφος αποκαλύφθηκε σε κοντινή απόσταση από αυτούς, ΒΑ του τύμβου Α. Έχει κατασκευαστεί από ακανόνιστους λίθους και οι διαστάσεις αυτού είναι 1,84 x 0,60 x 0,42μ. Εμπεριείχε ταφή ενός ενήλικου ατόμου σε συνεσταλμένη στάση κτερισμένη με δύο χάλκινα δαχτυλίδια και θραύσματα ντόπιας κεραμικής. Ο ανασκαφέας θεωρεί ότι η ταφή αυτή δεν ανήκει σε κάποιο τύμβο και προτείνει ως πιθανή περίοδο χρονολόγησης την Μεσοελλαδική³⁸⁷.

³⁸³ Papadopoulos - Papadopoulou 2020, 27.

³⁸⁴ Papadopoulos - Papadopoulou 2020, 29.

³⁸⁵ Παπαδόπουλος - Κοντορλή Παπαδοπούλου 2003, 20-22.

³⁸⁶ Papadopoulos - Papadopoulou 2020, 30.

³⁸⁷ Παπαδόπουλος 1980, 33.

Ο ανασκαφέας χρονολογεί την κατασκευή των τριών τύμβων στην ΥΕΧ. Οδηγείται στο συμπέρασμα αυτό μετά την παρουσία εισηγμένης κεραμικής που ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ περίοδο και από τη μελέτη των ευρημάτων που συλλέχθηκαν από το εσωτερικό των τύμβων³⁸⁸.

7.9.3. Οικιστικά

Αν και η ανασκαφή των τύμβων έχει ολοκληρωθεί και τα ευρήματα αυτών έχουν δημοσιευθεί, για τον οικισμό στον οποίο ανήκουν αυτά τα ταφικά μνημεία λίγα μας είναι γνωστά³⁸⁹. Τα στοιχεία που γνωρίζουμε προέρχονται από επιφανειακές και σύντομες ανασκαφικές εργασίες, ενώ παράλληλα ο χώρος και η ευρύτερη περιοχή γύρω από τον λόφο Ξυλόκαστρα χρήζει περεταίρω αρχαιολογικής έρευνας.

Από τα έως σήμερα γνωστά στοιχεία μπορούμε να αναφέρουμε σχετικά με τα οικιστικά κατάλοιπα στον χώρο τα εξής. Οι δύο χαμηλότεροι περίβολοι που χαρακτηρίζονται κυκλώπειοι χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ περίοδο. Μερικώς λαξευμένοι ογκόλιθοι με ενδιάμεσους μικρότερους λίθους συνθέτουν την τοιχοποιία των περιβόλων, ενώ δε χρησιμοποιείται κάποιο άλλο υλικό, για να καλύπτουν το μεταξύ τους κενό. Αν και ομοιάζουν με τα κυκλώπεια τείχη των μεγάλων ακροπόλεων του μυκηναϊκού κόσμου, όπως Μυκήνες, Τίρυνθα, Μιδέα και Γλα, δε δύναται να χαρακτηριστούν μνημειακής κλίμακας³⁹⁰. Στη Ν πλευρά του χαμηλότερου εκ των δύο βρίσκεται η κύρια πύλη της ακρόπολης. Πλαισιώνεται από δύο κάθετα στελέχη και πυργοειδή προεξοχή στη δεξιά γωνία του τείχους. Επίσης, κοντά στην πύλη εντοπίστηκαν κτιριακά κατάλοιπα και ο ανασκαφέας πιθανολογεί ότι εξυπηρετούσαν τη φρουρά της πύλης³⁹¹.

Η χρήση του χώρου κατά τους ιστορικούς χρόνους τεκμηριώνεται από την ύπαρξη του ανώτερου περιβόλου, που κατασκευάστηκε ψηλότερα από τους δύο που ανάγονται στην προϊστορική περίοδο, και από τα κτηριακά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών. Βορειοανατολικά των τύμβων και δίπλα από τον τύμβο Α αποκαλύφθηκε κτίριο ορθογώνιου σχήματος, διαστάσεων 16,10 x 10,50μ. το οποίο αποτελείται από τρεις σχεδόν ισομεγέθεις χώρους. Το κτίριο επικάθεται σε στρώμα της ΥΕΧ από την ανασκαφή του οποίου συλλέχθηκαν ελάχιστα ευρήματα, κεραμικά και λίθινα εργαλεία. Από τα ευρήματα ξεχωρίζουν δύο θραύσματα από κέρατα καθοσώσεως το ένα από πωρόλιθο και το άλλο από ασβεστόλιθο και ένας λίθινος διπλός πέλεκυς. Πρόκειται για σύμβολα τα οποία είναι διαδεδομένα στη μινωική Κρήτη και η ύπαρξη τους στην Εφύρα μας

³⁸⁸ Papadopoulos - Papadopoulou 2020, 29.

³⁸⁹ Papadopoulos - Papadopoulou 2020, 30.

³⁹⁰ Papadopoulos - Papadopoulou 2020, 11.

³⁹¹ Papadopoulos - Papadopoulou 2020, 17.

οδηγεί να σκεφτούμε ότι ίσως υποδεικνύουν επαφές και σχέσεις μεταξύ των δύο περιοχών³⁹².

7.9.4. Συζήτηση

Τα συμπεράσματα από τη μελέτη της κεραμικής και της κατασκευής των τύμβων συμβάλλουν στην κατανόηση της κοινωνικής και οικονομικής θέσης της Εφύρας στο μυκηναϊκό κόσμο και παράλληλα γίνεται αντιληπτή η επιρροή και οι σχέσεις με άλλες θέσεις της περιόδου. Η χειροποίητη κεραμική που συλλέχθηκε χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ και ΙΙΓ περίοδο και έχει κοινά στοιχεία με την κεραμική που εντοπίζεται σε θέσεις νοτιότερα όπως η Τίρυνθα, το Τείχος Δυμαίων και ο Αγ. Στέφανος³⁹³. Συμβατικά ονομάζεται *barbarian ware*. Πρόκειται για ημιχονδροειδή αγγεία κατασκευασμένα από ακάθαρτο τεφροκάστανο και καστανέρυθρο πηλό και έχουν εύθρυπτη επιφάνεια λόγω της ανομοιογενούς όπτησης. Είναι ακόσμητα ή μπορεί να φέρουν εμπίεστη ή εγχάρακτη διακόσμηση. Στο σχηματολόγιο κυριαρχεί ο ημισφαιρικός κύαθος³⁹⁴. Επίσης, η εύρεση μυκηναϊκής κεραμικής στο χώρο υποδεικνύει επαφές με την μυκηναϊκή Ελλάδα και παράλληλα υποστηρίζει την σχέση της θέσης με την μυκηναϊκή θέση της Κήπερης βορειότερα, στην περιοχή της Πάργας³⁹⁵. Αντιπροσωπεύεται από μικρότερο αριθμό θραυσμάτων αγγείων, τα οποία προέρχονται από ψευδόστομους αμφορείς, αλάβαστρα, σκύφους κ.α.³⁹⁶ Ορισμένα φέρουν ταινιωτή διακόσμηση³⁹⁷. Ωστόσο, τα έως σήμερα στοιχεία υποδεικνύουν ότι η Κήπερη αποτελεί μεμονωμένο ταφικό σύνολο, καθώς ο τύπος του θολωτού τάφου δεν απαντάται σε άλλη θέση της ΥΕΧ στην περιοχή. Τα πιο κοντινά σε απόσταση παραδείγματα είναι οι θολωτοί τάφοι στο Λουτράκι Αιτωλοακαρνανίας³⁹⁸ και ο θολωτός στον Άγιο Νικήτα Λευκάδας³⁹⁹. Στην Εφύρα τα ταφικά έθιμα συνεχίζουν την παράδοση των κιβωτιόσχημων που επικρατεί στην ευρύτερη περιοχή, ήδη από την ΠΕΧ στην Αλβανία βορειότερα⁴⁰⁰. Η μη επιμελημένη κατασκευαστική μορφή των τύμβων και των κιβωτιόσχημων τάφων σε συνδυασμό με τα φτωχά κτερίσματα στις κτερισμένες ταφές υποδεικνύουν ότι η θέση είναι σημαίνουσα, αλλά οικονομικά κατώτερη των μυκηναϊκών θέσεων του νοτιότερου ελλαδικού χώρου. Επίσης, η συνύπαρξη τοπικών και μυκηναϊκών χαρακτηριστικών είναι αναμενόμενο, αν αναλογιστεί κανείς τη θέση της Εφύρας. Τοποθετημένη στα βορειότερα όρια του

³⁹² Papadopoulos - Papadopoulou 2020, 35.

³⁹³ Papadopoulos - Papadopoulou 2020, 32.

³⁹⁴ Μερκούρη 2015, 55.

³⁹⁵ Δάκαρης 1960.

³⁹⁶ Μερκούρη 2015, 55.

³⁹⁷ Papadopoulos - Papadopoulou 2020, 23.

³⁹⁸ Κολώνας 2008.

³⁹⁹ Σταυροπούλου Γάτση 2008.

⁴⁰⁰ Bodinaku 1999.

μυκηναϊκού κόσμου διατηρεί τον τοπικό της χαρακτήρα και παράλληλα επιδιώκει την επαφή με τα μυκηναϊκά κέντρα στον Νότο αφομοιώνοντας επείσακτα στοιχεία.

7.10. Οι τύμβοι στο Πωγωνί Ιωαννίνων

Στην περιοχή του Πωγωνίου, στις βόρειες πλαγιές του βουνού Κουτσόκρανο, έπειτα από υπόδειξη των κατοίκων της περιοχής, εντοπίστηκε νεκροταφείο τύμβων⁴⁰¹. Από την έρευνα προκύπτει ότι οι τύμβοι ανεγέρθηκαν στο τέλος της ΥΕΧ και η χρήση τους συνεχίστηκε κατά την Αρχαϊκή, Κλασική και Ελληνιστική περίοδο. Αργότερα, κατά τους βυζαντινούς χρόνους οι τάφοι - αναφέρονται ως «σλαβικοί» - επαναχρησιμοποιήθηκαν από τους πληθυσμούς της ευρύτερης περιοχής⁴⁰². Το μέγεθος των τύμβων ποικίλλει, από 5 - 8μ. διάμετρο και έως 1μ. ύψος έως και 10 - 12μ. διάμετρο και ύψος 1,5 - 2μ. Ως προς τον τρόπο κατασκευής κάποιοι είναι μόνο χωμάτινοι και κάποιοι φέρουν λίθινο περίβολο. Η επιχωμάτωσή τους γίνεται από χώμα και αργούς λίθους μικρού μεγέθους και σε περιπτώσεις από μεγάλους ακανόνιστους λίθους. Το υλικό προέρχεται από παρακείμενους οικισμούς, καθώς συχνά εντοπίζονται δομικά υλικά, κεραμική προερχόμενη από αποθηκευτικούς τύπους αγγείων, λίθινα εργαλεία κ.α.⁴⁰³. Ο ανασκαφέας Η. Ανδρέου επισημαίνει ότι οι τύμβοι της Μερόπης πρέπει να ενταχθούν στο ευρύτερο σύνολο των τύμβων της Ιλλυρίας, καθώς η περιοχή αποτελεί γεωγραφικά μία ενότητα με την κοιλάδα του Δρίνου, στην οποία έχουν ερευνηθεί παλαιότεροι και ίδιας εποχής τύμβοι⁴⁰⁴.

7.10.1. Γεωγραφία

Η ημιορεινή κοιλάδα του Γορμού ποταμού βρίσκεται σε υψόμετρο 500 - 800μ. στο ΒΔ τμήμα του νομού Ιωαννίνων ανάμεσα από τους ορεινούς όγκους των ορέων Δούσκο ή Μερόπη στα ΒΑ, Μακρύκαμπος ή Μπόζοβο στα ΒΔ και Κουτσόκρανο στα Ν-ΝΔ. Τα κλιματικά χαρακτηριστικά της περιοχής, η μορφολογία του εδάφους και το φυσικό περιβάλλον, με την συνύπαρξη υδάτινου στοιχείου και δάσους, συνθέτουν κατάλληλες συνθήκες για την εγκατάσταση πληθυσμών στην κοιλάδα. Επίσης, κριτήριο επιλογής της θέσης αποτελεί η πρόσβαση, μέσω των φυσικών περασμάτων, σε ισχυρούς οικιστικούς πυρήνες της ευρύτερης περιοχής. Προς τον κάμπο της Κόνιτσας ανατολικά, προς τη λεκάνη Καλπακίου - Δολιανών νότια και προς το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων νοτιοανατολικά, αλλά και σε θέσεις της γειτονικής

⁴⁰¹ Ανδρέου 1982, Ανδρέου 1985.

⁴⁰² Ανδρέου - Κλείτσας 2018, 94.

⁴⁰³ Ανδρέου - Κλείτσας 2018, 97.

⁴⁰⁴ Ανδρέου 1982, 60.

Αλβανίας βορειότερα μέσω της διάβασης στους Δρυμάδες, καθώς και μέσω Αώου-Δρίνου.

7.10.2. Οι τύμβοι

Το 1979 ανασκάφηκε ο τύμβος Α (εικ. 26) στη θέση Παλιουριά Παλαιοπύργου, η έρευνα του οποίου συνεχίστηκε μέχρι το 1981. Πρόκειται για χωμάτινο τύμβο χωρίς λίθινο περίβολο και στη σωζόμενη μορφή του είχε 12μ. διάμετρο και 1-1,5μ. ύψος περίπου. Περιλαμβάνει 30 κιβωτιόσχημους τάφους, οι εννέα εκ των οποίων χωροθετούνται ακτινωτά και οι υπόλοιποι αποκλίνουν ή και τοποθετούνται ακανόνιστα. Δεν δύναται να χαρακτηριστεί κάποια από τις ταφές ως κεντρική. Οι κιβωτιόσχημοι είναι ορθογώνιοι στο σχήμα και κατασκευασμένοι από τέσσερις όρθια τοποθετημένες πλάκες από ντόπιο ασβεστόλιθο. Ως δάπεδο ήταν είτε ο φυσικός βράχος, είτε το χώμα. Όλοι, πλην ενός, περιείχαν ένα σκελετό τοποθετημένο σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς το κέντρο του τύμβου και τα πόδια προς την περιφέρειά του. Πέντε από αυτούς διατηρούσαν τις καλυπτήριες πλάκες. Από το σύνολο των κιβωτιόσχημων οι περισσότεροι βρέθηκαν συλημένοι, οκτώ ασύλητοι και τέσσερις βρέθηκαν χωρίς κτερίσματα. Οι παλαιότεροι τάφοι (5 και 17) χρονολογούνται στο τέλος του 11ου - αρχές 10ου αι. π.Χ. και ήταν κτερισμένοι. Στον τάφο 5 βρέθηκε χειροποίητο κανθαρόσχημο αγγείο με υπερυψωμένες ταινιωτές λαβές, το οποίο πιθανολογείται ότι έφερε διακόσμηση με μελανό χρώμα, καθώς σώζονται υπολείμματα στο κατώτερο τμήμα του σώματος και χρονολογείται στο τέλος του 11ου - αρχές 10ου αι. π.Χ. Ομοιάζει με κάνθαρο από τον τάφο 12 του τύμβου στο Vodhine της Αλβανίας, ο οποίος χρονολογείται στην ΥΕ III Γ περίοδο⁴⁰⁵. Επίσης, παρόμοιας διακόσμησης αγγεία προέρχονται από τα Κάτω Πεδινά Ζαγορίου⁴⁰⁶ και την Καστρίτσα Ιωαννίνων⁴⁰⁷. Στον τάφο 17 βρέθηκε επίσης κανθαρόσχημο αγγείο που παρουσιάζει μικρές διαφορές από αυτό του τάφου 5 και ίσως να είναι παλαιότερο, σύμφωνα με τον Η. Ανδρέου. Στον ίδιο τάφο βρέθηκε κυάθιο με ταινιωτή υπερυψωμένη λαβή που επίσης χρονολογείται στο τέλος του 11ου και αρχές 10ου αιώνα π.Χ. Ομοιάζει με κυάθιο από τον τάφο 44 των τύμβων Kuc-i-zi της Αλβανίας, το οποίο χρονολογείται στην Εποχή του Σιδήρου. Επίσης, ομοιάζει με κυάθιο από τον Άγιο Παντελεήμονα, από την Βεργίνα και από την Αιανή Κοζάνης⁴⁰⁸. Από τους μεταγενέστερους τάφους, στην ΠΕΣ ανήκουν τμήμα σιδερένιου μαχαιριού και χειροποίητα θραύσματα αγγείων από τον τάφο 4, λαβή μαχαιριού από τον τάφο 20, τμήμα σιδερένια αιχμή δόρατος στον τάφο 12 και ένα ακόμη έξω από τον τάφο 5. Τα υπόλοιπα ευρήματα χρονολογούνται στους κλασικούς χρόνους (στον τάφο 10 βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Μολοσσών του 4ου αι. π.Χ.), αλλά και μεταγενέστερα στον 7ο και 10ο μ.Χ. αιώνα. Στην τελευταία αυτή περίοδο ανήκουν τα πολλά κοσμήματα,

⁴⁰⁵ Hammond 1967, 310.

⁴⁰⁶ Ανδρέου 1975β, 218.

⁴⁰⁷ Δάκαρης 1952, 374.

⁴⁰⁸ Ανδρέου 1982, 57.

τα δαχτυλίδια, οι σφηκωτήρες και άλλα, παρόμοια των οποίων έχουν εντοπιστεί σε τύμβους στην Αλβανία⁴⁰⁹.

Εικ. 26 Ο τύμβος Α στη θέση Παλιουριά Παλαιοπύργου (Ανδρέου 1981, πιν. 163γ, Παπαδόπουλος - Κοντορλή Παπαδοπούλου 2003, εικ. 24)

Ο τύμβος Β που εντοπίζεται 50μ. Ν του τύμβου Α έχει διάμετρο 8μ. και ύψος 0,5μ. περίπου. Ορίζεται με κυκλικό λίθινο περίβολο, ο οποίος περιείχε ταφή σε λάκκο και οκτώ κιβωτιόσχημους τάφους, ενώ τρεις ακόμα κιβωτιόσχημοι εντοπίστηκαν εξωτερικά. Πέντε τουλάχιστον κιβωτιόσχημοι εντοπίστηκαν τοποθετημένοι σε ακτινωτή διάταξη και δομημένοι με τον ίδιο τρόπο με τους κιβωτιόσχημους τάφους του τύμβου Α. Ο κιβωτιόσχημος τάφος 4 περιείχε πέντε νεκρούς, ενώ οι άλλοι από έναν. Ο τάφος 5 έσωζε κάλυμμα από τρεις ασβεστολιθικές καλυπτήριες πλάκες. Από την ταφή Α, που ήταν σε λάκκο, περισυνελέγησαν σφηκωτήρες από χάλκινο σύρμα και χάλκινες αμφικωνικές χάντρες, ευρήματα που χρονολογούνται στο τέλος του 11ου - αρχές 10ου αιώνα π.Χ. Οι σφηκωτήρες ως κόσμημα είναι διαδεδομένο σε όλη την Ευρώπη από την ΠΕΧ. Στον ελλαδικό χώρο χάλκινοι και χρυσοί έχουν βρεθεί σε πολλά μέρη⁴¹⁰. Οι αμφικωνικές χάντρες είναι επίσης γνωστές σε όλη την Ευρώπη ήδη από την ΠΕΧ. Από τον τάφο 3 σώζεται μυκηναϊζών αμφορίσκος με επίπεδη βάση, σφαιρικό σώμα και ελαφρά λοξές οριζόντιες λαβές. Παρόμοια αγγεία είναι γνωστά από την Αιανή Κοζάνης⁴¹¹ και από υπομυκηναϊκό τάφο στον Κεραμεικό⁴¹². Από τον ίδιο τάφο

⁴⁰⁹ Ανδρέου 1982, 58.

⁴¹⁰ Vlachopoulos - Georma, 2012.

⁴¹¹ Romiopolou 1971, 357.

⁴¹² Desborough 1954, 260.

συλλέχθηκαν δύο οστέινες περόνες. Παρόμοιου τύπου βρέθηκαν στη Νότια Ελλάδα και χρησιμοποιήθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της μυκηναϊκής εποχής μέχρι την ΥΕ ΙΙΙΓ⁴¹³. Στους υπόλοιπους τάφους και έξω από αυτούς εντοπίζονται θραύσματα αγγείων χειροποίητης κεραμικής. Από την μελέτη των ευρημάτων ο ανασκαφέας συμπεραίνει ότι ο τύμβος Β είναι πρωιμότερος του γειτονικού Α και χρονολογείται στον 12^ο με 11^ο αιώνα π.Χ.⁴¹⁴.

Ο τύμβος Γ απέχει 100μ. από τον τύμβο Α. Η διάμετρος του είναι 6μ. περίπου. Από τον τύμβο σώζεται τμήμα του λίθινου περιβόλου. Το εσωτερικό του περιβόλου είχε σκεπαστεί με χώμα και λίθους. Στην επίχωση βρέθηκε βαίτυλος και μεγάλου μεγέθους χειροποίητο αγγείο. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν επτά ταφές, εκ των οποίων οι έξι σε κιβωτιόσχημους τάφους και η μία σε λάκκο, με την τελευταία να θεωρείται η αρχαιότερη. Βρέθηκε κτερισμένη με οπισθότμητη πρόχου, σιδερένια αιχμή δόρατος και σιδερένια περόνη, που διατηρεί ορυκτοποιημένα ίχνη μάλλινου υφάσματος⁴¹⁵. Ο τύπος της οπισθότμητης πρόχους απαντάται και σε άλλες περιοχές της Ηπείρου. Στη Δωδώνη εντοπίστηκε μία ακέραιη αδιακόσμητη οπισθότμητη πρόχου που χρονολογείται στον 11^ο αι. π.Χ.⁴¹⁶, ενώ από το νεκροταφείο της Βίτσας έχουμε κοντινά παράλληλα, τα οποία όμως είναι υστερότερα (8^{ος} αι. π.Χ.)⁴¹⁷. Από τα ευρήματα η αρχαιότερη ταφή χρονολογείται στην ΠΕΣ⁴¹⁸.

Ο τύμβος Δ είχε διάμετρο 6-7μ. περίπου. Κάτω από την επίχωση του τύμβου εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ελληνιστικού οικοδομήματος. Αντίστοιχων διαστάσεων ήταν και ο τύμβος Ε, όπου και σε αυτόν η επίχωση κάλυπτε κατάλοιπα καμπύλης κατασκευής. Τόσο στον τύμβο Δ, όσο και στον τύμβο Ε δεν εντοπίστηκαν ταφές⁴¹⁹.

Σημαντικό μεμονωμένο εύρημα αποτελεί ο δίσκος βάσης επείσακτης μυκηναϊκής κύλικας που βρέθηκε στην επίχωση λίθων στον ταφικό τύμβο ΣΤ. Πρόκειται για το μοναδικό ασφαλές δείγμα μυκηναϊκής κεραμικής που βρέθηκε στους ανασκαμμένους τύμβους και οικισμούς της κοιλάδας. Ο ταφικός τύμβος ΣΤ έχει διάμετρο 5 - 6μ. Κάτω από την επίχωση λίθων εντοπίστηκε σκάμμα ωοειδούς σχήματος και διαστάσεων 2,5 x 1,8μ., στο ένα άκρο του οποίου εντοπίστηκαν σε κιβωτιόσχημους τάφους μικρών διαστάσεων παιδικές ταφές που δεν έφεραν κτερίσματα⁴²⁰.

Στη θέση Πλάσι Παλιοπύργου εντοπίστηκε ταφικός τύμβος χωρίς λίθινο περίβολο διαμέτρου 14μ. περίπου. Κατά την ανασκαφή του ταφικού μνημείου εντοπίστηκαν εννέα κιβωτιόσχημοι τάφοι από τους οποίους μόλις ο ένας χρονολογείται στα ύστατα προϊστορικά χρόνια και στο εσωτερικό του βρέθηκαν δύο

⁴¹³ Ανδρέου 1982, 59.

⁴¹⁴ Ανδρέου - Κλείτσας 2018, 94.

⁴¹⁵ Ανδρέου - Κλείτσας 2018, 94.

⁴¹⁶ Βασιλείου 2015, 118.

⁴¹⁷ Τσώνος 2018, 99.

⁴¹⁸ Ανδρέου - Ανδρέου 1999, 85.

⁴¹⁹ Ανδρέου - Κλείτσας 2018, 95.

⁴²⁰ Ανδρέου - Κλείτσας 2018, 95.

αγγεία χειροποίητα. Από το σύνολο των ταφών οι πέντε ήταν τοποθετημένες σε ακτινωτή διάταξη⁴²¹.

Το 1984 σε απόσταση περίπου 3 χλμ. Α των εν λόγω τύμβων στη θέση Γκλάβα Κάτω Μερόπης, εντοπίστηκε ακόμη ένας ταφικός τύμβος, χωρίς λίθινο περίβολο, εν μέρει κατεστραμμένος από λαθρανασκαφείς. Εντός των ορίων της διαμέτρου του - περίπου 8μ. - εντοπίστηκαν επτά κιβωτιόσχημοι τάφοι σε ακτινωτή διάταξη προς το κέντρο, εκ των οποίων τρεις ήταν ασύλητοι. Συλλέχθηκαν χρυσός σφηκωτήρας κατασκευασμένος από διπλό σύρμα κυκλικής τομής, χάλκινο διάδημα διακοσμημένο με ομφαλούς και στιγμές και τμήμα δεύτερου χάλκινου διαδήματος με στικτή διακόσμηση ρόμβων και κύκλων, δύο χάλκινες περόνες με κυκλική επίπεδη κεφαλή που φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση με οριζόντιες και κάθετες γραμμές, χάλκινα δαχτυλίδια με ταινιωτό φαρδύ κρίκο και τα δύο άκρα διαμορφωμένα σε σπείρες, χάλκινο κομβίο, τμήμα αμφορίσκου με γραπτή διακόσμηση τριγώνων στους ώμους. Από τη μελέτη των ευρημάτων οι τρεις πρωιμότεροι τάφοι του τύμβου χρονολογούνται στον 12^ο - 10^ο αι. π.Χ.⁴²². Αξίζει να αναφερθεί, ότι κάτω από αυτούς αποκαλύφθηκε θεμελίωση τοίχου παλαιότερου αψιδωτού ή ελλειψοειδούς κτίσματος⁴²³. Στην θέση πέραν του τύμβου σημειώνεται ανοικτό νεκροταφείο το οποίο περιλαμβάνει 27 τάφους που καλύπτουν όμοιο χρονολογικό εύρος με αυτό των τύμβων, από τον 11^ο έως και τον 3^ο αι. π.Χ.⁴²⁴. Από το σύνολο των ταφών η πλειονότητα είναι ταφές σε λάκκο, οι οποίες καλύπτονται με λιθοσωρούς και μόλις οι τέσσερις είναι κιβωτιόσχημες.

7.10.3. Οικιστικά

Τα πρώτα οικιστικά κατάλοιπα στην κοιλάδα του Γορμού εντοπίστηκαν το 1981 στα Α του τύμβου Α⁴²⁵. Τα επόμενα έτη η αρχαιολογική έρευνα υπέδειξε την ύπαρξη δέκα οικιστικών μονάδων στην κοιλάδα εκ των οποίων οι μισές ερευνηθήκαν αποσπασματικά στις θέσεις Παλιουριά και Περβανάς Παλαιόπυργου, Ανεμόμυλος και Αμπελιά Μερόπης και Γκλάβα Κάτω Μερόπης⁴²⁶. Χαρακτηριστικό αρχιτεκτονικό στοιχείο των οικισμών της περιοχής που απαντάται σε όλες τις ερευνημένες θέσεις είναι η δόμηση καμπύλων κτισμάτων. Στη θέση Παλιουριά εντοπίστηκαν εντός του τοιχισμένου οικισμού πεταλόσχημο και καμπύλα κτίσματα. Στον οικισμό του Περβανά επίσης καμπύλα κτίσματα από το εσωτερικό των οποίων συλλέχθηκε κεραμική που χρονολογείται στο τέλος των προϊστορικών χρόνων⁴²⁷. Η έρευνα στη θέση Ανεμόμυλος αποκάλυψε κυκλικό κτίσμα αλλά και καμπύλα κτίσματα κάτω από το

⁴²¹ Ανδρέου - Κλείτσας 2018, 95.

⁴²² Ανδρέου - Κλείτσας 2018, 96.

⁴²³ Ανδρέου - Κλείτσας 2018, 97.

⁴²⁴ Ανδρέου - Κλείτσας 2018, 97.

⁴²⁵ Ανδρέου 1982, 55.

⁴²⁶ Andreou - Andreou 1999, 54-55.

⁴²⁷ Ανδρέου - Κλείτσας 2018, 89.

στρώμα καταστροφής των οποίων εντοπίστηκε αψιδωτό οικοδόμημα από πλακοειδείς λίθους με κυκλική εστία στο κέντρο του. Ύπαρξη εστίας πιστοποιείται εντός ελλειψοειδούς κτίσματος, επίσης δομημένο με πλακοειδείς λίθους, στη θέση Αμπελιά, όπου επίσης εντοπίζονται καμπύλα κτίσματα. Από τον χώρο ΝΑ του οικισμού συλλέχθηκε τμήμα λίθινης καθιστής γυναικείας μορφής στη χαρακτηριστική στάση της τίκτουςας γυναίκας, ως ευγονικής θεάς-μητέρας, της νεολιθικής εποχής⁴²⁸. Ο μεγαλύτερος οικισμός της κοιλάδας εντοπίζεται στη θέση Γκλάβα Κάτω Μερόπης όπου και σημειώνεται ο τύμβος και το ανοιχτό νεκροταφείο. Στην εν λόγω θέση, με την εδραίωση τεσσάρων επάλληλων ανδρών οικοδομούνται καμπύλα κτίσματα. Το μεγαλύτερο από τα κτίσματα, το κτίσμα Α, διαιρείται με τοιχάρια ακτινωτά σε μικρότερους χώρους, ενώ μικρότερα καμπυλόσχημα κτίσματα εφάπτονται σε αυτό. Από τη θέση αυτή προέρχεται πλήθος πυριτολιθικών εργαλείων και τμήμα νεολιθικού πέλεκυ που υποδηλώνουν χρήση του χώρου σε προγενέστερες περιόδους⁴²⁹.

Τα καμπύλα κτίσματα θυμίζουν αυτά που ανέσκαψε ο Κ. Ρωμαίος στο Θέρμο της Αιτωλίας, τα οποία τοποθετεί χρονολογικά στην προϊστορική περίοδο⁴³⁰ και η νεότερη έρευνα από τον Ι. Παπαποστόλου τα χρονολογεί στον 16^ο αιώνα π.Χ. (μέγαρο Α)⁴³¹. Ωστόσο, η έρευνα θέσεων με κοινά αρχιτεκτονικά στοιχεία και σε κοντινή απόσταση από τους οικισμούς της κοιλάδας, μας οδηγεί να εξάγουμε ασφαλέστερα συμπεράσματα όσον αφορά τα χρονολογικά όρια των οικισμών στην κοιλάδα του Γορμού, αλλά και στη γενικότερη εικόνα σε σχέση με το χρόνο εγκατάστασης, κατοίκησης και εξάπλωσης των πληθυσμών στην ευρύτερη περιοχή της ΒΔ Ηπείρου. Στο Λιατοβούνι Κόνιτσας απαντάται κτίσμα το εσωτερικό του οποίου διαμορφώνεται ομοιοτρόπως με το κτίσμα Α στην Γκλάβα. Στη κεραμική που συλλέχθηκε από τον χώρο σημειώνονται τμήματα μυκηναϊκών κυλίκων που θέτουν ως κατώτερο χρονολογικό όριο κατοίκησης του χώρου την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο⁴³². Στη Σκάλα Φιλιατών Θεσπρωτίας αποκαλύφθηκε κτίσμα ελλειψοειδούς σχήματος στο οποίο εφάπτονται μικρότερα κτίσματα του οικισμού. Το κτίριο χρονολογείται στην ΠΕΣ, ωστόσο κεραμική χειροποίητη που συλλέχθηκε από τον οικισμό και φέρει διακόσμηση στικτή, πλαστική ή εγχάρακτη, χρονολογείται στην ΥΕΧ⁴³³.

7.10.4. Συζήτηση

Η φαινομενικά στην σήμερον εποχή αποκλεισμένη κοιλάδα του Γορμού, αποτέλεσε από την ΕΧ έως και τον 10^ο μ.Χ. αιώνα ένα σημαντικό σταυροδρόμι που συνέδεε της γειτονική σήμερα Αλβανία με τις βορειότερες θέσεις του γεωγραφικού διαμερίσματος της Ηπείρου. Η μακραίωνη χρήση του χώρου αποδεικνύεται από την

⁴²⁸ Ανδρέου - Κλείτσας 2018, 91.

⁴²⁹ Ανδρέου - Κλείτσας 2018, 93.

⁴³⁰ Ρωμαίος 1915, 227-229.

⁴³¹ Παπαποστόλου 2008, 57.

⁴³² Douzougli - Papadopoulos 2010, 65.

⁴³³ Ρήγινος 2005, 574.

ανασκαφή των τύμβων της κοιλάδας, όπου στον ίδιο τύμβο διακρίνονται κατάλοιπα πολλών χρονικών περιόδων. Ωστόσο, η κοιλάδα του Γορμού μπορεί να προσδώσει ακόμη περισσότερα στοιχεία στην έρευνα, καθώς δεν έχει ερευνηθεί στην ολότητα της. Με τα έως σήμερα δημοσιευμένα στοιχεία διαπιστώνεται ότι η χρήση της ξεκινά από τα ύστερα χρόνια της ΕΧ, αν και υπάρχουν ενδείξεις ότι χρησιμοποιείται και πρωιμότερα. Το τμήμα νεολιθικού πέλεκυ από την θέση Γκλάβα, χειροποίητα αγγεία, όπως το μεγάλου μεγέθους αγγείο από τον τύμβο Γ, και κάποια ακόμη κινητά ευρήματα αποτελούν ενδείξεις ότι η κοιλάδα κατοικήθηκε νωρίτερα. Οι σχέσεις των κατοίκων της κοιλάδας με άλλες κοινότητες νοτιότερα ή βορειότερα τεκμηριώνονται από τα ευρήματα. Ο δίσκος βάσης επείσας της μυκηναϊκής κύλικας από τον τύμβο ΣΤ καταδεικνύει ότι οι κάτοικοι της κοιλάδας είχαν επαφές με τον μυκηναϊκό κόσμο. Η οπισθότμητη πρόχους του τύμβου Γ αποτελεί διαδεδομένο τύπο στις εγγύτερες της κοιλάδας θέσεις της Ηπείρου και της Δωδώνης. Τα χάλκινα αντικείμενα που βρέθηκαν στους τρεις κιβωτιόσημους τάφους του τύμβου στην Γκλάβα Κάτω Μερόπης υποδηλώνουν επαφές με βορειότερους πολιτισμούς⁴³⁴. Επίσης, για τη δημιουργία των επιχώσεων των τύμβων χρησιμοποιήθηκε χώμα από γειτονικούς οικισμούς, καθώς εμπεριείχε χαρακτηριστικά για οικιακό περιβάλλον ευρήματα, όπως οικοδομικό υλικό, αποθηκευτική κεραμική, λίθινα εργαλεία, οστά ζώων κ.ά., γεγονός το οποίο έχει παρατηρηθεί και σε άλλους τύμβους, όπως στον τύμβο του Lofkënd στην Αλβανία⁴³⁵. Με τους τύμβους της Αλβανίας διαπιστώνονται πολλές ομοιότητες. Στη γείτονα χώρα, το φαινόμενο της ταφής σε τύμβο διαδόθηκε ευρέως και αποτέλεσε σχεδόν την αποκλειστική πρακτική ταφής την ίδια εποχή με το Πωγώνι, μεταξύ ΥΕΧ και ΠΕΣ⁴³⁶. Οι κοινότητες συνηθίζεται να ανεγείρουν τους τύμβους παρακείμενα με τις εγκαταστάσεις τους. Επίσης, οι ποταμοί και οι κοιλάδες που αναπτύσσονται κατά μήκος αυτών αποτελούν ιδανικό τοπίο για τις κοινότητες και επιλέγονται κατά κόρον για την ανέγερση των τύμβων τους. Σημαντικά παραδείγματα είναι η κοιλάδα Mat, Vjose, η κοιλάδα του ποταμού Granice και οι κοιλάδες Kenete, Krume, Bardhoc, Cinamak του Δρίνου ποταμού⁴³⁷. Η κοιλάδα του Γορμού συγκεντρώνει όλα τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά και θα πρέπει να λογίζεται ως μέρος της ίδιας πολιτιστικής ενότητας. Η επιβεβλημένη μελλοντική έρευνα στην ευρύτερη περιοχή, τόσο στην Αλβανία, όσο και στο Πωγώνι, θα καταθέσει ακόμη περισσότερα στοιχεία για την κατανόηση της πλήρους εικόνας αυτής της πολιτιστικής ενότητας.

⁴³⁴ Ανδρέου - Κλείτσας 2018, 96.

⁴³⁵ Papadopoulos 2006, 81-84.

⁴³⁶ Τσώνος 2015α, 283.

⁴³⁷ Papadopoulos 2006, 75, Oikonomidis - Papayiannis - Tsonos 2011, 191.

8. ΜΗ ΕΠΙΒΕΒΑΙΩΜΕΝΟΙ ΤΥΜΒΟΙ - ΤΥΜΒΟΕΙΔΗ ΕΞΑΡΜΑΤΑ

8.1. Εισαγωγή

Στα προηγούμενα κεφάλαια αναλύθηκαν ταφικά μνημεία τα οποία έχει αποδεχθεί καθολικά η επιστημονική κοινότητα τον χαρακτήρα τους ως τύμβοι, καθώς τα στοιχεία είναι επαρκή ώστε να τεκμηριώσουν τον τύπο των κατασκευών. Πέραν αυτών, υπάρχουν ταφικά μνημεία και κατασκευές που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν τύμβοι. Στο παρόν κεφάλαιο περιγράφονται τέτοιου είδους περιπτώσεις, καθώς συνεισφέρουν στην πληρότητα της εικόνας των ταφικών οικοδομημάτων της ΕΧ και θεωρώ ότι μπορούν να αποτελέσουν σημαντικά στοιχεία για τον αναγνώστη - μελετητή που καταπιάνεται με το θέμα των ταφικών εθίμων, ταφικών οικοδομημάτων και ταφικών τύπων της περιοχής αλλά και ευρύτερα. Θα αναφερθώ σε περιπτώσεις που κατασκευές μπορεί να έχουν σωθεί τμηματικά και να υπολείπονται στοιχεία για να επιβεβαιώσουν τον τύπο του ταφικού μνημείου. Επίσης, θα αναφερθώ σε περιπτώσεις που μελετητές θεώρησαν κατασκευές ως τύμβους, αλλά η θέση τους δεν έγινε αποδεκτή και καταρρίφθηκε από την επιστημονική κοινότητα και τέλος, θα αναφερθώ και σε ταφικά μνημεία τα οποία συγκεντρώνουν στοιχεία που ομοιάζουν με τύμβους αλλά ο χαρακτηρισμός ως τύμβοι δεν επιβεβαιώνεται ή μένει να επιβεβαιωθεί. Παρουσιάζονται επίσης με χρονολογική σειρά, όπως οι τύμβοι στο προηγούμενο κεφάλαιο.

8.2. Ναύπακτος

Σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά του προαναφερόμενου τύμβου της Ναυπάκτου, αποκαλύφθηκε τυμβοειδής λιθοσωρός πεταλόσχημης κάτοψης κατασκευασμένος από αργούς λίθους τοποθετημένους ο ένας πάνω στον άλλον χωρίς επιμέλεια⁴³⁸. Στη Β πλευρά απουσιάζουν οι λίθοι. Η μέγιστη σωζόμενη διάμετρος του είναι 2,40. Στο βορειοδυτικό τμήμα του λιθοσωρού αποκαλύφθηκε ορθογώνιος χώρος μικρών διαστάσεων, 0,64 x 0,68 x 0,25μ., περικλειόμενος από πλακοειδείς λίθους. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκε δευτερογενής ταφή έπειτα από χρήση καύσης, καθώς βρέθηκαν σκελετικά κατάλοιπα καμένα. Είναι η πρώτη φορά που απαντάται στην περιοχή στην συγκεκριμένη χρονική περίοδο σε ταφικό έθιμο χρήση καύσης. Στην υπό μελέτη περιοχή συναντάται στους τύμβους στο Στενό στο Νυδρί της Λευκάδας⁴³⁹. Κατά την έρευνα του τύμβου συγκεντρώθηκε μόνο κεραμική αποτελούμενη κυρίως από λεπτότεχνα θραύσματα και λιγότερο ημιχονδροειδή, η

⁴³⁸ Σαράντη 2012, 91.

⁴³⁹ Dörpfeld 1927, 217-250.

οποία ανήκει στην ΠΕ II περίοδο και προσδίδει ακριβή χρονολόγηση στο ταφικό μνημείο.

Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε, ότι σε κοντινή απόσταση από το οικοδόμημα αυτό διατηρούνται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αποτελούμενα από καμπυλόγραμμο τμήμα τοίχου κατασκευασμένο από πλακοειδείς ασβεστόλιθους σε μία σειρά. Η κατασκευή θυμίζει αυτή του μεγάλου τύμβου αν και σε μικρότερες διαστάσεις, καθώς το μέγιστο σωζόμενο τόξο του τοίχου είναι 1,85μ.. Αν το οικοδόμημα σωζόταν στην ολότητα του, τότε οι διαστάσεις θα ήταν παρόμοιες με αυτές του προαναφερόμενου τυμβοειδή λιθοσωρού. Κατά την ανασκαφική έρευνα εντοπίστηκε κεραμεική η οποία είναι σύγχρονη του γειτνιάζοντος ταφικού μνημείου και ανήκει στην ΠΕ II⁴⁴⁰.

8.3. Στράτος Αιτωλοακαρνανίας

Στην περιοχή του Στράτου Αιτωλοακαρνανίας καταγράφεται η ύπαρξη τύμβου τον οποίο ανακάλυψε ο Γ. Σωτηριάδης κοντά στον Αχελώο ποταμό στις αρχές του 20ου αιώνα. Κατά την διερεύνηση του συλλέχθηκε ποσότητα κεραμεικής που ανάγεται στους προϊστορικούς χρόνους και ομοιάζει με την soft, red-surfaced ware που εντοπίζεται στην Λευκάδα⁴⁴¹. Ωστόσο, η ανασκαφή του τύμβου παρέμεινε αδημοσίευτη και έως σήμερα δε γνωρίζουμε τις διαστάσεις του μνημείου, την ακριβή χρονολόγηση του, εάν περιλάμβανε ταφές και πόσες, λεπτομέρειες για την κεραμεική και λοιπά ευρήματα.

8.4. Οικόπεδα Κεφαλονιάς

Στη θέση Οικόπεδα, όπου σημειώνεται ο τύμβος της ΥΕΧ που αναλύσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, έλαβαν χώρα νεότερες έρευνες. Η προσπάθεια ανεύρεσης του ανεσκαμμένου από τον Σ. Μαρινάτο τύμβο ήταν ανεπιτυχής. Ωστόσο, στο ίδιο σημείο εντοπίστηκε μία σύνθετη κατασκευή της ίδιας περιόδου, η οποία επίσης σώζεται κατά το ήμισυ και ορίζεται από ελλειπτικό τοίχο⁴⁴² (εικ. 27). Η εσωτερική παρειά είναι επιμελημένη. Οι διαστάσεις είναι, 5,60μ. διάμετρος και 0,50μ. ύψος⁴⁴³. Στο εσωτερικό της εντοπίστηκαν ακανόνιστοι λάκκοι διαφορετικού βάθους με χαλαρούς τοίχους και υποτυπώδες χείλος. Η επίχωση των λάκκων περιείχε οστά ανθρώπων και ζώων και οι τοίχοι ανακατασκευαζόταν πρόχειρα λόγω της μακροχρόνιας χρήσης του χώρου. Στην επίχωση της κατασκευής διαπιστώθηκε έντονη αναμόχλευση και μόνο στην ανώτερη στρώση εντοπίστηκε ταφή ακτέριστη.

⁴⁴⁰ Σαράντη 2012, 95.

⁴⁴¹ Wace - Thomson 1912, 229.

⁴⁴² Σωτηρίου 2000, 117.

⁴⁴³ Σωτηρίου - Νακάσης 2019, 553.

Τα ευρήματα από την κατασκευή είναι περιορισμένα. Εντοπίστηκε λίθος - σήμα όμοιος με εκείνων που είχε ανακαλύψει ο Σ. Μαρινάτος προγενέστερα. Ο Α. Σωτηρίου ερμηνεύει την κατασκευή ως ΜΕ τύμβο ή ως ΥΕ οστεοφυλάκιο ως λιγότερο πιθανή εκδοχή. Στην ερμηνεία ως ΜΕ τύμβο οδηγείται από το εξής, ότι ο τοίχος και η ακτινωτή διάταξη των λάκκων παραπέμπουν σε ΜΕ τύμβο με παράλληλα τον τύμβο των Κοκκολάτων, αποδεχόμενος τη θέση του Π. Καλλιγά, και τους τύμβους στο Νυδρί και του Σαμικού, ενώ οι χαλαροί τοίχοι στο εσωτερικό ομοιάζουν με αυτούς στον τύμβο του Κισσού στην Πύλο⁴⁴⁴.

Η χρήση του χώρου συνεχίζεται και ως χώρος ενταφιασμού κατά την ΥΕΧ, όπως προκύπτει από την μοναδική κατά χώραν ταφή σε συνδυασμό με το έντονο αναμοχλευμένο στρώμα του ανθρωπολογικού υλικού, που θυμίζει τις αντίστοιχες ταφικές συνήθειες στους θαλαμωτούς τάφους της ΥΕ στα Μαζαρακάτα⁴⁴⁵.

Εικ. 27 Η ταφική κατασκευή στα Οικόπεδα που ερμηνεύει ο ανασκαφέας ως ΜΕ τύμβο ή ΥΕ οστεοφυλάκιο (Σωτηρίου 2000, εικ. 12)

⁴⁴⁴ Σωτηρίου 2000, 117.

⁴⁴⁵ Σωτηρίου 2000, 119.

8.5. Κοκκολάτα Κεφαλονιάς

Το 1909 κοντά στο χωρίο Κοκκολάτα στη θέση Καγκέλισες μεταξύ των χωριών Κοκκολάτα και Μενεγάτα, ο Π. Καββαδίας ανέσκαψε νεκροταφείο της ΕΧ⁴⁴⁶. Εντοπίστηκαν ο θολωτός τάφος Α, ο θολωτός τάφος Β μέρος του οποίου είναι χτισμένο πάνω στον κιβωτιόσχημο τάφο Β', οι μυκηναϊκοί λακκοειδείς τάφοι Γ οι οποίοι είναι λαξευμένοι στον βράχο, λείψανα γωνιακού κτίσματος (τάφου;) Γ', οι κιβωτιόσχημοι τάφοι Δ, Ε, Ζ, Η, Β' και Β'', λείψανα κτίσματος (πιθανός τάφος;) Κ και λείψανα τάφου ελλειψοειδούς σχήματος Θ, τα τοιχώματα αυτού, όπως και των Γ και Κ, είναι από μικρού μεγέθους αργούς λίθους ατάκτως ειρημένους, σαν να αποτελούν γέμισμα τείχους. Από την μελέτη των ευρημάτων το νεκροταφείο χρονολογείται στη ΜΕ και ΥΕ περίοδο. Οι κιβωτιόσχημοι χρονολογούνται στην ΜΕ ΙΙΙ Α-Β, καθώς απουσιάζει η τυπική μινυακή κεραμική, οι λακκοειδείς χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ περίοδο και οι θολωτοί είναι σύγχρονοι των λακκοειδών⁴⁴⁷. Το 1977 ο Π. Καλλιγιάς δημοσίευσε την άποψη του, παρουσιάζοντας ότι για τους κιβωτιόσχημους τάφους και για το κτίσμα Θ, στο νεκροταφείο στις Καγκέλισες, «βάσιμα θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ανήκαν σε τύμβο διαμέτρου περίπου 18μ. που διέφυγε της προσοχής του ανασκαφέα», βασιζόμενος στην ακτινωτή διάταξη των κιβωτιόσχημων ταφών και στη περιφερειακή δήλωση των ορίων της ανασκαφής στο σχεδιάγραμμα⁴⁴⁸ (εικ 28). Ο ισχυρισμός του Π. Καλλιγιά περί ακτινωτής διάταξης είναι στοιχείο που αρμόζει σε ταφές που περικλείονται σε έναν τύμβο και για το νεκροταφείο στις Καγκέλισες μπορούμε να διακρίνουμε αυτού του τύπου την διάταξη των κιβωτιόσχημων ταφών γύρω από τον κιβωτιόσχημο Β', ο οποίος ενδεχομένως να διαφοροποιείται από τους άλλους και να έχει ανώτερη σημασία, καθώς τοποθετείται στο μέσον του υποτιθέμενου τύμβου και πάνω σε αυτόν αργότερα ανεγέρθη ο ένας από τους θολωτούς τάφους της ΥΕΧ. Εκτός αυτού, περισσότερα στοιχεία δεν παρατίθενται ώστε να ενισχύσουν την υπόθεση του Π. Καλλιγιά. Αντιθέτως, υπολείπονται. Μελετητές δεν ενστερνίστηκαν την θεωρία του και έσπευσαν να την αποδομήσουν⁴⁴⁹. Το σοβαρότερο επιχείρημα ενάντια στη θέση του Π. Καλλιγιά είναι ότι δεν αποδεικνύεται η συσσώρευση χώματος στο σύνολο της ανασκαφικής έκτασης και πριν την ανέγερση των δύο θολωτών τάφων⁴⁵⁰. Χωρίς να υπάρχει συσσώρευση χώματος δε δύναται να αιτιολογείται τυμβοειδής σχηματισμός του νεκροταφείου. Επιπρόσθετα, κατά τις ανασκαφικές εργασίες δεν διαπιστώθηκε στοιχείο που να υποδεικνύει ύπαρξη περιφερειακής λίθινης κρηπίδας ή περίβολο τύμβου. Ένα ακόμη στοιχείο που δε συνηγορεί στο σχηματισμό τύμβου προκύπτει από την μελέτη του κτίσματος Θ και της θέσης αυτού στο χώρο. Η είσοδος του κτίσματος θα έπρεπε να είναι στραμμένη προς τα εξωτερικά και όχι προς τα εσωτερικά του υποτιθέμενου τύμβου, γεγονός που καθιστά αδύνατη τη πρόσβαση λόγω του συσσωρευμένου

⁴⁴⁶ Καββαδίας 1912, 250.

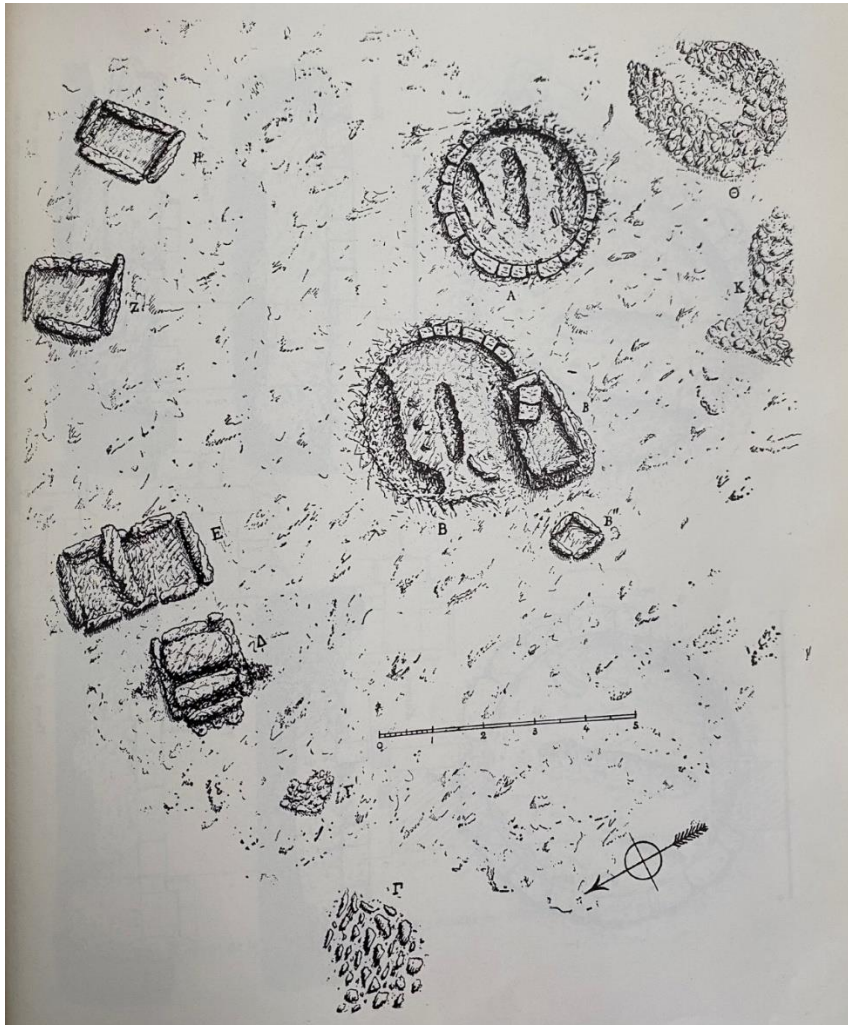
⁴⁴⁷ Μόσχος 2007, 240-242.

⁴⁴⁸ Καλλιγιάς 1977, 116-125.

⁴⁴⁹ Κορρές 1991, 191-199, Souyoudzoglou Haywood 1999, 59.

⁴⁵⁰ Κορρές 1991, 194.

χώματος. Επιπλέον, αψιδωτά κτίσματα όπως το Θ' απαντώνται εξωτερικά των τύμβων και δε περικλείονται εντός των ορίων τους⁴⁵¹.

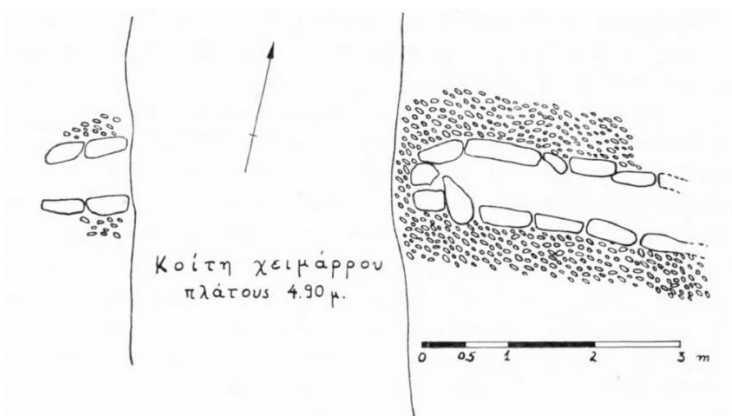
Εικ. 28 Το νεκροταφείο στις Καγκέλισες (Καββαδίας 1912, πιν. 1)

8.6. Ρουπάκι Κεφαλονιάς

Το 1964 ο Σ. Μαρινάτος πραγματοποιεί ανασκαφικές έρευνες στη Σάμη της Κεφαλονιάς. Στη θέση Ρουπάκι στους δυτικούς πρόποδες της ακρόπολης της Σάμης η πορεία χειμάρρων αποκάλυψε αρχιτεκτονικά ίχνη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει τμήμα καμπύλου, όχι κυκλικού, τοιχάριου που διατηρείται έως 3,5 μ. μήκος και φαίνεται να συνεχίζει για 1,5μ. ακόμη μετά από απόσταση 5μ. πιο μακριά (εικ.29). Θυμίζει κατά τον ανασκαφέα μεσοελλαδικούς περιβόλους σε Μάλθι - Δώριον και τον βασιλικό περίβολο Α των Μυκηνών, καθώς και τους περιβόλους στο Στενό Λευκάδος.

⁴⁵¹ Κορρές 1991, 195-196.

Αποτελείται από διπλή σειρά όρθιων πλακωτών λίθων ύψους 0,6μ. και πάχους 0,15 - 0,2μ. και μήκους έως 1μ.. Εδράζεται σε επιμελούς κατασκευής δάπεδο από μικρούς ποτάμιους λίθους. Ευρήματα δε βρέθηκαν, ούτε καν κάποιο κεραμικό όστρακο, ώστε να μπορέσει να χρονολογηθεί το κτίσμα⁴⁵². Ο Σ. Μαρινάτος υποπτεύεται ότι μπορεί να πρόκειται για τμήμα του περιβόλου ενός τύμβου ή ενός ταφικού κύκλου, αλλά δε καταφέρνει να το επιβεβαιώσει και μέχρι αυτό το σημείο φθάνει και η θέση του υπογράφοντος.

Εικ. 29 Κτίσμα, ίσως τμήμα περιβόλου στο Ρουπάκι (Μαρινάτος 1964, εικ. 4)

8.7. Σεβαστό Θεσπρωτίας

Στο Σεβαστό Θεσπρωτίας σε κοντινή απόσταση, περίπου 75μ. νότια, από το σημείο που εντοπίστηκε ο τύμβος που χρονολογείται στο τέλος της ΜΕΧ - αρχή ΥΕΧ εντοπίστηκε μικρής έκτασης νεκροταφείο από κιβωτιόσχημους τάφους. Η καθεμία πλευρά είναι κατασκευασμένη από μεγάλους ορθογώνιους λίθους. Τον κάθε τάφο περικλείει λίθινος κύκλος διαμέτρου 3 με 4 μέτρων (εικ. 30). Από τους 6 λίθινους κύκλους, οι 5 εφάπτονται μεταξύ τους, ενώ ο μικρότερος που περιείχε παιδική ταφή είναι αποκομμένος από τους υπόλοιπους. Η χρονολόγηση με ραδιενεργό άνθρακα ενός εκ των κιβωτιόσχημων έδειξε ως πιθανή περίοδο κατασκευής τους την αρχή της ΥΕΧ⁴⁵³. Οι ταφές περιείχαν πολλούς σκελετούς, ενώ δεν σημειώθηκαν κτερίσματα. Αυτό οφείλεται στη χρήση των τάφων, ότι ενδεχομένως λειτούργησαν ως δευτερογενή οστεοφυλάκια⁴⁵⁴. ΝΑ της θέσης εντοπίστηκαν δύο ταφές σε λάκκο και τμήμα ενός κιβωτιόσχημου τάφου. Ο τελευταίος χρονολογείται στην ΥΕΧ και πρόκειται για παρόμοιο τύπου αυτών που περιέγραψα, γεγονός που δείχνει τη χρήση του ευρύτερου χώρου κατά την ΥΕΧ⁴⁵⁵.

⁴⁵² Μαρινάτος 1964, 26-27.

⁴⁵³ Forsén et al. 2011, 81.

⁴⁵⁴ Κλείτσας 2012.

⁴⁵⁵ Forsén et al. 2011, 84.

Εικ. 30 Το νεκροταφείο με τους κιβωτιόσχημους στο Σεβαστό (Forsén et al. 2011, εικ. 4)

8.8. Εφύρα Πρέβεζας

Στην Εφύρα ο Σ. Δάκαρης κατά την πρώτη χρονιά διερεύνησης του χώρου, το έτος 1958, εντόπισε ταφές σε μεγάλα χειροποίητα αγγεία Β του νεκροταφείου των τύμβων και σε κοντινή απόσταση από αυτό⁴⁵⁶. Ο Θ. Παπαδόπουλος αναφέρει για ύπαρξη ενδεχόμενου τύμβου που δεν αναγνωρίστηκε εγκαίρως και καταστράφηκε⁴⁵⁷.

8.9. Λιατοβούνι Κόνιτσας Ιωαννίνων

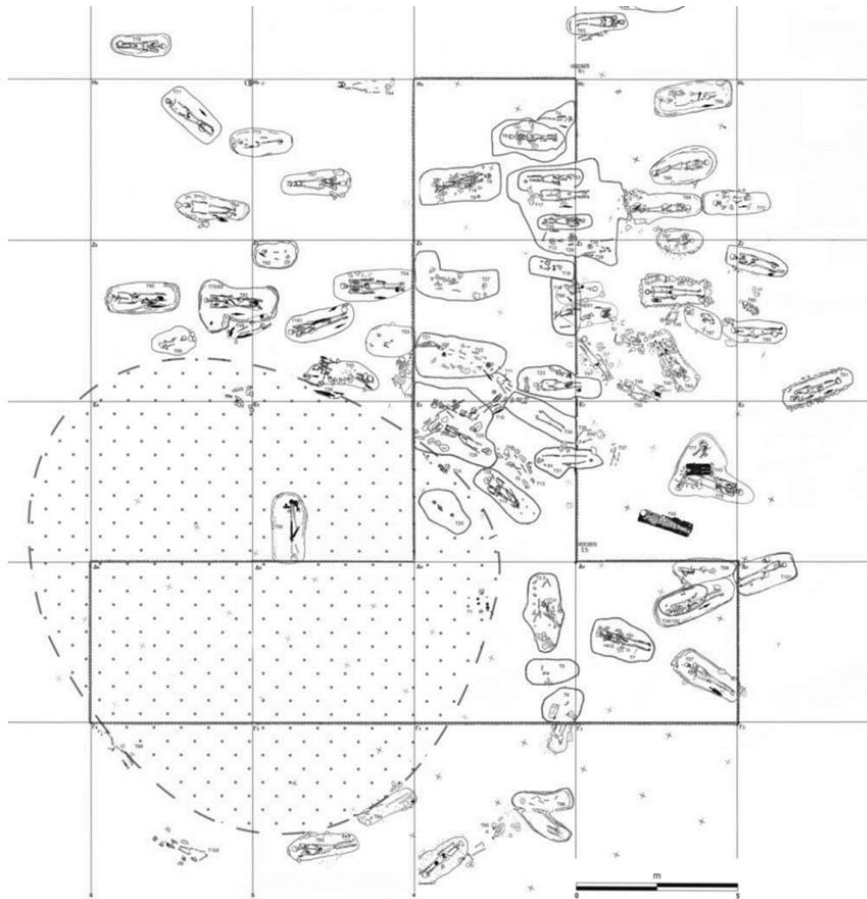
Οι πρώτες ανασκαφικές εργασίες στον επιμήκη λόφο Λιατοβούνι στο μέσον της πεδιάδας της Κόνιτσας έλαβαν χώρα το 1994. Κατά τη διάρκεια των ερευνών εντοπίστηκε τμήμα του οικισμού και κοντά σε αυτόν σε καλλιεργημένο έδαφος το μεγαλύτερο μέρος του εκτεταμένου νεκροταφείου του⁴⁵⁸. Από το σύνολο των περίπου 100 ταφών ξεχωρίζει η ταφή 59. Κτερίσματα του νεκρού αποτελούσαν δύο

⁴⁵⁶ Δάκαρης 1958, 112.

⁴⁵⁷ Παπαδόπουλος - Κοντορλή Παπαδοπούλου 2003, 14.

⁴⁵⁸ Ντούζουγλη 1994, 367.

χάλκινες αιχμές δοράτων εκ των οποίων η μία φλογόσχημη, οκτώ ομφάλια, χάλκινα κομβία και δύο χάλκινα ξίφη. Το ξίφος, αρ. ευρ. 8183, ανήκει στον τύπο Naue II⁴⁵⁹. Πρόκειται για διαδεδομένη τυπολογία στο μεσογειακό χώρο κατά την ΥΕ IIIB-Γ περίοδο, αποδίδοντας ένα *terminus post quem* της ταφής και του νεκροταφείου, ενώ παράλληλα από την μελέτη των υπολοίπων αντικειμένων εξάγουμε συμπεράσματα για την προέλευση και τη καταγωγή των εποικιστών του Λιατοβουνίου, αλλά και για τις εξωτερικές σχέσεις με λοιπούς πληθυσμούς⁴⁶⁰. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η χωροθέτηση των τάφων. Η ταφή 59 ξεχωρίζει των υπολοίπων και κοντά της δεν τοποθετείται κάποια άλλη. Αντιθέτως, Α, Ν, ΝΑ και ΝΔ τοποθετούνται υστερότερες αυτής ταφές σε κυκλική διάταξη στα όρια ενός υποτιθέμενου κύκλου⁴⁶¹ (εικ. 31). Από τη διάταξη των ταφών στο χώρο θα μπορούσε ο ερευνητής να κάνει την σκέψη και να δημιουργήσει την υποψία ότι πρόκειται για τύμβο χωρίς λίθινο περίβολο με μικρού ύψους επιχωμάτωση, όπου στα όρια και γύρω από αυτόν τοποθετήθηκαν υστερότερες ταφές. Οι ανασκαφικές εργασίες δεν απέδειξαν ότι υπήρχε πάνω από την ταφή 59 επιχωμάτωση, ωστόσο, δεν πρέπει να λησμονηθεί ότι πρόκειται για καλλιεργημένο έδαφος.

Εικ. 31 Σχέδιο από το νεκροταφείο στο Λιατοβούνι (Douzougli - Papadopoulos 2010, pl. 1)

⁴⁵⁹ Douzougli - Papadopoulos 2010, 25.

⁴⁶⁰ Ντούζουγλη 1994, 369.

⁴⁶¹ Douzougli - Papadopoulos 2010, 23.

8.10. Μεγανήσι

Παρακείμενα της Λευκάδος, στο Μεγανήσι, στη χερσόνησο Πόδι, έπειτα από αρχαιολογικές έρευνες κατά τα έτη 2011, 2013-2014 αποκαλύφθηκαν συνολικά 17 λιθοσωροί που ερμηνεύτηκαν από την ανασκαφέα ως τύμβοι⁴⁶². Σημειώνονται στις θέσεις, ένας στο Καλλινικάτο, ένας στο Κωνοταφινό, δύο στο Τουρκόμνημα, ένας στον Ανεμόμυλο, ένας στο Μυλί, και ένδεκα στα Μπαΐρια, σχηματίζοντας μία ιδιότυπη νεκρόπολη στο Ν τμήμα του νησιού (εικ. 32). Ιδιαίτερη είναι η μορφολογία του χώρου, καθώς το Ν τμήμα του νησιού είναι μία μακρόστενη λωρίδα γης με υψηλές και απόκρημνες κορυφές, χωρίς φυσικά λιμάνια και πρόσβαση από τη θάλασσα. Το τοπίο χαρακτηρίζεται αφιλόξενο, τραχύ και άγριο και δεν κατοικείται. Ωστόσο, αποτελεί κατάλληλο παρατηρητήριο ώστε να εποπτεύονται οι δύο πλευρές του νησιού, από τη μία το Ιόνιο πέλαγος, ενώ από την άλλη οι ακαρνανικές ακτές. Οι τέσσερις από τους λιθοσωρούς, οι οποίοι είναι και οι μεγαλύτεροι σε διάσταση, τοποθετούνται στα υψηλότερα σημεία της κορυφογραμμής αυτής. Σε κοντινή απόσταση, σε πλάτωμα στη θέση Μυλί, εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα σύγχρονα των λιθοσωρών που περιλαμβάνουν οικοδομήματα ελλειψοειδούς κάτοψης⁴⁶³. Επίσης, εντοπίστηκαν μεμονωμένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι με ευρήματα της ίδιας περιόδου, που σύμφωνα με την ανασκαφέα δεν αποκλείεται να ανήκαν σε κατεστραμμένους τύμβους. Ωστόσο δεν κατάφερε να το επιβεβαιώσει ανασκαφικά⁴⁶⁴.

Με τα μέχρι στιγμής δεδομένα από την έρευνα η ανασκαφέας παραθέτει τα παρακάτω συμπεράσματα. «Πρόκειται για λίθινους, ατομικούς τύμβους, που έχουν τη μορφή λιθοσωρού, οι οποίοι στο κέντρο τους διαθέτουν κιβωτιόσχημο τάφο. Κατασκευάζονται σε μικρά βραχώδη πλατώματα, που συνήθως οροθετούνται από φυσικούς βραχώδεις σχηματισμούς. Αν και το σχήμα τους προσεγγίζει τον κύκλο, τα όριά τους δεν είναι πάντοτε σαφή και ευδιάκριτα, καθώς η περιφέρειά τους δεν ορίζεται από οποιαδήποτε τεχνητή κατασκευή (περίβολο). Η διάμετρός τους κυμαίνεται από 5,20 μ. έως 11 μ., ενώ το μεγαλύτερο σωζόμενο ύψος τους σήμερα είναι 1,20 μ. Σε δύο περιπτώσεις είναι ελλειψοειδούς σχήματος»⁴⁶⁵. Ωστόσο, θεωρεί ότι το ύψος ήταν μεγαλύτερο και οι διαστάσεις έχουν αλλοιωθεί από τη φθορά του χρόνου και τον ανθρώπινο παράγοντα. Επίσης, διακρίνει δύο τρόπους για την κατασκευή - γέμισμα αυτών. Οι περισσότεροι έχουν γέμισμα από αργούς λίθους ακανόνιστου σχήματος, διαφόρων μεγεθών και με λίγο χώμα ενδιάμεσα. Των υπολοίπων το γέμισμα αποτελούν λίθοι μικρού μεγέθους, σχεδόν στρογγυλοί στο σχήμα και φέρουν περισσότερο χώμα ανάμεσα τους. Ο κιβωτιόσχημος τάφος έχει κατασκευαστεί σε κενό που διαμορφώνεται στο φυσικό βράχο με πλάκες κάθετα τοποθετημένες στα τοιχώματα τους, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις συνεχίζονται

⁴⁶² Βικάτου 2018, 399.

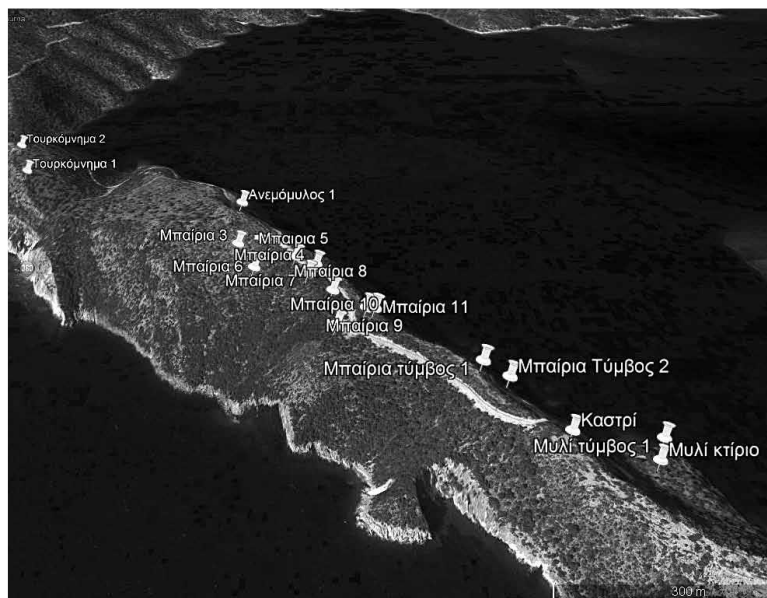
⁴⁶³ Βικάτου 2018, 411.

⁴⁶⁴ Βικάτου 2017, 178.

⁴⁶⁵ Βικάτου 2018, 405.

χτιστά πάνω από αυτές. Σκεπάζονταν με καλυπτήρια πλάκα. Είναι ορθογώνιου σχήματος, εκτός ενός που είναι τετράγωνου και οι διαστάσεις κυμαίνονται από 0,87μ. έως 1,40μ. μήκος, 0,43μ. έως 0,70μ. πλάτος και ύψος έως 1,10μ.⁴⁶⁶.

Η πλειονότητα είχε συληθεί από την αρχαιότητα, ενώ μόλις τρεις παρέμειναν ασύλητοι. Από την κεραμική που συγκεντρώθηκε ξεχωρίζουν αμφορείς, εκ των οποίων ο ένας φέρει διακόσμηση στον ώμο με επάλληλα τρίγωνα, ψευδόστομοι αμφορίσκοι κακής ποιότητας πηλού, οι οποίοι διέσωσαν ίχνη της διακόσμησης τους. Κοντινά παράλληλα αγγείων όμοιου τύπου και διακοσμητικών θεμάτων παρατηρούνται στην Αχαΐα και Ηλεία και χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ ύστερη και πρωτογεωμετρική περίοδο⁴⁶⁷. Η χρονολόγηση επαληθεύεται και από το σύνολο της μικροτεχνίας που σημειώθηκε. Πρόκειται για δαχτυλίδια, ενώτια, πόρπες, περόνη, τροχός από ομοίωμα άρματος, αιχμές δοράτων και ένα ξίφος τύπου Naue II. Από τις πόρπες, η μία είναι τοξωτή με σχοινοειδές τόξο και διαθέτει μυκηναϊκά χαρακτηριστικά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τροχός που βρίσκεται παράλληλα σε θέσεις στην Αχαΐα, σε Μυκήνες και Άργος και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Το ξίφος τύπου Naue II διαθέτει διπλή χάραξη στην κόψη της λεπίδας και χρονολογείται στον 12ο αιώνα π.Χ. με παράλληλα σε Αχαΐα και Ηλεία επίσης, αλλά και στην Αλβανία⁴⁶⁸. Η ανασκαφέας αφού μελέτησε τα ευρήματα και διαπίστωσε το πλήθος των χάλκινων αντικειμένων που αφορούν πολεμικό εξοπλισμό, ιδίως από τους ελάχιστους ασύλητους κιβωτιόσημους τάφους των λιθοσωρών που διέφυγαν της προσοχής των λαθρανασκαφέων, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ταφές πολεμιστών⁴⁶⁹.

Εικ. 32 Η χερσόνησος Πόδι, όπου σημειώνεται η διασπορά των τύμβων και η θέση του οικισμού (Βικάτου 2018, εικ. 19)

⁴⁶⁶ Βικάτου 2018, 405-406.

⁴⁶⁷ Βικάτου 2018, 407.

⁴⁶⁸ Βικάτου 2018, 408-410.

⁴⁶⁹ Βικάτου 2018, 410.

9. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

9.1. Πρωτοελλαδική (ΠΕ) περίοδος

9.1.1. Το ζήτημα της προέλευσης του τύμβου

Ο τύπος του ταφικού τύμβου εισάγεται στον ΒΔ ελλαδικό χώρο κατά την ΠΕ II περίοδο, όπου ανεγείρονται στη θέση Στενό Νυδρίου Λευκάδος οι τύμβοι R (κεφ. 7.2). Η πληθώρα και ο πλούτος των κτερισμάτων που συνόδευσαν τους νεκρούς των τύμβων R, συμβάλλουν καθοριστικά στη μελέτη προέλευσης και διάδοσης του φαινομένου. Σε προηγούμενο κεφάλαιο έγινε αναφορά για τη σύνδεση της θέσης με τις Κυκλάδες, τη Κρήτη, το ΒΑ Αιγαίο και την Τροία μέσω της μελέτης των ευρημάτων (βλ. κεφ. 7.2.4.1). Για το ζήτημα της προέλευσης του τύμβου η έρευνα επικεντρώνεται στους χρυσούς σφηκωτήρες που βρέθηκαν στους τύμβους R4 και R15 (εικ. 33 1). Πρόκειται για χρυσούς σφυρήλατους δακτυλίους που χρησιμοποιήθηκαν ως κοσμήματα κόμης και παρόμοιου τύπου έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων. Μελετητές έχουν συνδυάσει την εμφάνιση του τύμβου στον ελλαδικό χώρο με στοιχεία βαλκανικής προέλευσης⁴⁷⁰. Στο Μαυροβούνιο οι πλούσια κτερισμένοι τύμβοι της Gruda Boljevića, της Mala Gruda και της Velika Gruda περιείχαν χρυσούς δακτυλίους. Της Gruda Boljevića⁴⁷¹ (εικ. 33 7) και της Mala Gruda⁴⁷² (εικ. 33 6) ανήκουν στον ίδιο τύπο. Είναι σταγονόμορφου σχήματος με ρομβοειδή τομή και τα άκρα είναι το ένα στενό και το άλλο πεπλατυσμένο και κωνικό. Στον έτερο τύμβο της Velika Gruda διακρίνεται ο ίδιος τύπος (εικ. 33 5β) αλλά και ένας δεύτερος (εικ. 33 5α), όπου ο δακτύλιος είναι επίσης σταγονόσχημος με ρομβοειδή τομή και τα δύο άκρα είναι στενά με το ένα να υπερκαλύπτει το άλλο⁴⁷³. Ο δεύτερος αυτός τύπος απαντάται στους τύμβους R4 και R15 στο Νυδρί⁴⁷⁴. Ο ίδιος τύπος απαντάται σε διαφορετικές θέσεις ανατολικότερα, στα εδάφη της σημερινής Ρουμανίας. Στο νεκροταφείο Amroița-Peret, στην ταφή 1, εντοπίστηκαν δύο δαχτυλίδια ίδιου τύπου με της Λευκάδας να πλαισιώνουν το κρανίο του νεκρού ανδρός (εικ. 33 4). Ο ανασκαφέας χρονολογεί το εν λόγω νεκροταφείο στην ΠΕ II και τα δαχτυλίδια όχι αργότερα από την ΠΕ III⁴⁷⁵. Στην περιοχή Craiova, σε στρώμα της ΠΕΧ βρέθηκε ένας ακόμη χρυσός δακτύλιος, χωρίς ωστόσο να είναι γνωστές περισσότερες πληροφορίες⁴⁷⁶. Επίσης, λιγοστά στοιχεία είναι δημοσιευμένα για ένα ακόμη δακτύλιο ίδιου τύπου από τη Ρουμανία και την περιοχή της Jurilovca, η οποία

⁴⁷⁰ Müller 1989, Maran 2007.

⁴⁷¹ Govedarica 2010, abb. 3/3,4, Bakovic 2011, fig. 4.

⁴⁷² Primas 1996, Abb.6/13B.

⁴⁷³ Primas 1996, Abb.6/4.

⁴⁷⁴ Dörpfeld 1927, 227-235, Kilian Dirlmeier 2005, Taf. 6/8, Taf. 19/4.

⁴⁷⁵ Ciugudean 1991, Abb. 20.

⁴⁷⁶ Kilian Dirlmeier 2005, 119.

γεινιάζει με τη Μαύρη Θάλασσα⁴⁷⁷. Νοτιότερα, στην Βουλγαρία, έχει εντοπιστεί ένας σημαντικός αριθμός χρυσών δακτυλίων ίδιου τύπου με της Λευκάδας. Ένα από αυτά προέρχεται από γυναικεία ταφή από την Turnava (εικ. 33 2) και χρονολογείται στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο⁴⁷⁸. Από τη ΒΑ Βουλγαρία προέρχεται ένα ακόμη χρυσό δαχτυλίδι που βρέθηκε σε ταφή που χρονολογείται επίσης στην ύστερη ΠΕΧ⁴⁷⁹. Λίγες πληροφορίες είναι γνωστές για ένα ακόμη (εικ. 33 3), το οποίο εντοπίστηκε σε στρώμα της ΠΕΧ στο Yunatsite⁴⁸⁰, ενώ άλλα δύο παραμένουν μη δημοσιευμένα⁴⁸¹. Στον Βορρά, ο τύπος του δακτυλίου που εντοπίζεται στην Λευκάδα επιβεβαιώνεται στην ΒΑ Ουγγαρία⁴⁸² και πιθανολογείται ότι υπερπηδά τον Δούναβη. Ωστόσο, τα στοιχεία δεν καθίστανται επαρκή για να το βεβαιώσουν⁴⁸³. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν παρόμοιοι τύποι χρυσών δακτυλίων που σημειώνονται στον ελλαδικό χώρο. Ο λόγος γίνεται για τους χρυσούς σταγονόσχημους δακτυλίους που εντοπίστηκαν σε νεκροταφείο στη Μάνικα της Εύβοιας (εικ. 33 8), η χρήση του οποίου εκτείνεται από την ΠΕ ΙΙ έως την αρχή της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου⁴⁸⁴. Όπως στους δακτυλίους από τη Λευκάδα το ίδιο συμβαίνει και στον τύπο Μάνικας, τα δύο άκρα του δακτυλίου είναι στενά, με το ένα να υπερκαλύπτει το άλλο. Η σημαντικότερη διαφορά ως προς την μορφολογία του αντικειμένου έγκειται στην ρομβοειδή τομή, η οποία στον τύπο Μάνικας επιμηκύνεται γενόμενη πιο στενή και αιχμηρή. Μία ακόμη διαφορά είναι στο ότι ο τύπος Λευκάδας είναι παχύτερης τομής ιδίως στο κεντρικό τμήμα του κρίκου. Χρυσοί δακτύλιοι που ομοιάζουν με τον τύπο Μάνικας σημειώνονται και αλλού στον ελλαδικό χώρο. Ξεχωρίζει ένας δακτύλιος από την Πολιόχνη της Λήμνου στο ΒΑ Αιγαίο⁴⁸⁵ (εικ. 32 9), ο οποίος βρέθηκε σε στρώμα καταστροφής της Κίτρινης περιόδου του οικισμού και χρονολογείται στο β' μισό της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., ενώ αξίζει να αναφερθεί η ύπαρξη ενός χρυσού δακτυλίου αγνώστου προελεύσεως που φυλάσσεται στο Μουσείο Μπενάκη και ομοιάζει του τύπου Μάνικας, φέροντας ωστόσο πιο πεπλατυσμένη τη ρομβοειδή διατομή (εικ. 33 10) (αρ. ευρ. 1773)⁴⁸⁶.

Από την διασπορά των χρυσών δακτυλίων εξάγεται το συμπέρασμα ότι ο συγκεκριμένος τύπος υπήρξε διαδεδομένος σε κοινότητες του βαλκανικού χώρου κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. (εικ. 34). Επιπρόσθετα, η τοποθέτησή του ως μέρος ενός συνόλου πλούσιων κτερισμάτων σε μνημειώδη ταφικά κατασκευάσματα (Velika Gruda, Gruda Boljevica, Mala Gruda, τύμβοι R), υποδεικνύει ότι αποτελούσε αντικείμενο που ανήκε στην ανώτερη τάξη των πλουσιότερων κοινοτήτων της ευρύτερης περιοχής, μία τάξη στην οποία προσδοκούσαν να πλησιάσουν ή ενταχθούν οι φτωχότερες, όπως αποδεικνύεται από τα φτωχότερα ευρήματα, αλλά

⁴⁷⁷ Vasiliu 2007, 122-123 fig. 4/2.

⁴⁷⁸ Александров 2010, 45.

⁴⁷⁹ Георгиева - Ников - Момчилов 2008, 232.

⁴⁸⁰ Миткова 2011, 69.

⁴⁸¹ Alexandrov 2017, 125.

⁴⁸² Kalicz 1968, 18.

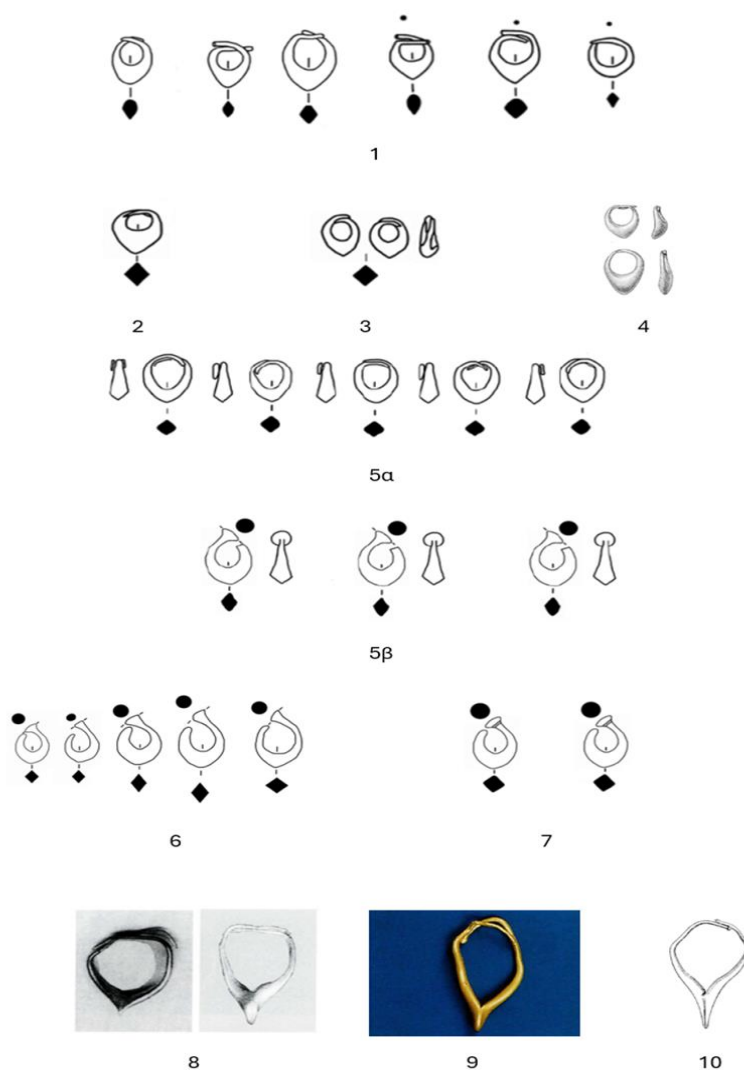
⁴⁸³ Vasileva 2017, 7.

⁴⁸⁴ Σαπουνά Σακελλαράκη 1995, 315-316 πίν. 117δ, Σαπουνά Σακελλαράκη 1996, 290, 295-296 πίν. 81γ.

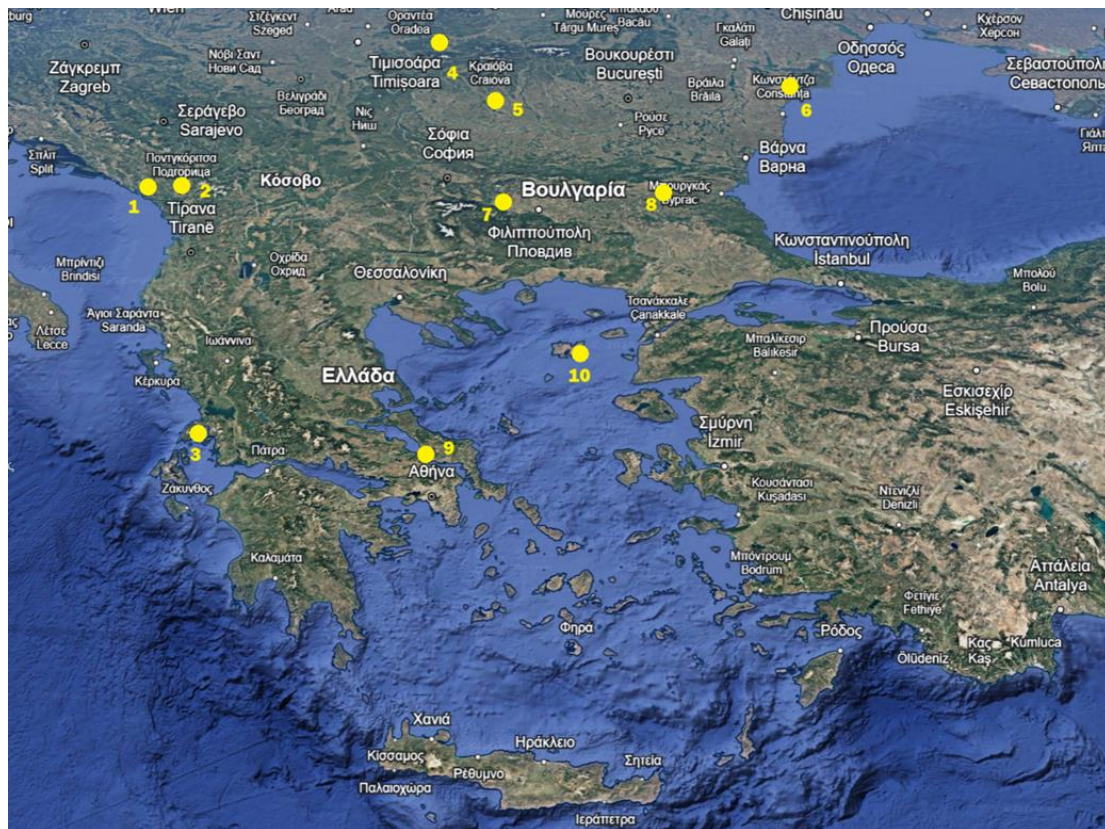
⁴⁸⁵ Bernabò Brea 1976, πίν. CCXLVI 23.

⁴⁸⁶ Παπαγεωργίου 2003.

και από την απλοϊκότητα των τύπων ταφής τους και την απουσία τύμβων, κοινότητες (στην Βουλγαρία, Ρουμανία κ.α.). Ο τύπος της Μάνικας θα μπορούσε να είναι μία παραλλαγή του αρχικού που εντοπίζεται σε Βαλκάνια και Λευκάδα, παράγωγο εργαστηρίων μιας περιοχής μικρότερης εμβέλειας στο Αιγαίο, η οποία περιλαμβάνει την Εύβοια και τη Λήμνο, και ενδεχομένως οι κοινότητες που αναπτύχθηκαν σε αυτήν να διατηρούν κοινωνικούς ή ακόμη και εμπορικούς δεσμούς και να επηρεάζονται πολιτιστικά με τις ανωτέρω περιοχές.

Εικ. 33 Χρυσοί δακτύλιοι. 1. Τύμβοι R Νυδρίου Λευκάδος (Kilian Dirlmeier 2005, taf. 6/8, 19/4) 2. Turnava Βουλγαρίας (Vasileva 2017, fig. 3/1a) 3. Yunatsite Βουλγαρίας (Vasileva 2017, fig. 3/2) 4. Νεκροταφείο Αμποίτσα-Peret Ρουμανίας (Primas 1996, abb. 6/13a4-5) 5α. Τύμβος Velika Gruda Μαυροβουνίου, τύπος Λευκάδος (Primas 1996, abb. 6/4) 5β. Τύμβος Velika Gruda Μαυροβουνίου, τύπος Mala Gruda (Primas 1996, abb. 6/4) 6. Τύμβος Mala Gruda Μαυροβουνίου (Primas 1996, abb. 6/13B) 7. Τύμβος Gruda Boljevica Μαυροβουνίου (Govedarica 2010, abb. 3/3,4) 8. Νεκροταφείο Μάνικας Εύβοιας (Σαπουνά-Σακελλαράκη 1995, πιν. 117δ, 1996, πιν. 81γ) 9. Οικισμός Πολιόχνης Λήμνου (Παπαγεωργίου 2003, εικ. 3) 10. Μουσείο Μπενάκη, άγνωστης προέλευσης (Παπαγεωργίου 2003, εικ. 1)

Εικ. 34 Διασπορά των χρυσών δακτυλίων. 1. Mala Gruda & Velika Gruda Μαυροβουνίου 2. Gruda Boljevica Μαυροβουνίου 3. Νυδρί Λευκάδας 4. Amroiza-Peret Ρουμανίας 5. Crajona Ρουμανίας 6. Jurilonca Ρουμανίας 7. Yunatsite Βουλγαρίας 8. Turnava Βουλγαρίας 9. Μάνικα Εύβοιας 10. Πολιόχνη Λήμνου

Εστιάζοντας στον τύπο δακτυλίου που σημειώνεται στους τύμβους R, διαπιστώνεται ότι αυτός απαντάται στην Velika Gruda, με μεγαλύτερη διασπορά σε θέσεις της Βουλγαρίας και Ρουμανίας, αλλά και σε περιοχές του Δούναβη και ίσως βορειότερα από αυτόν. Όλων των θέσεων χρονικά προηγείται η Velika Gruda, η οποία με τη μέθοδο της ραδιοχρονολόγησης χρονικά κατατάσσεται μεταξύ του 3081 και 2886 π.Χ.⁴⁸⁷ Επομένως, είναι πιθανό ο συγκεκριμένος τύπος του χρυσού δακτυλίου να κατασκευάστηκε για πρώτη φορά από τον πολιτισμό που ανέγειρε τον τύμβο της Velika Gruda και από εκεί να εξαπλώθηκε στα Βαλκάνια, στην Ελλάδα και τη Λευκάδα. Ως αίτιο της σύνδεσης όλων των περιοχών έχει προταθεί η άσκηση του ανταλλακτικού εμπορίου πολύτιμων αγαθών και πρώτων υλών⁴⁸⁸. Θα μπορούσε ο πολιτισμός της Velika Gruda να αποτελεί την μητρόπολη και ο πολιτισμός του Νυδρίου την αποικία ή τον εμπορικό σταθμό πάνω σε ένα θαλάσσιο εμπορικό δίκτυο που ενώνει Αδριατική-Ιόνιο-Αιγαίο; Μεταξύ των δύο θέσεων διαπιστώνονται σοβαρές ομοιότητες και διαφορές. Η σημαντικότερη διαφορά είναι ότι στη Velika Gruda υπάρχει μόλις ένας

⁴⁸⁷ Primas 1996, 48-52.

⁴⁸⁸ Renfrew 1984, 81.

τύμβος μνημειακών διαστάσεων ο οποίος επικάλυπτε μία μοναδική ταφή⁴⁸⁹, σε αντίθεση με την συστάδα τύμβων του Νυδρίου, οι οποίοι είναι σαφώς μικρότερων διαστάσεων και πέραν της κεντρικής ταφής, επικαλύπτουν και άλλες ταφές. Μία ακόμη σοβαρή διαφορά είναι ότι στη Velika Gruda ο νεκρός ενταφιάζεται σε κιβωτιόσχημο τάφο εντός λάκκου, ενώ στο Νυδρί πέραν του ενταφιασμού πιστοποιείται καύση νεκρών και τοποθέτηση των σκελετικών καταλοίπων σε ποικίλους τύπους τάφων. Κατασκευαστικά, πέραν του μεγέθους, επίσης σημειώνονται σοβαρές διαφορές, καθώς στην Velika Gruda δεν υφίσταται λίθινος περίβολος και ο τύμβος διαμορφώνεται επικαλύπτοντας την ταφή με ποσότητα υλικού, υψώνοντας τον έως 3μ.⁴⁹⁰ Αντίθετα, οι τύμβοι R ορίζονται από λίθινο περίβολο κατασκευασμένο από πλακοειδείς λίθους σε στρώσεις, ενώ για την επιχωμάτωση των ταφών χρησιμοποιείται λιγότερη ποσότητα υλικού, υψώνοντας τους έως 0,60μ.

Πέραν των διαφορών, διαπιστώνονται και κοινά γνωρίσματα μεταξύ των τύμβων των δύο θέσεων. Ο υπέρμετρος πλούτος των κτερισμάτων είναι χαρακτηριστικό που συνδέει τις δύο θέσεις. Η κατοχή αντικειμένων, τα οποία έχουν κατασκευαστεί από πολύτιμα και σπάνια μέταλλα και χαρακτηρίζονται ως αντικείμενα κύρους, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στις κοινότητες που αναπτύχθηκαν στις δύο περιοχές υπήρξε κοινωνική διαστρωμάτωση. Τα ίδια τα κτερίσματα ενισχύουν την σύνδεση των θέσεων, με την ύπαρξη των πανομοιότυπων χρυσών δακτυλίων ανάμεσά τους. Από τα δεδομένα της παρούσας μελέτης προκύπτει ότι οι τυπολογικά όμοιοι χρυσοί δακτύλιοι εμφανίζονται πρώτα στην Velika Gruda και έπειτα στα Βαλκάνια και στο Νυδρί. Το αν στο Νυδρί εγκαταστάθηκε η ίδια φυλετική ομάδα ή αν πρόκειται για εντελώς διαφορετική η οποία δέχθηκε επιρροές μεγάλου βαθμού, δε μπορεί να βεβαιωθεί με ακρίβεια. Ο ρόλος - ίσως πρωταγωνιστικός - που κατείχε στο εμπόριο μέσω της θαλάσσιας οδού η κοινωνία του Νυδρίου, της επέτρεψε την επαφή με τις κοινωνίες που αναπτύχθηκαν κατά μήκος των ακτών του Ιονίου και της Αδριατικής. Ως αποτέλεσμα αυτής της τριβής, η άρχουσα τάξη της κοινωνίας του Νυδρίου μιμούμενη ή προσδοκώντας την εξίσωση με την άρχουσα τάξη των επιφανέστερων κοινοτήτων του Μαυροβουνίου, επιχείρησε να ακολουθήσει τα πρότυπα αυτών ως προς τα ταφικά τους έθιμα.

9.1.2. Το δίκτυο επαφών

Έχοντας υπ' όψιν τα αποτελέσματα της παρούσας μελέτης, θα αποπειραθούμε να προτείνουμε το πιθανό δίκτυο επαφών, τη θαλάσσια και ίσως εμπορική οδό και τις περιοχές που συνέδεε κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. (εικ. 35). Τα στοιχεία που παρατέθηκαν υποδεικνύουν επαφές μεταξύ των περιοχών. Ωστόσο, δε μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα εάν μεταξύ τους διεξάγονταν εμπόριο. Για τον λόγο

⁴⁸⁹ Primas 1996.

⁴⁹⁰ Govedarica 2021, 19.

αυτόν χρησιμοποιείται ο όρος «δίκτυο επαφών». Ο J. Maran μίλησε σχετικά με τη σύνδεση των θέσεων του Μαυροβουνίου με την Λευκάδα, το Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο⁴⁹¹. Διέκρινε επαφές μεταξύ κοινοτήτων σε τρεις χρονολογικούς ορίζοντες. Στον πρώτο ορίζοντα, της περιόδου 2900-2500 π.Χ., επικεντρώνεται σε περιοχές των Καρπαθίων και των Βαλκανίων με κοινό γνώρισμα όλων τους χρυσούς δακτυλίους. Την δεύτερη χρονολογική περίοδο, 2500-2200 π.Χ., κατά τον ίδιον δεν διαφαίνονται αδιαμφισβήτητες σχέσεις μεταξύ Ιονίου και Αδριατικής, ενώ στην τελευταία περίοδο, μεταξύ 2200 και 2000 π.Χ. διαπιστώνονται σχέσεις μεταξύ των κοινοτήτων μέσω του πολιτισμού Cetina⁴⁹².

Η έρευνα διακρίνει δύο δίκτυα επαφών έχοντας ως κριτήριο τις ίδιες τις θέσεις των τύμβων, την εξέταση των ευρημάτων τους και τον παραλληλισμό αυτών με λοιπές θέσεις της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ.

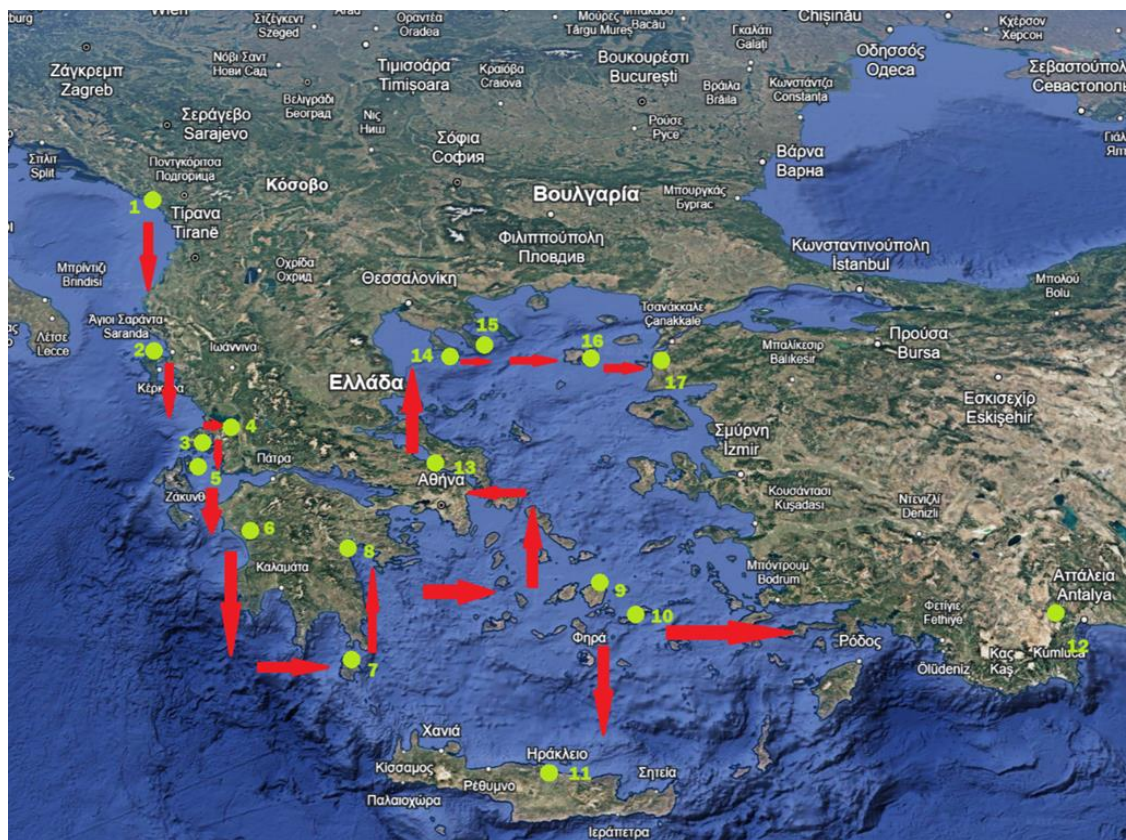
Αναφορικά με το πρώτο δίκτυο επαφών, ως αφετηρία θα θεωρηθούν οι ακτές του σημερινού Μαυροβουνίου, όπου βρίσκονται οι τύμβοι της Velika Gruda, Mala Gruda και Gruda Boljevnica. Ο πρώτος σταθμός στο Ιόνιο ενδέχεται να είναι η περιοχή της Περίθειας στην Κέρκυρα, θέση στην οποία η κεραμική του αρχαιότερου τύμβου σχετίζεται με την κεραμική από τους τύμβους R. Ο κύριος σταθμός του δικτύου είναι το Νυδρί της Λευκάδος. Από το Νυδρί η θαλάσσια οδός ενδεχομένως να διακλαδώνεται και μία έτερη να κατευθύνεται στον τύμβο της Μόσχοβης, εντός του Αμβρακικού Κόλπου, και από εκεί να ακολουθείται διαφορετική χερσαία οδός. Ωστόσο, οι επόμενοι σταθμοί του κύριου άξονα προκύπτουν από τη μελέτη της κεραμικής των τύμβων R και φαίνεται να είναι τα Πηλικάτα της Ιθάκης και η Ολυμπία νοτιότερα. Τα Κύθηρα λόγω της μινωικής επιρροής ίσως να αποτέλεσαν έναν ακόμη σταθμό του θαλάσσιου δικτύου, και ίσως η Λέρνα του Αργολικού κόλπου τον τελευταίο πριν τις Κυκλάδες. Όπως μαρτυράται από τη μελέτη των κτερισμάτων των τύμβων R, οι Κυκλάδες αποτελούν σημαντικό κόμβο του δικτύου. Από τις Κυκλάδες πιθανόν να ακολουθούνταν διαφορετικές πορείες ανάλογα με τις ανάγκες του εκάστοτε ταξιδιού. Η πρώτη πιθανή πορεία οδηγεί προς τις ακτές της ΝΑ Μ. Ασίας και ίσως να συνδέεται με το νεκροταφείο της Karatas στην Αττάλεια και από εκεί βορειότερα, δεδομένου ότι, όπως προαναφέρθηκε, η παρουσία θαλάσσιων ρευμάτων τους καλοκαιρινούς μήνες στο Αιγαίο ευνοεί την πλεύση προς το ΒΑ Αιγαίο, την Τροία και την Χαλκιδική (βλ. κεφ. 7.2.4.2.). Η δεύτερη οδεύει προς την Μάνικα της Εύβοιας και από εκεί κατευθύνεται στις δύο θέσεις της Χαλκιδικής, πρώτα στη Νέα Σκιώνη και ακολούθως στο Κριαρίτσι. Έπειτα η πορεία συνεχίζεται προς την Τροία με πιθανόν ενδιάμεσο σταθμό την Πολιόχνη στη Λήμνο. Η ισχνή επιρροή της μινωικής Κρήτης σε ευρήματα από τους τύμβους R ενδεχομένως να υποδεικνύει επαφές μεταξύ των δύο θαλάσσιων «κόσμων» και μία τρίτη θαλάσσια οδός να εξυπηρετούσε την Κρήτη μέσω των Κυκλάδων και ίσως την Ανατολική Μεσόγειο. Ένα στοιχείο που συνδέει την Mala Gruda με την Karatas στην Αττάλεια που αναφέρθηκε νωρίτερα (βλ. κεφ. 7.2.4.4) είναι το χρυσό εγχειρίδιο που βρέθηκε στην πρώτη θέση⁴⁹³ και ομοιάζει

⁴⁹¹ Maran 2007.

⁴⁹² Maran 2007, 13.

⁴⁹³ Muzeji Kotor 2025.

με χάλκινο από τη δεύτερη⁴⁹⁴. Οι διαστάσεις των δύο είναι περίπου 20εκ. και παρόμοιες με αυτές των χάλκινων εγχειριδίων που συζητήθηκαν στο κεφ. 7.2.4.1.2, ωστόσο τυπολογικά διαφέρουν.

Εικ. 35 Το δίκτυο επαφών που πιθανόν αναπτύχθηκε κατά το μέσον της 3ης χιλιετίας π.Χ. και οι θέσεις που το τεκμηριώνουν 1. Mala Gruda & Velika Gruda Μαυροβουνίου 2. Αλμυρός Περίθειας Κέρκυρας 3. Νυδρί Λευκάδας 4. Μόσχοβη Λουτρακίου Αιτωλοακαρνανίας 5. Πηλικάτα Ιθάκης 6. Ολυμπία Ηλείας 7. Κύθηρα 8. Λέρνα Αργολίδας 9. Νάξος 10. Αμοργός 11. Κρήτη 12. Karatas Αττάλειας 13. Μάνικα Εύβοιας 14. Νέα Σκιώνη Χαλκιδικής 15. Κριαρίτσι Χαλκιδικής 16. Πολιόχνη Λήμνου 17. Τροία

Ο J. Maran υποστήριξε ότι μεταξύ της περιόδου 2500-2200 π.Χ. δεν διακρίνονται σθεναρά σχέσεις μεταξύ των κοινοτήτων Βαλκανίων - Ιονίου - Αιγαίου. Ίσως, μετά το 2500 π.Χ. να εξασθένησε ο πλούτος και η δύναμη των κοινοτήτων. Την άποψη του ενισχύει η έλλειψη ευρημάτων και αποδείξεων από τις παραπάνω θέσεις στον χρονολογικό ορίζοντα 2500-2200 π.Χ. Ωστόσο, η επικοινωνία ίσως να μην έπαψε ποτέ, μέχρι να αναδυθεί ξανά μέσω του πολιτισμού Cetina και τη σύνθεση ενός νέου δικτύου επαφών κοντά στο 2200 π.Χ.⁴⁹⁵. Επίσης, από την μελέτη των χώρων, διαπιστώνεται ότι μεταξύ των δύο δικτύων επαφών δεν υφίσταται άμεση διάδοχη

⁴⁹⁴ Mellink 1969, pl. 74, 21.

⁴⁹⁵ Maran 2007, 12-13.

κατάσταση. Πιο συγκεκριμένα, στον τύμβο της Velika Gruda μεταξύ του στρώματος Α όπου ανήκει η κύρια ταφή και των στρωμάτων C1 και C2 στα οποία έχει εντοπιστεί κεραμική Cetina, παρεμβάλλεται το στρώμα Β στο οποίο ανήκει μία επίσης μοναδική ταφή.

9.1.3. Ο πολιτισμός Cetina και το δίκτυο επαφών

Ο πολιτισμός Cetina αναπτύχθηκε μετά το β' μισό της 3ης χιλιετίας π.Χ. στην κοιλάδα του ομώνυμου ποταμού της Κροατίας, απ' όπου πήρε και το όνομα του⁴⁹⁶. Αξίζει να σημειωθεί, ότι μέσω του πολιτισμού Cetina εισάγεται ο τύπος του ταφικού τύμβου στην περιοχή της Δαλματίας⁴⁹⁷. Οι νεκροί τοποθετούνται σε κιβωτιόσχημο τάφο και σε περιπτώσεις διαπιστώνεται αποτέφρωση και τοποθέτηση των καταλοίπων σε κεραμικά αγγεία⁴⁹⁸. Έπειτα, η ταφή ή ταφές καλύπτεται/ονται από ποσότητα λίθων σχηματίζοντας τύμβο του οποίου το μέγεθος κυμαίνεται από 4 έως 40μ.⁴⁹⁹. Οι ταφές κτερίζονται με κεραμικά αγγεία και σπανιότερα με μετάλλινά αντικείμενα⁵⁰⁰. Το πώς ο πολιτισμός Cetina εισήγαγε τον τύπο του ταφικού τύμβου στις ταφικές πρακτικές του δεν είναι γνωστό. Ίσως, οι φορείς του πολιτισμού Cetina δέχθηκαν ισχυρή πολιτιστική επιρροή από κοινότητες όμορων περιοχών. Συγκεκριμένα, νοτιότερα, στο Μαυροβούνιο, η έρευνα έδειξε ότι κατάλοιπα του πολιτισμού Cetina σημειώνονται στην επιχωμάτωση των ανωτέρων στρωμάτων (C1-C2) του τύμβου της Velika Gruda⁵⁰¹. Μία εκδοχή που θα μπορούσε να υποστηριχθεί είναι, ότι οι φορείς του πολιτισμού Cetina επεδίωξαν να ομοιάσουν και να εξισώσουν τους εαυτούς και την κοινότητά τους με την παρελθοντική αίγλη των κοινοτήτων που δημιούργησαν τους υπερμεγέθεις τύμβους της Velika Gruda ή και άλλων του σημερινού Μαυροβουνίου.

Από το 2200 π.Χ. φαίνεται ότι ενισχύεται η επικοινωνία και ίσως το εμπόριο ευδοκιμεί ξανά στον ευρύτερο χώρο της Αδριατικής. Κοινός παρονομαστής των περιοχών που αλληλοεπιδρούν φαίνεται να είναι η κεραμική του πολιτισμού Cetina. Η κεραμική του πολιτισμού Cetina χαρακτηρίζεται από την πλούσια εμπίεστη ή εγχάρακτη διακόσμηση με γεωμετρικά μοτίβα. Συχνότερα απαντώνται τρίγωνα σε ζώνες και επάλληλες γραμμές σε μοτίβο ζιγκ ζαγκ⁵⁰².

Κεραμική Cetina έχει βρεθεί σε θέσεις κατά μήκος της Αδριατικής μέχρι την Ελλάδα και την Μάλτα⁵⁰³. Αρχικά, στην Δαλματία, κύπελλα χαρακτηριστικά της δεύτερης φάσης του πολιτισμού Cetina βρέθηκαν σε διάφορους τύμβους της Εποχής

⁴⁹⁶ Tomas 2020, 452, Maran 2007, 15-18.

⁴⁹⁷ Marovic - Covic 1983, 197.

⁴⁹⁸ Tomas 2020, 453.

⁴⁹⁹ Barbaric 2011, 145-146, Potrebica 2011, 172-173.

⁵⁰⁰ Forenbaher 2018, 132-133.

⁵⁰¹ Della Casa 1996, 65-66.

⁵⁰² Tomas 2020, 454.

⁵⁰³ Maran 2007, 16.

του Χαλκού, γεγονός που υποδεικνύει ότι ο τύπος του ταφικού τύμβου διαδόθηκε μέσω του πολιτισμού Cetina στην Δαλματία. Στην όμορη περιοχή της χερσονήσου της Ίστριας εντοπίζεται κεραμική Cetina και επίσης έχουν ανασκαφεί τύμβοι που χρονολογούνται στην ΕΧ. Ωστόσο, τα στοιχεία είναι λιγοστά, ώστε να επιτραπεί να διαπιστώσουμε, εάν η τυπολογία των τύμβων της Ίστριας εισήχθη στην περιοχή από τους φορείς του πολιτισμού Cetina και κατά πόσον οι φορείς του πολιτισμού αυτού μπορούσαν να ασκήσουν επιρροή στις κοινότητες της ΕΧ στην Ίστρια⁵⁰⁴. Βορειότερα, στα γειτονικά ιταλικά εδάφη, στην Τεργέστη και στην περιοχή του Φρίουλι, οι τύμβοι που έχουν ανακαλυφθεί φαίνεται να σχετίζονται με τα Βαλκάνια και τις παραδουνάβιες περιοχές⁵⁰⁵, παρά με τον πολιτισμό Cetina. Παρόλο που η ανέγερση των τύμβων υπήρξε σύγχρονη ή σχεδόν σύγχρονη με την εξάπλωση του πολιτισμού Cetina, όπως άλλωστε έδειξαν τα αποτελέσματα της ραδιοχρονολόγησης που εφαρμόστηκε σε οστέινο κατάλοιπο από τον τύμβο του Sant' Osvaldo και Mereto στο Φρίουλι, κατάλοιπα του πολιτισμού Cetina στους τύμβους αυτών των περιοχών δεν σημειώνονται. Σε μία περίπτωση στην Τεργέστη σε θέση κοντά σε τύμβο, συνυπάρχει κεραμική Cetina με κεραμική ανατολικότερης προέλευσης, την κεραμική Ljubljana⁵⁰⁶. Ωστόσο, δεν υπάρχουν στοιχεία, που μπορούν να αποδείξουν ότι οι δύο θέσεις συνδέονται⁵⁰⁷.

Κατάλοιπα του πολιτισμού Cetina εντοπίζονται και νότια της Δαλματίας. Στην Αλβανία, κεραμική Cetina εντοπίστηκε στον ανώτερο εκ των δύο κεντρικών τάφων του τύμβου 6 στο Shtoj, ο οποίος χρονολογείται μεταξύ του 2100 και 1700 π.Χ.⁵⁰⁸. Στον ελλαδικό χώρο κεραμική Cetina από την Λέρνα Αργολίδας και την Κολώνα της Αίγινας χρονολογούνται νωρίτερα, κοντά στο 2250π.Χ.⁵⁰⁹, ενώ οστέινα πλακίδια που ενδεχομένως σχετίζονται με τον πολιτισμό Cetina έχουν βρεθεί πέραν της Λέρνας και στην Τροία⁵¹⁰. Σημαντική θέση αποτελεί η Ολυμπία. Στο Πελόπειον της Άλτεως κεραμική Cetina δεν εντοπίζεται στον τύμβο που ανάγεται στην ΠΕ II περίοδο, αλλά σε στρώματα της ΠΕ III⁵¹¹. Πέραν της εισηγμένης κεραμικής Cetina, υπάρχει ντόπια γκρίζα μινυακή που την μιμείται⁵¹². Επίσης, σε δεύτερη θέση της ΒΔ Πελοποννήσου, στην Ανδραβίδα-Λεχαινά, φαίνεται να υιοθετούνται στην κεραμική στοιχεία του πολιτισμού Cetina⁵¹³. Ο F. Weege, ο οποίος πρώτος έφερε στο φως την κεραμική Cetina στην Ολυμπία, πρότεινε ότι η θέση ιδρύθηκε από λαούς της Αδριατικής⁵¹⁴. Η Ε. Ballan υποστήριξε ότι για την παραγωγή της κεραμικής Cetina στην Ολυμπία χρησιμοποιήθηκαν ντόπια υλικά και ως εκ τούτου πρόκειται για κεραμική τοπικού εργαστηρίου, και όχι εισηγμένη, ενώ καταλήγει ότι και στην Λέρνα συμβαίνει ακριβώς

⁵⁰⁴ Codacci Terlevic 2011, 156-157.

⁵⁰⁵ Borgna - Càssola Guida 2007, 193.

⁵⁰⁶ Gilli - Montagnari Kokelj 1992, 157-158.

⁵⁰⁷ Borgna - Càssola Guida 2007, 192.

⁵⁰⁸ Koka 1985, fig.10.

⁵⁰⁹ Jung - Weninger 2015, 230.

⁵¹⁰ Maran 2007, 17, Gori 2020, 75.

⁵¹¹ Rambach 2007, 84-86.

⁵¹² Rambach 2007, 86.

⁵¹³ Rambach 2007, 88.

⁵¹⁴ Weege 1911, 184-185.

το ίδιο⁵¹⁵. Στην υπό μελέτη περιοχή, πέραν της Περίθειας και της Ναυπάκτου, κεραμεική τύπου Cetina εντοπίζεται στα Πηλικάτα της Ιθάκης και στα Κοκκολάτα της Κεφαλονιάς.

Από τη μελέτη των ευρημάτων που σχετίζονται με τον πολιτισμό Cetina, καθώς και από τη μελέτη του χώρου όπου αυτά βρέθηκαν, δύναται να ειπωθεί ότι θέσεις που κατοίκησαν κοινότητες-φορείς του πολιτισμού Cetina είναι στη Velika Gruda και στο Shtoj⁵¹⁶. Στο Ιόνιο τα ευρήματα είναι περιορισμένα. Στην περίπτωση της Περίθειας η αποσπασματική παρουσία κεραμεικής που σχετίζεται με την Cetina στο στρώμα ίδρυσης του αρχαιότερου τύμβου, θα μπορούσε να εγείρει το ερώτημα αν εισάγεται ο ταφικός τύπος του τύμβου με την έλευση του «πολιτισμού Cetina». Ωστόσο, για να υποστηριχθεί ένα τέτοιο ενδεχόμενο, απαιτείται πιο ισχυρή παρουσία αυτού του τύπου κεραμεικής και ίσως παρουσία λοιπών κινητών ευρημάτων σχετιζόμενα με τον εν λόγω πολιτισμό. Για τις θέσεις της ΒΔ Πελοποννήσου, η πιθανότερη εκδοχή είναι ότι τα τοπικά εργαστήρια, επηρεασμένα από τις κοινωνικές-οικονομικές συναλλαγές, επιθύμησαν να δημιουργήσουν κεραμικά αγγεία όμοια με του πολιτισμού Cetina, παρά ότι φυλετικές ομάδες της Δαλματίας ίδρυσαν μία αποικία στον δυτικό ελλαδικό και ιόνιο νησιωτικό χώρο. Με βάση τα παραπάνω και ιχνηλατώντας τα υλικά κατάλοιπα του πολιτισμού Cetina, θα αποπειραθούμε να συντάξουμε τον πιθανό δίκτυο επαφών που είχε διαμορφωθεί μεταξύ των περιοχών της Αδριατικής και του Ιονίου προς το τέλος της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., περίπου από τους δύο τελευταίους αιώνες και έπειτα (εικ. 36).

Ως αφετηρία και κοιτίδα του πολιτισμού Cetina θεωρείται η κοιλάδα του ομώνυμου ποταμού στην Δαλματία. Συνεχίζοντας νοτιότερα, εντοπίζεται στη Velika Gruda του Μαυροβουνίου και από εκεί στην ΒΔ Αλβανία, στον τύμβο του Shtoj. Στον ελλαδικό χώρο ο πρώτος σταθμός είναι η Περίθεια της Κέρκυρας. Νοτιότερα τα Πηλικάτα της Ιθάκης και τα Κοκκολάτα της Κεφαλονιάς και ακολουθεί η Ναύπακτος, όπου εντοπίζεται κεραμεική Cetina στον στρωματογραφικό ορίζοντα, κάτω από το στρώμα έγερσης του εκεί τύμβου. Σημαντικό σταθμό αποτελεί η ΒΔ Πελοπόννησος, ενώ από εκεί, ακολουθώντας πιθανότατα χερσαίες οδούς το δίκτυο καταλήγει στην Λέρνα της Αργολίδος και σε κοντινές σε αυτήν θέσεις. Ο J. Maran, μελετώντας θέσεις στην Αδριατική και στο Ιόνιο, είχε προτείνει ότι οι φορείς του πολιτισμού Cetina είχαν θεμελιώσει εμπορικούς σταθμούς και ήλεγχαν το εμπόριο. Η μελέτη του επικεντρώθηκε στην Ολυμπία, στο Rutigliano κοντά στο Μπάρι, στο νησί Ognina της Σικελίας και στη Μάλτα⁵¹⁷. Ο J. Rambach συμφωνεί με αυτόν συλλογισμό και επιβεβαιώνει ομοιότητες μεταξύ κεραμεικής από την Ολυμπία και από το Rutigliano, καθώς επίσης και με περισσότερες θέσεις στην Νότια Ιταλία. Αντιθέτως, λίγα είναι τα στοιχεία που μπορούν να υποστηρίξουν άμεσες επαφές μεταξύ Ολυμπίας και Μάλτας⁵¹⁸. Αν θελήσουμε να συνδέσουμε την Ολυμπία με αυτές τις θέσεις, θεωρώ ότι κάτι τέτοιο είναι αδύνατο να γίνει με απευθείας πορεία από το ένα σημείο στο

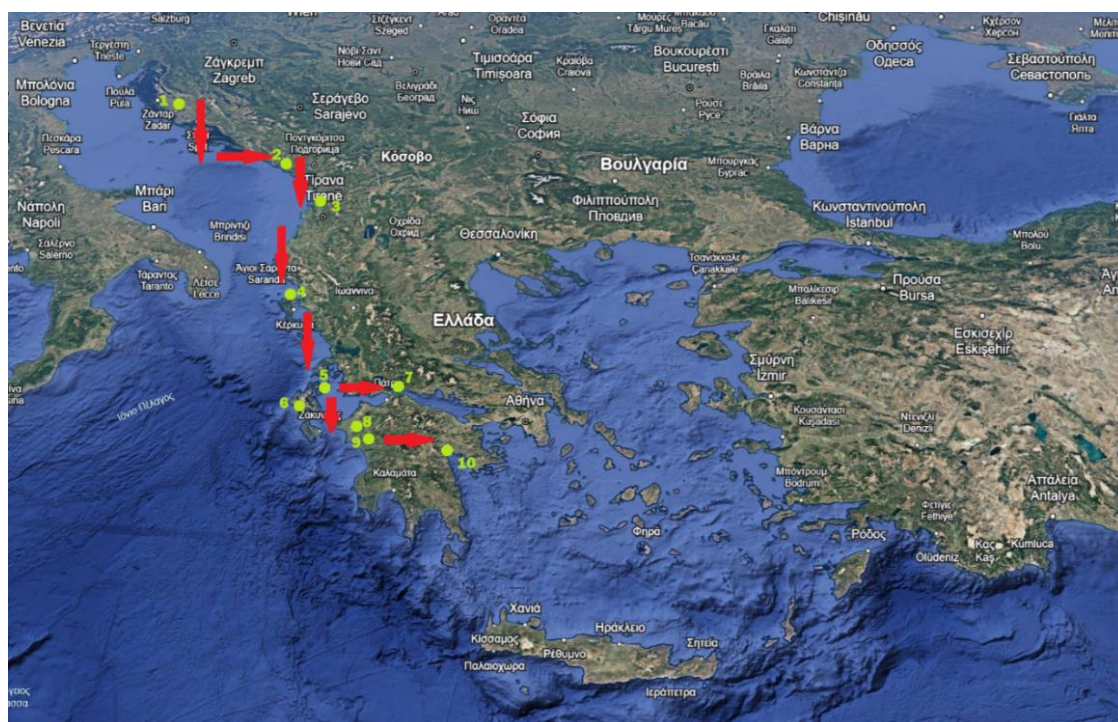
⁵¹⁵ Ballan 2014, 185-187.

⁵¹⁶ Tomas 2020, 453.

⁵¹⁷ Maran 1998, 369-375, 388-393, 404-410, 443-450.

⁵¹⁸ Rambach 2007, 86-87.

άλλο. Η πιο πιθανή οδός θα ήταν από την Δαλματία προς Βορρά, στην Ίστρια, Τεργέστη, Φρίουλι και από εκεί, νότια, κατά μήκος των δυτικών ακτών της Αδριατικής. Τύμβοι που έχουν βρεθεί στην περιοχή της Καμπανίας, ίσως συνδέονται με τον πολιτισμό Cetina, καθώς επίσης και κάποιои ακόμη στην Καλαβρία, όπου τεκμαίρονται ευρήματα της Protocetina, ενισχύουν την υπόθεση της έτερης οδού⁵¹⁹. Τέλος, στο Αιγαίο και στην Κρήτη δεν έχουν εντοπιστεί ευρήματα που να σχετίζονται με τον πολιτισμό Cetina, ενώ η παρουσία του στην Τροία δεν στοιχειοθετείται επαρκώς. Ο πολιτισμός Cetina φθίνει γύρω στο 2000 π.Χ.⁵²⁰ και στην αρχή της Εποχής του Σιδήρου οι ταφές σε τύμβους στην Δαλματία παύουν να υφίστανται⁵²¹.

Εικ. 36 Το δίκτυο επαφών και πιθανές θέσεις του κατά το τελευταίο τέταρτο της 3ης χιλιετίας π.Χ. 1. Δαλματία - κοιλάδα ποταμού Cetina 2. Velika Gruda Μαυροβουνίου 3. Shtoj Αλβανίας 4. Αλμυρός Περίθειας Κέρκυρας 5. Πηλικάτα Ιθάκης 6. Κокκολάτα Κεφαλονιάς 7. Ναύπακτος 8. Ανδραβίδα-Λεχαινά Ηλείας 9. Ολυμπία Ηλείας 10. Λέρνα Αργολίδας

⁵¹⁹ Borgna - Càssola Guida 2007, 194-195.

⁵²⁰ Maran 2007, 18.

⁵²¹ Barbaric 2011, 146.

9.1.4. Σύνοψη

Η ανά χειράς μελέτη καταλήγει στην ύπαρξη δύο δικτύων επαφών που αναπτύχθηκαν κατά μήκος των περιοχών της Αδριατικής, του Ιονίου και της Δυτικής Ελλάδας στην ΠΕ περίοδο. Το πρώτο δίκτυο διαμορφώθηκε στο μέσο της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. και το δεύτερο στο τέλος αυτής. Θεωρώ ότι το δεύτερο δίκτυο, το οποίο αντιπροσωπεύεται από τον πολιτισμό Cetina, εδραιώθηκε κατά περιπτώσεις πάνω στο πρώτο και στήθηκε πάνω σε σταθμούς εκείνου. Η μη συμμετοχή του πρωταγωνιστικού και συνάμα κομβικού σταθμού του Νυδρίου Λευκάδας στο δεύτερο δίκτυο προβληματίζει. Μόλις ένα θραύσμα χείλους αγγείου που φέρει διακόσμηση με δύο σειρές τριγώνων ίσως σχετίζεται με τον πολιτισμό Cetina⁵²². Ίσως ακόμη να μην έχουν εντοπιστεί ευρήματα που να συνδέουν το Νυδρί και γενικότερα την Λευκάδα με τον πολιτισμό Cetina ή για άγνωστους λόγους να εγκαταλείφθηκε. Αν όντως εγκαταλείφθηκε, ίσως να ενισχύθηκε σε άλλη περιοχή ένας στρατηγικός σταθμός του δικτύου. Τα ευρήματα από τις δύο θέσεις στην ΒΔ Πελοπόννησο, την Ολυμπία και την Ανδραβίδα-Λεχαινά θα μπορούσαν να στηρίξουν μία τέτοια υπόθεση.

9.2. Μεσοελλαδική (ΜΕ) περίοδος

Στη ΜΕ περίοδο τα χαρακτηριστικά των τύμβων διαφέρουν από αυτά της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. Οι διαστάσεις αλλάζουν, οι τύμβοι ιδρύονται σε μεγαλύτερες αναλογίες. Κατασκευαστικά, όπως και στην ΠΕ περίοδο, διαθέτουν λίθινο περίβολο και επικαλύπτονται με χώμα και λίθους. Η διάμετρος των 12μ. απαντάται σε πολλούς τύμβους του ελλαδικού χώρου, όπως στον τύμβο S στο Νυδρί της Λευκάδας, στον τύμβο της Ναυπάκτου και νοτιότερα στο Μίραλι Αχαΐας⁵²³, στην Βοϊδοκοιλιά Πυλίας και στον τύμβο του Αγίου Ιωάννη Παπουλίων, επίσης στην Πυλία⁵²⁴. Στην υπό μελέτη περιοχή μικρότερος σε διαστάσεις, με 9,5μ. διάμετρο, είναι ο τύμβος στο Σεβαστό Θεσπρωτίας. Μοναδικός στο σχήμα του είναι ο τύμβος F στο Νυδρί, ο οποίος είναι ορθογώνιου σχήματος με προσθήκη. Στο Νυδρί οι δύο τύμβοι της ΜΕ περιόδου κατασκευάζονται σε μεγαλύτερο μέγεθος έτσι ώστε να συμπεριλάβουν περισσότερες ταφές. Όταν οι ταφές πυκνώνουν οι κατασκευαστές προτιμούν να κατασκευάζουν προσθήκες αντί να δημιουργούν νέο τύμβο. Η ταφή σε κιβωτιόσχημο τάφο αποτελεί τη συνήθη επιλογή και σε περιπτώσεις παιδικών ταφών η ταφή διενεργείται σε λάκκο. Ο εγχυτρισμός στους τύμβους της παρούσας μελέτης δεν απαντάται κατά την ΜΕ περίοδο. Οι νεκροί που θάπτονται εντός του τύμβου, όπως και σε προγενέστερες περιόδους, ενδεχομένως ανήκουν στην άρχουσα τάξη της κοινότητας όπως

⁵²² Dörpfeld 1927, II Beil. 68 b.

⁵²³ Ζαφειρόπουλος 1952, 398.

⁵²⁴ Κορρές 2012, 430.

μαρτυράται από τα αντικείμενα που τους συνοδεύουν. Στο Σεβαστό Θεσπρωτίας στο μέσον του τύμβου σημειώνεται κιβωτιόσχημος τάφος δύο ενηλίκων ατόμων και εντός των ορίων του τύμβου τρεις παιδικές ταφές, ενώ μία ακόμη εφάπτεται στην εξωτερική πλευρά του περιβόλου του. Ίσως ερμηνεύεται ότι ο τύμβος κατασκευάστηκε για την οικογένεια του ηγέτη της κοινότητας, τα μέλη της οποίας και περιέλαβε. Νοτιότερα, στην Ναύπακτο, στο εσωτερικό του τύμβου, ο οποίος υπενθυμίζεται ότι έχει ανασκαφεί κατά το ήμισυ, σημειώνονται μόλις δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι. Με αυτό το ανασκαφικό αποτέλεσμα ως γνώμονα, δεν αναμένεται να αποκαλυφθεί μεγάλος αριθμός ταφών στο μη ανασκαφέν τμήμα του τύμβου. Εάν η υπόθεση ευσταθεί, εκτιμάται ότι, όπως και στο Σεβαστό, ο τύμβος προορίστηκε για τα μέλη της αρχηγικής οικογένειας της κοινότητας. Σημαντικό κοινό γνώρισμα του τύμβου της Ναυπάκτου και του Σεβαστού είναι ότι και οι δύο ανεγέρθηκαν πάνω σε κατάλοιπα προγενέστερης περιόδου. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για τον τύμβο S στο Νυδρί, όπου η «προσθήκη» D φαίνεται να προηγείται του τύμβου. Ως εκ τούτου διαπιστώνεται μία διάδοχη κατάσταση στην επιλογή του τόπου ίδρυσης του τύμβου. Οι κατασκευαστές ή οι εντολείς αυτών των μνημείων αναγνώριζαν ως ένδοξο το προγονικό παρελθόν και προσδοκούσαν με τον τρόπο αυτό να εξισώσουν τους εαυτούς τους με το κύρος προγενέστερων ηγεμόνων.

Τα κτερίσματα που συνοδεύουν τους νεκρούς της ΜΕ περιόδου είναι πενιχρά. Αυτά που ξεχωρίζουν προέρχονται από τους τύμβους F και S, τα οποία όμως σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να συγκριθούν με τον πλούτο των προγενέστερων στους τύμβους R. Ωστόσο, παρέχουν πολύτιμα στοιχεία και μας πληροφορούν για επαφές με κοινότητες άλλων περιοχών. Από τη μελέτη των αντικειμένων γίνεται αντιληπτό ότι οι κοινωνικές και οικονομικές επαφές συνεχίστηκαν κατά τη Μεσοελλαδική περίοδο σε μικρότερη έκταση (βλ. κεφ. 7.5.3), με περιοχές που παλαιότερα συναλλάσσονταν με το Νυδρί, πλέον να μην συναλλάσσονται. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, επαφές μεταξύ περιοχών ενδυναμώνονται. Το εμπόριο περιορίζεται στα νησιά του Ιονίου και σε κοντινές ηπειρωτικές περιοχές. Φαίνεται να ενισχύονται οι επαφές με την Κρήτη, ίσως μέσω των Κυθήρων, ενώ δεν υφίστανται δεσμοί με περιοχές του αιγαιακού χώρου.

Στο σημείο αυτό θα γίνει αναφορά για την παρουσία των τύμβων στις γειτονικές περιοχές, ώστε να συνθέσουμε την παρουσία των τύμβων στη ΜΕ. Η περίοδος της μετάβασης από την ΠΕ περίοδο στη ΜΕ, δηλαδή η αρχή της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., κρίνεται σημαντική. Την περίοδο αυτή οι τύμβοι κάνουν την εμφάνισή τους βόρεια της υπό μελέτη περιοχής, στην γειτονική Αλβανία, και μέχρι το 1500 π.Χ. καθίστανται ο αποκλειστικός τύπος ταφής⁵²⁵. Το μέγεθος και η μορφή των τύμβων ποικίλλει. Ο ενταφιασμός είναι ο αποκλειστικός τρόπος ταφής και γίνεται κατά κύριο λόγο σε απλούς λάκκους ή κιβωτιόσχημους τάφους, όπως ακριβώς συμβαίνει και στους ΜΕ τύμβους της υπό μελέτη περιοχής. Οι ταφές κτερίζονται με κεραμικά αγγεία ή μένουν ακτέριστες⁵²⁶. Νότια της Αιτωλίας, την ίδια περίοδο, τύμβοι

⁵²⁵ Τσώνος 2015α, 251.

⁵²⁶ Oikonomidis - Papayiannis - Tsonos 2011, 189.

εμφανίζονται στην Μεσσηνία και χρονολογούνται μέχρι και το τέλος της ΜΕ περιόδου⁵²⁷. Εντοπίζονται σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους, δεδομένο που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα ταφικά αυτά μνημεία ανήκαν σε οικογένειες. Τυπολογικά, παρατηρούνται διαφορές μεταξύ τους. Στη Μεσσηνία ο τύμβος ενδεχομένως λειτουργεί ως μέσο επιβολής και επίδειξης των κατά τόπους οικογενειών, οι οποίες ανταγωνίζονται η μία την άλλη. Στους τύμβους της Μεσσηνίας παρατηρούνται κοινά χαρακτηριστικά με τους ΜΕ τύμβους της υπό μελέτη περιοχής. Ορισμένοι ακολουθούν την διάμετρο των 12μ. που παρατηρείται και σε τύμβους της δυτικοελλαδικής και ιόνιας χώρας, ωστόσο σε άλλους το μέγεθος διαφέρει, όπως στον τύμβο Καλογεροπούλου στου Μυρσινοχώρι-Ρούτση, όπου η διάμετρος είναι διπλάσια των άλλων και φτάνει στα 26μ. περίπου⁵²⁸. Επίσης, το μέγεθός τους αυξάνει με την πάροδο των χρόνων, όταν παρουσιάζεται ανάγκη για περισσότερες ταφές⁵²⁹, όπως γίνεται με τις προσθήκες της Λευκάδος. Όπως συμβαίνει στους τύμβους στο Σεβαστό Θεσπρωτίας και στη Ναύπακτο, πολλοί τύμβοι ανεγείρονται πάνω σε ερείπια της ΠΕ περιόδου (Βοϊδοκοιλιά, Ρούτση κ.α.). γεγονός που ενισχύει μια «προγονοκεντρική» ερμηνεία της επιλογής αυτής. Η σημαντικότερη διαφορά των τύμβων της Μεσσηνίας-Πυλίας με τους ΜΕ τύμβους της υπό μελέτη περιοχής έγκειται στον τύπο ταφής που οι τύμβοι περιλαμβάνουν, καθώς κατά βάση οι ταφές των πυλιακών τύμβων τοποθετούνταν σε ευμεγέθεις αποθηκευτικούς πίθους⁵³⁰.

Από τα προαναφερθέντα παρατηρείται ότι οι τύμβοι της υπό μελέτη περιοχής κατά την ΜΕ περίοδο ακολουθούν κανόνες που ορισμένοι από αυτούς παρατηρούνται σε κοντινές περιοχές. Η ταφή σε λάκκο ή σε κιβωτιόσχημο τάφο σημειώνεται και σε τύμβους της Αλβανίας, όχι όμως στη Μεσσηνία. Η προγενέστερη χρήση του χώρου αποτελεί κριτήριο επιλογής του τόπου όπου θα ανεγερθεί ο τύμβος, όπως και στους αρχαιότερους τύμβους της Μεσσηνίας. Ο τύμβος της Ναυπάκτου φέρει κοινά γνωρίσματα με τον τύμβο στο Σεβαστό. Ως προς το μέγεθος διαφέρει και συγγενεύει περισσότερο με τους κοντινότερούς του στο Μίραλι Αχαΐας. Οι τύμβοι F και S στο Νυδρί αποτελούν μία ξεχωριστή ενότητα, καθώς πέραν της μορφολογίας τους, ιδιαίτερα του τύμβου F, είναι οι μόνοι που τα ευρήματα που απέδωσαν μπορούν να χαρακτηριστούν πλούσια για την συγκεκριμένη περίοδο.

⁵²⁷ Korres 2011, 586.

⁵²⁸ Κορρές 2012, 430.

⁵²⁹ Korres 2011, 586.

⁵³⁰ Κορρές 2012, 430.

9.3. Υστεροελλαδική (ΥΕ) περίοδος

9.3.1. Οι τύμβοι και οι νέοι τύποι ταφικών μνημείων

Η μετάβαση από την ΜΕ περίοδο στην ΥΕ (π. 1650-1600 π.Χ.) σηματοδοτείται από σημαντικές αλλαγές στις πρακτικές ταφής. Ο θολωτός τάφος είναι το νέο ταφικό οικοδόμημα που εμφανίζεται και προτιμάται από τις κοινότητες της ΥΕΧ της Πυλίας, στην ίδια δηλαδή περιοχή όπου είχε επικρατήσει ο τύμβος. Σε περιπτώσεις το ένα ταφικό κατασκεύασμα διαδέχεται το άλλο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Βοϊδοκοιλιά Πυλίας, όπου ο θολωτός οικοδομείται πάνω στον τύμβο. Στο νέο οικοδόμημα διατηρούνται ορισμένα από τα στοιχεία του πρώτου⁵³¹. Στην υπό μελέτη περιοχή, θολωτός εκπηδά από τύμβο στην Μόσχοβη Λουτρακίου Αιτωλοακαρνανίας. Σε αντίθεση με την Βοϊδοκοιλιά, στην Μόσχοβη ο τύμβος μάλλον ισοπεδώνεται, καθώς δεν διακρίνεται να εντάσσονται στοιχεία του στο νέο ταφικό μνημείο. Και στις δύο περιπτώσεις, η ανίδρυση θολωτού τάφου επί προγενέστερου τύμβου δείχνει τη θέληση των εντολέων των νέων ταφικών τύπων να συνδεθούν με το παρελθόν.

Συν τω χρόνω, ο νέος τύπος του θολωτού τάφου και σχεδόν συγχρόνως με τον επίσης καινοφανή τύπο του θαλαμωτού τάφου χρησιμοποιείται κατά κόρον από τους μυκηναίους ηγεμόνες παραμερίζοντας τον τύμβο. Αυτός ο ισχυρισμός γίνεται ευκόλως κατανοητός στην Κεφαλονιά, όπου στην πληθώρα των ταφικών μνημείων της ΥΕ περιόδου συγκαταλέγεται μόλις ένας τύμβος, ενώ αντιθέτως τα ταφικά μνημεία με «θόλωση» είναι πολυάριθμα. Στις περιοχές όπου δεν φθάνει ο μυκηναϊκός τρόπος ζωής, ο τύμβος εξακολουθεί να είναι η κύρια επιλογή ταφής. Στη σημερινή Αλβανία παραδείγματος χάριν, ο τύπος του ταφικού τύμβου που έχει ήδη διαμορφωθεί ως ο αποκλειστικός τρόπος ταφής, στην ΥΕΧ αντί να φθίνει, αυξάνεται, με αποτέλεσμα να διαδίδεται ευρέως κατά τη διάρκεια της μετάβασης από την ΥΕΧ στην ΠΕΣ (μετάβαση από τη 2η στην 1η χιλιετία π.Χ.)⁵³². Στα βορειότερα σύνορα του μυκηναϊκού κόσμου, στην Ήπειρο, σε δύο σημαντικές θέσεις που διατηρούν σχέσεις μεταξύ τους, στην Εφύρα Πρεβέζης και στην Κήπερη Πάργας, συνυπάρχουν και οι δύο τύποι ταφικών μνημείων στην ίδια περιοχή αλλά όχι στην ίδια θέση. Παρόλο που στην Εφύρα παρατηρούνται επαφές με τον μυκηναϊκό κόσμο, οι κάτοικοί της δεν ακολουθούν τα ταφικά του έθιμα. Θολωτός τάφος δεν υφίσταται. Η άρχουσα τάξη της θάπτεται σε τύμβους, οι οποίοι μάλιστα διατηρούν την παράδοση των ταφών σε απλούς λάκκους ή σε κιβωτιόσχημους τάφους που επικρατεί στην γύρω περιοχή και την Αλβανία από προγενέστερες περιόδους. Ο θολωτός τάφος στην Κήπερη, από την άλλη πλευρά υποθέτει αναμφιβόλως μυκηναϊκή εγκατάσταση. Προς αυτήν την

⁵³¹ Κορρές 2012, 432.

⁵³² Τσώνος 2015α, 283.

άποψη συνηγορούν, η ύπαρξη πιθανού μυκηναϊκού τείχους ανατολικά της θέσης και η έρευνα της θόλου, η οποία απέδωσε μυκηναϊκή κεραμική της ΥΕ IIIB περιόδου⁵³³.

Πιο βόρεια η μυκηναϊκή επιρροή εμφανίζει ετερογενή ένταση⁵³⁴. Στην πεδιάδα της Κόνιτσας, στη θέση Λιατοβούνι, ένας «πολεμιστής» του 12ου αι. π.Χ., με πανοπλία μυκηναϊκών τύπων αποτελεί δείγμα σημαντικής παρουσίας μυκηναϊκών στοιχείων στην Ήπειρο⁵³⁵. Αλλού η μυκηναϊκή επιρροή εμφανίζεται πλήρως εξασθενημένη. Στους τύμβους του Πωγωνίου, που ανεγείρονται στο τέλος της ΥΕΧ, τα όποια μυκηναϊκά στοιχεία σημειώνονται, πρέπει να ερμηνευθούν ως αποτέλεσμα περιορισμένων επαφών των κοινοτήτων του Πωγωνίου με τον μυκηναϊκό πολιτισμό. Οι τύμβοι του Πωγωνίου διατηρούν τα χαρακτηριστικά των τύμβων της Αλβανίας και πρέπει να λογίζονται ως μέρος της ίδιας πολιτισμικής ενότητας. Ωστόσο, η παρουσία στοιχείων του μυκηναϊκού πολιτισμού στο Πωγώνι και βορειότερα σε τύμβους της Αλβανίας⁵³⁶ αλλά και της Ιταλίας⁵³⁷ δείχνει ότι και προς το τέλος της ΕΧ οι επαφές μεταξύ των κοινοτήτων της Αδριατικής, Ιονίου και Δυτικής Ελλάδος δεν έπαψαν να υφίστανται.

9.3.2. Ταφές πολεμιστών⁵³⁸

Κατά την ΥΕ IIIG περίοδο συνιστάται μία κατηγορία ταφών πλούσιων σε όπλα, ενώ σε προγενέστερες περιόδους, κατά την ΥΕ IIIA και ΥΕ IIIB περίοδο, η παρουσία στρατιωτικού εξοπλισμού - όπλων σε ταφές ως κτερίσματα υπήρξε λιγότερο έντονη⁵³⁹. Ως «ταφές πολεμιστών» ορίζονται εκείνες που συνδέονται με όπλα και άλλα αντικείμενα κύρους, τα οποία φανερώνουν σχέση του νεκρού με τον πόλεμο⁵⁴⁰. Αναμφίβολα, πρόκειται για ταφές σημαντικών προσώπων των τοπικών κοινωνιών όπως φανερώνουν, πέραν των κτερισμάτων, οι διαστάσεις και η επιμέλεια των τάφων. Οι ταφές πολεμιστών εμφανίζουν σημαντική γεωγραφική εξάπλωση στη μετανακτορική μυκηναϊκή Ελλάδα, από τις Κυκλάδες και την Κρήτη έως το Ιόνιο και την Ήπειρο, με πυκνότερη παρουσία στην Αχαΐα.

Στον ΒΔ ελλαδικό χώρο, ως ταφή πολεμιστή δύναται να χαρακτηριστεί η ταφή στο Λιατοβούνι Κόνιτσας, όπου ο νεκρός συνοδεύεται από πλούσιο στρατιωτικό εξοπλισμό (βλ. κεφ. 8.9)⁵⁴¹. Παρόμοιου τύπου ταφή εντοπίστηκε κατά την ανασκαφή του τυμβοειδούς εξάρματος Μπαΐρια 6 στο Μεγανήσι⁵⁴², ενώ μία ακόμη ταφή

⁵³³ Δάκαρης 1960, 125.

⁵³⁴ Tartaron - Zachos 1999.

⁵³⁵ Douzougli - Papadopoulos, 2010, 23.

⁵³⁶ Τσώνος 2015α, 252, Oikonomidis - Papayiannis - Tsonos 2011, 191.

⁵³⁷ Onnis 2011, 498-499.

⁵³⁸ Deger Jalkotzy 2006, Βλαχόπουλος 2012, 60-66.

⁵³⁹ Deger Jalkotzy 2006, 152.

⁵⁴⁰ Βλαχόπουλος 2012, 60.

⁵⁴¹ Douzougli - Papadopoulos 2010, 25.

⁵⁴² Βικάτου 2018, 408.

πολεμιστή εντοπίστηκε στον Κουβαρά Αιτωλοακαρνανίας⁵⁴³. Κοινός παρονομαστής των τριών ταφών είναι το ξίφος τύπου Naue II⁵⁴⁴, το οποίο εντοπίστηκε σε καθεμία από τις τρεις ταφές. Αξίζει να σημειωθεί, ότι σε κοντινή απόσταση από την Κόνιτσα, στην περιοχή της Ζαραβίνας Πωγωνίου μαρτυράται ένα ακόμη ξίφος τύπου Naue II. Η προέλευση του είναι άγνωστη και ίσως μπορεί να υποστηριχθεί ότι προέρχεται από έναν ακόμη τάφο πολεμιστή στην ευρύτερη περιοχή. Περισσότερες πληροφορίες δεν είναι γνωστές, αφού σήμερα θεωρείται ότι έχει χαθεί⁵⁴⁵.

Οι ταφές πολεμιστών αντικατοπτρίζουν τις κοινωνικές δομές όπως διαμορφώθηκαν στη μετανακτορική μυκηναϊκή Ελλάδα, στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Στην Αχαΐα, όπου συγκεντρώνεται ο μεγαλύτερος αριθμός αυτού του τύπου των ταφών, ιδρύονται περιφερειακά κέντρα και αναδύεται μία νέα τάξη οικονομικά ισχυρών⁵⁴⁶. Η εύρεση ταφών πολεμιστών στον ΒΔ ελλαδικό χώρο και σε μεγάλη απόσταση μεταξύ τους υποδεικνύει ότι ομοιοτρόπως διαμορφώθηκαν οι κοινωνίες και στη βορειότερη επικράτεια του μυκηναϊκού κόσμου.

Ως προς τον τύπο ταφής, στον νότιο ελλαδικό χώρο επικρατεί ο τύπος του θαλαμωτού τάφου, καθώς και ο θολωτός τάφος στην Κρήτη⁵⁴⁷. Στην ΒΔ Ελλάδα όμως, ο νεκρός του Κουβαρά θάπτεται σε κιβωτιόσχημο τάφο, όπως και ο νεκρός του Μεγανησίου, ενώ στο Λιατοβούνι ο νεκρός σε απλό λάκκο. Ωστόσο, οι δύο τελευταίες περιπτώσεις μπορεί να αποτελέσουν ένα νέο στοιχείο για την μελέτη αυτού του τύπου ταφών, καθώς αν θεωρηθεί ότι στο Λιατοβούνι μπορεί να υπήρξε τύμβος ή έστω συσσώρευση χώματος πάνω από την ταφή και στο Μεγανήσι επικάλυψη της ταφής με λίθους, τότε σημειώνονται οι μοναδικές περιπτώσεις που εγείρεται τύμβος ή τυμβοειδές έξαρμα σε ταφή πολεμιστή. Στις υπόλοιπες γνωστές ταφές πολεμιστών, μόλις σε μία περίπτωση εντοπίζεται ταφή σε τύμβο, στη θέση Πόρτες Κεφαλοβρύσου της ορεινής Δυτικής Αχαΐας. Ωστόσο, πρόκειται για θαλαμωτό τάφο, ο οποίος δημιουργήθηκε σε παλαιότερο τύμβο των πρώιμων μυκηναϊκών χρόνων⁵⁴⁸.

9.4. Ο τύμβος στον Βόρειο και Δυτικό ελλαδικό χώρο

9.4.1. Τυπολογία

Σε ό,τι αφορά την τυπολογία, οι τύμβοι της υπό μελέτης περιοχής παρατηρείται ότι ακολουθούν βασικούς κανόνες κατασκευής και ότι ανεγείρονται για τον ίδιο σκοπό. Πρόκειται για ταφικούς τύμβους που ορίζονται από λίθινο περίβολο

⁵⁴³ Σταυροπούλου Γάτση - Jung - Mehofer, 2012.

⁵⁴⁴ Για την τυπολογία και τη διάδοση των ξιφών στην Kilian Dirlmeier 1993.

⁵⁴⁵ Κλείτσας 2013, 131, υποσ. 584.

⁵⁴⁶ Βλαχόπουλος 2012, 66.

⁵⁴⁷ Deger Jalkotzy 2006, 173.

⁵⁴⁸ Κολώνας 2001.

και οι ταφές που εσωκλείουν επικαλύπτονται με χώμα και λίθους. Τα χαρακτηριστικά τους διαφέρουν ανά περιοχή ακόμη και μέσα στην ίδια χρονολογική περίοδο. Το ίδιο παρατηρείται και εκτός του ελλαδικού χώρου, ακόμη και σε περιοχές όπου η παρουσία τύμβου είναι εντονότερη και πυκνότερη⁵⁴⁹.

Στην πλειονότητα είναι μεμονωμένα μνημεία, πέραν των τριών τύμβων της Εφύρας και των R του Νυδρίου που είναι πολυπληθείς και αναπτύσσονται στο χώρο επαπτόμενοι μεταξύ τους. Αν και οι διαστάσεις διαφέρουν, είναι κυκλικού σχήματος, ενώ εξαίρεση αποτελεί ο τύμβος F στο Νυδρί που είναι ορθογώνιος. Επίσης, οι μεσοελλαδικοί S και F του Νυδρίου έχουν προσθήκες, στοιχείο που δεν παρατηρείται αλλού. Ο λίθινος περίβολος μπορεί να αποτελείται από μία ή και παραπάνω σειρές ακανόνιστων λίθων, όπως στην Περίθεια της Κέρκυρας ή στο Σεβαστό Θεσπρωτίας, μπορεί να αποτελείται από πιο επιμελημένους λίθους, όπως ο τύμβος της Ναυπάκτου, ο επιμελημένος λίθινος περίβολος του οποίου δημιουργεί μία «οδοντωτή» περιφέρεια εσωτερικά, η οποία δεν παρατηρείται σε κανέναν άλλον. Οι περίβολοι των τύμβων R στο Νυδρί φέρουν επάλληλες στρώσεις από πλακοειδείς λίθους. Πλακοειδείς λίθοι χρησιμοποιήθηκαν μόνο στην προσθήκη D του τύμβου S, ενώ στον περίβολο του οι λίθοι ήταν ακανόνιστοι. Στον περίβολο του τύμβου F οι λίθοι είναι κάθετα τοποθετημένοι. Τέλος, στην κοιλάδα του Γορμού ορισμένοι τύμβοι είναι μόνο χωμάτινοι, χωρίς να ορίζονται από λίθους.

Η κατηγορία των ταφών που βρίσκονται εντός των ορίων τους ποικίλλει. Στους περισσότερους σημειώνονται ταφές σε λάκκους και ταφές σε κιβωτιόσχημους τάφους. Εγγυτρισμοί εντοπίζονται σε τύμβους της ΠΕ περιόδου, σε ορισμένους από τους τύμβους R, στον τύμβο της Περίθειας της Κέρκυρας και της Μόσχοβης Λουτρακίου. Στις περισσότερες των περιπτώσεων εντός του ίδιου τύμβου παρατηρούνται παραπάνω από ένας τύπος ταφής. Καύση παρατηρείται στους τύμβους R και σε μόλις μία ταφή στον τύμβο S. Πέραν των ταφών, εντός των ορίων του τύμβου μπορεί να βρίσκεται κάποια κατασκευή ή κάποιος ορισμένος χώρος που να χρησιμοποιήθηκε ενδεχομένως για τελετουργικούς σκοπούς, όπως για παράδειγμα στο Σεβαστό ή στη Ναύπακτο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει για την σημασία της και την ένταξή της στο χώρο η πηλοκατασκευή στην Περίθεια, η οποία τοποθετείται εκτός του πρώτου τύμβου, αλλά εντάσσεται εντός των ορίων του δευτέρου. Ως επί το πλείστον, οι ταφές βρέθηκαν φτωχά κτερισμένες και σε περιπτώσεις ακτέριστες. Τα αντικείμενα που συνόδευαν τους νεκρούς είναι συνήθως κεραμικά, ενώ εξαίρεση αποτελεί η ποικιλία και ο πλούτος των τύμβων της Λευκάδος, τόσο στην Πρώιμη, όσο και στη Μέση Εποχή του Χαλκού, δείχνοντας ότι το σύνολο του Νυδρίου παραπέμπει σε μια αιωνόβια κοινότητα αυξημένου κύρους, έντονης εξωστρέφειας και υψηλής κοινωνικής απήχησης.

Οι τύμβοι επικαλύπτονται από χώμα και λίθους μικρών διαστάσεων. Στο Σεβαστό χαλίκια και μικρότεροι λίθοι τοποθετήθηκαν πάνω σε μεγαλύτερους λίθους. Στην επίχωση μπορεί να εντοπίζεται ποσότητα κεραμικής ή μπορεί ακόμη το υλικό να προέρχεται από παρακείμενους οικισμούς, όπως στο Πωγώνι, στην επιχωμάτωση

⁵⁴⁹ Potrebica 2011, 172-173.

των τύμβων του οποίου σημειώνονται υλικά δόμησης, λίθινα εργαλεία κ.α. Η τοποθέτηση λίθων, ως επιτύμβιο σήμα, πάνω από την επίχωση του τύμβου εικάζεται μόλις σε μία περίπτωση, στα Οικόπεδα Κεφαλονιάς, όπου κατά την διερεύνηση του τύμβου εντοπίστηκαν από τον Σ. Μαρινάτο δύο ορθογώνιοι λίθοι.

9.4.2. Θέση

Η μορφολογία του τοπίου όπου θα ανεγερθεί ο τύμβος ποικίλλει. Η ανά χείρας εργασία έδειξε ότι το υδάτινο στοιχείο αποτελεί βασικό κριτήριο στην επιλογή του σημείου, καθώς παρατηρείται ότι όλοι οι τύμβοι γειτνιάζουν με τη θάλασσα ή με ποτάμι. Οι τύμβοι του Πωγωνίου και ο τύμβος του Σεβαστού τοποθετούνται στην κοιλάδα του ποταμού Γορμού και Κωκυτού, αντίστοιχα. Όλοι οι υπόλοιποι βρίσκονται σε κοντινή απόσταση, μέτρων ή λίγων δεκάδων μέτρων, από την ακτογραμμή της θάλασσας, πλην του ΥΕ τύμβου στα Οικόπεδα που απέχει περισσότερο από την ακτή. Όλοι βρίσκονται κατά μήκος της ακτής του Ιονίου, εκτός από τους τύμβους της Μόσχοβης και της Ναυπάκτου που βρίσκονται εντός του Αμβρακικού και του Κορινθιακού κόλπου αντίστοιχα, ωστόσο αμφότεροι οι κόλποι συνιστούν συνέχεια της Ιόνιας ακτογραμμής. Οι τύμβοι R και F στο Νυδρί, καθώς και ο τύμβος της Περίθειας τοποθετούνται σε πεδινές εκτάσεις, τεκμηριώνουν δηλαδή πλησιόχωρες κοινότητες που εκμεταλλεύονται εύφορες ζώνες των δύο νησιών. Οι υπόλοιποι ανεγείρονται σε πρόποδες ή παρυφές λόφων, ενώ δεν διαπιστώνονται τύμβοι σε κορυφές λόφων όπως σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου (Βοϊδοκοιλιά, Κριαρίτσι).

Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στον τύμβο του Σεβαστού και της Ναυπάκτου, κριτήριο επιλογής της τοποθεσίας ίδρυσης του τύμβου αποτελεί η προγενέστερη χρήση του χώρου (βλ. κεφ. 7.6.2 και κεφ. 7.7.2). Στον μεν τύμβο του Σεβαστού, επιλέγεται η θέση όπου έγκειται προγενέστερη ταφή. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επιδιώκεται η σύνδεση των νεκρών με το ένδοξο προγονικό παρελθόν και η εξίσωση των εαυτών τους με τον νεκρό της πρωιμότερης περιόδου. Στον δε τύμβο της Ναυπάκτου, ο τύμβος σφραγίζει οικιστικά κατάλοιπα προγενέστερης περιόδου. Μεταγενέστερη ταφική χρήση τεκμαίρεται στην Περίθεια, όπου ο δεύτερος τύμβος περιλαμβάνει μέρος του πρώτου, ενώ στη Μόσχοβη μέσα από τον τύμβο εκπηδά θολωτός τάφος. Στον τύμβο των Οικοπέδων δεν είναι ξεκάθαρο αν ορισμένες από τις ταφές είναι μεταγενέστερες. Σε ανώτερο ανασκαφικό στρώμα στους τύμβους R του Νυδρίου εντοπίζονται ταφές ρωμαϊκών χρόνων, ενώ ορισμένοι από τους τύμβους του Πωγωνίου συνέχισαν να αποτελούν τόπο ταφής για τους κατοίκους της κοιλάδας του Γορμού κατά τα ύστερα χρόνια της αρχαιότητας, αλλά και αρκετά αργότερα, στους χριστιανικούς αιώνες.

Τέλος, οι τύμβοι μπορεί να ευρίσκονται εντός του οικιστικού πυρήνα, όπως στην περίπτωση της ακρόπολης της Εφύρας, κοντά σε οικιστικά κατάλοιπα, όπως στη Ναύπακτο και στο Πωγώνι, ενώ στις περισσότερες των περιπτώσεων (Νυδρί,

Περίθεια, Μόσχοβη) δεν τεκμαίρεται οικισμός κοντά στους τύμβους, χωρίς να συνεπάγεται ότι δεν υπάρχει.

9.4.3. Τηλεφάνεια

Ο τύμβος είναι κατασκευή «τηλεφανής», ιδίως όταν διαθέτουν το μέγεθος - κυρίως το ύψος - που τους επιτρέπει να επιβάλλονται καθολικά στο τοπίο. Λόγου χάριν οι τύμβοι της Mala Gruda και Velika Gruda στο Μαυροβούνιο διαθέτουν τη διάμετρο και το ύψος που τους καθιστά εύκολα διακριτούς από απόσταση. Οι τύμβοι της περιοχής που μελετήθηκε για την ανά χειράς εργασίας, αν και διαθέτουν τα χαρακτηριστικά να ξεχωρίσουν στο τοπίο, λόγω του περιορισμένου κυρίως ύψους (τουλάχιστον αυτού που διατηρήθηκε ή αυτού που τεκμηριώθηκε / εκτιμήθηκε ανασκαφικά) δεν δύναται να διακριθούν από μεγάλη απόσταση. Θα μπορούσαν οι τύμβοι της εν λόγω περιοχής να λειτουργήσουν ως σήματα ή ως τοπόσημα αναφοράς για διερχόμενους σε χερσαίους δρόμους ή επιβαίνοντες σε παραπλέοντα τις ακτές πλοιάρια; Η μελέτη που προηγήθηκε δείχνει πως αυτό ήταν ισχυρά πιθανό για τους διερχόμενους πεζή, αλλά όχι για τους ναυτιλλόμενους, ακόμη και αν κάποιος γνώριζε την ακριβή θέση τους και τα αναζητούσε ως σημεία ταυτοποίησης της περιοχής ή προσανατολισμού.

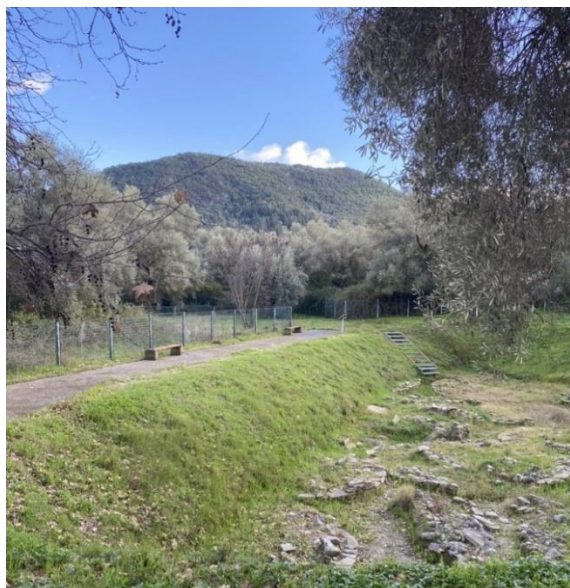
Μελετώντας την παραθαλάσσια θέση στο Στενό Νυδρίου, όπου τοποθετούνται οι τύμβοι R, διαπιστώνεται ότι την ορατότητα προς την ανοιχτή θάλασσα του Ιονίου και προς τα μικρότερα νησιά του Σκορπιού και του Μεγανησίου εμποδίζει η χερσόνησος υψομέτρου 200 και επιπλέον μέτρων του Γενίου-Βλυχού (εικ. 37 - 40). Όσο και να άλλαξε το ύψος της στάθμης της θάλασσας και η μορφή της ακτογραμμής από την εποχή που ανεγέρθηκαν οι τύμβοι, δε θα μπορούσε ποτέ να ξεπεραστεί ο ορεινός όγκος της χερσονήσου, ώστε αυτοί να γίνουν ορατοί από την θαλάσσια οδό. Συμπεραίνεται λοιπόν, ότι η πρόθεση των κατασκευαστών των εν λόγω ταφικών μνημείων δεν ήταν ποτέ οι τύμβοι να είναι ορατοί από τη θάλασσα, ειδάλλως θα είχε επιλεγεί διαφορετική θέση για την ανέγερση τους, όπως π.χ. η περιοχή βορειότερα, στην ίδια πεδινή έκταση του Νυδρίου, όπου προσφέρεται ανεμπόδιστη θέα προς την ανοιχτή θάλασσα του Ιονίου και στα κοντινά μικρά νησιά του αρχιπελάγους της Λευκάδας. Εξάλλου, εάν οι ναυτικοί θα ήθελαν να θέσουν ένα σήμα στην περιοχή για το ταξίδι του, οι ορεινοί όγκοι του Σκάρου ή της Ελάτης - Αγ. Ηλία θα ήταν οι ασφαλέστερες επιλογές, όντες ορατοί από μεγάλη απόσταση. Άλλοι τύμβοι του ελλαδικού χώρου, όπως η Βοϊδοκοιλιά Πυλίας ή το Κριαρίτσι Χαλκιδικής που είχαν ιδρυθεί σε κορυφές παράκτιων λόφων, ήταν δυνατό να λειτουργήσουν και ως «τοπόσημα», ώστε να είναι ορατοί τόσο από την ξηρά και την ακτή, όσο και από τη θάλασσα.

Το πιθανότερο είναι ότι οι τύμβοι R επελέγη να ιδρυθούν πίσω από τη χερσόνησο του Νυδρίου πιθανόν επειδή σε πλησιόχωρη θέση υπήρχε η οικιστική εγκατάσταση της κοινότητας, η οποία ακόμη δεν έχει εντοπιστεί. Ίσως, ακόμη, οι

εντυπωσιακές συστάδες των τύμβων να βρίσκονται κατά μήκος της διαδρομής από τον λιμένα προς τον οικισμό, ώστε οι καταπλέοντες και αποπλέοντες από τον κόλπο, διερχόμενοι να αποτίουν φόρο τιμής στους προβεβλημένους νεκρούς της κοινότητας, η δράση των οποίων είχε εγγυηθεί τον πλούτο και την ευημερία τους.

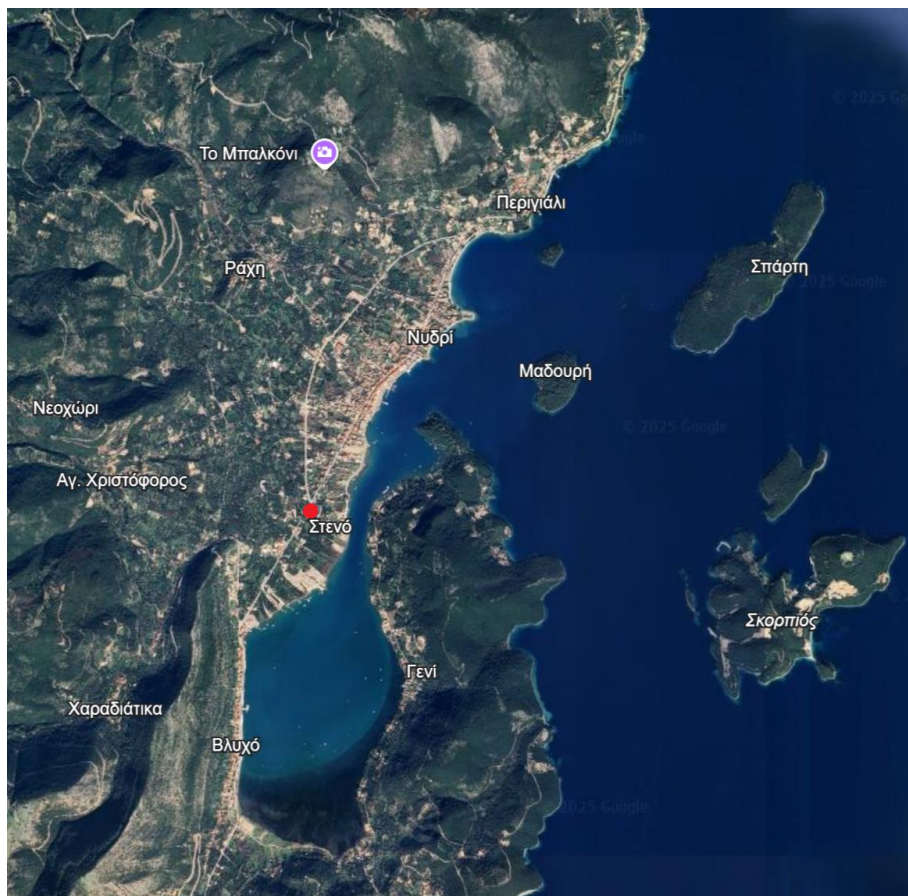
Εικ. 37 Το Νυδρί και η θέση Στενό από Δ

Εικ. 38 Οι τύμβοι R και στο βάθος η χερσόνησος Γενίου-Βλυχού

Εικ. 39 Η πεδιάδα του Νυδρίου και η θέση Στενό από ΒΔ

Εικ. 40 Η περιοχή του Νυδρίου και η θέση Στενό

9.5. Αντί επιλόγου

Εξετάζοντας τους τύμβους της βόρειας και δυτικής περιοχής του ελλαδικού κορμού, διαπιστώνονται τα βασικά χαρακτηριστικά που απαντώνται στο ταφικό έθιμο, δηλαδή η κυκλική διατομή, ο λίθινος περίβολος, η επίχωση και οι ταφές που εσωκλείουν. Ωστόσο, σε κάθε κοινότητα τα χαρακτηριστικά του τύμβου παραλλάσσονται. Τα χαρακτηριστικά των τύμβων διαφέρουν ακόμη και στην ίδια χρονολογική περίοδο, ακόμη και σε όμορες περιοχές, ακόμη και στον ίδιο τον χώρο. Η ποικιλομορφία αυτή οφείλεται στον περιβάλλοντα χώρο όπου ανεγείρεται, στα διαθέσιμα κατασκευαστικά υλικά της περιοχής, καθώς και στις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες της κοινότητας που τους ιδρύει.

Ο τύπος του ταφικού τύμβου εισάγεται στον ΒΔ ελλαδικό χώρο με τους τύμβους R στο Νυδρί στα μέσα περίπου της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. Η παρουσία μίας πλούσιας κοινωνίας κατά την περίοδο αυτή, η οποία τοποθετείται και αναπτύσσεται σε κομβικό σημείο του θαλάσσιου δικτύου και λαμβάνοντας ενεργό ρόλο στο θαλάσσιο εμπόριο που ενδεχομένως συντελείται κατά μήκος των ακτών του Ιονίου, επηρεάζει τις κοινωνίες που συναναστρέφεται και με τις οποίες συναλλάσσεται. Η διάδοση των τύμβων είναι πιθανό αποτέλεσμα της τριβής αυτής, ως απόρροια πολιτισμικής ώσμωσης και αμοιβαίων επιρροών, αλλά και ως δράση κοινοτικής οργάνωσης, καθώς ο «τηλεφανής σωρός» απαιτεί συλλογικότητα, συντονισμό και ανθρώπινο δυναμικό.

Οι κοντινές στο Νυδρί θέσεις, όπως η Περίθεια και η Μόσχοβη, ιδρύουν μεταγενέστερα ταφικούς τύμβους, 2300 - 2200π.Χ. η Περίθεια και 2200/2000 - 1900π.Χ. η Μόσχοβη, προφανώς επειδή οι οικείες κοινότητες διατηρούν επαφές, επηρεάζονται και επιδιώκουν να εξισωθούν με την επιφανέστερη κοινότητα του Νυδρίου. Σε πιο απομακρυσμένες περιοχές δε συμβαίνει το ίδιο. Μελετώντας τα ευρήματα των τύμβων R, βεβαιώνονται σημαντικές επαφές με πολιτισμούς του Αιγαίου, ωστόσο σε καμία από αυτές τις περιοχές εκείνες δεν τεκμηριώνεται ο τύπος του τύμβου. Η απουσία τύμβων στις Κυκλάδες, στην Κρήτη, στα νησιά του ΒΑ Αιγαίου και στην Τροία δείχνει ότι οι κοινωνίες αυτών των τόπων κατείχαν ισχυρό και αυτόφωτο, εν πολλοίς, πολιτιστικό χαρακτήρα, ο οποίος σε ό,τι αφορά τα ταφικά έθιμα δεν απαιτήθηκε να δεχτεί τις επιρροές καινοφανών τύπων. Σε άλλες περιοχές όμως, ο τύμβος υιοθετήθηκε ως ταφική πρακτική από περισσότερες κοινότητες. Σε περιπτώσεις, όπως στη Μεσσηνία, χρησιμοποιείται σχεδόν καθολικά και σε μεγάλη πυκνότητα, ενώ αλλού επιχωριάζει σε μικρούς αριθμούς (π.χ. Αττική).

Με την έλευση των μυκηναίων και την πλήρη κυριαρχία τους στον ελλαδικό χώρο ο τύμβος παραμερίζεται, καθώς εισάγονται νέοι τύποι ταφικών κατασκευών και συναφών εθίμων. Στο τέλος της ΥΕΧ και αρχές της ΠΕΣ ο τύμβος διατηρείται στα βορειότερα σύνορα της «ιόνιας» περιοχής που μελέτησε αυτή η εργασία, μέχρι και σε υστερότερες περιόδους της αρχαιότητας, προφανώς επειδή οι συνθήκες, το τοπίο, οι κοινότητες και το πνεύμα συντηρητισμού τους βρήκαν σε αυτόν τον μνημειακό

τύπο ταφικού μνημείου (τάφου και σήματος μαζί) τον ιδανικό τρόπο τίμησης των νεκρών τους.

10. ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ

10.1. Κατάλογος πινάκων

Πιν. 1 Οι τύμβοι του ΒΔ ελλαδικού χώρου

Πιν. 2 Οι τύμβοι R

10.2. Κατάλογος εικόνων

Εικ. 1 Οι τύμβοι του ΒΔ ελλαδικού χώρου

Εικ. 2 Σχεδιαστική αποτύπωση των τύμβων R στο Νυδρί (Dörpfeld 1927, taf. 13)

Εικ. 3 Σχεδιαστική αποτύπωση των τύμβων R στο ΝΑ οικόπεδο (Βικάτου 2014, σ. 31)

Εικ. 4 Σχεδιαστική αποτύπωση των τύμβων R στο ΒΔ οικόπεδο (Βικάτου 2014, σ. 28)

Εικ. 5 Σχεδιαστική απεικόνιση των τύμβων R1 και R26 στο Νυδρί (Dörpfeld 1927, taf. 13)

Εικ. 6 Υψίποδες φιάλες από τους τύμβους R16 και R12 και ραμφόστομες πρόχοι από τους τύμβους R16 και R1 (Βικάτου 2014, σ. 28)

Εικ. 7 Χάλκινα εγχειρίδια. 1. Τύμβος 17R Νυδρίου Λευκάδος (Dörpfeld 1927, Beil. 63a, 3) 2. Τάφος 38B Όρμου Απόλλωνος Νάξου (Παπαθανασόπουλος 1961/2, πιν. 77) 3. Αρχαιολογικό μουσείο Απειράνθου Νάξου (Αγγελοπούλου 2021, εικ. 5 αρ. 365) 4. Τάφος 14 Δωκαθισμάτων Αμοργού (Τσουντας 1898, πιν. 12, 8)

Εικ. 8 Το νεκροταφείο των τύμβων στο Κριαρίτσι (Ασουχίδου - Μανταζή - Τσολάκης 1998, σχ. 6)

Εικ. 9 Η υδρία του περιβόλου XVIII (Ασουχίδου - Μανταζή - Τσολάκης 1998, εικ. 6)

Εικ. 10 Το νεκροταφείο στη Ν. Σκίωνη (Τσιγαρίδα - Μανταζή, 2006, σχ. 1)

Εικ. 11 Το ΝΑ τμήμα του νεκροταφείου στην Karatas (Mellink 1969, ill. 1)

Εικ. 12 Ο περίβολος AQ στο ΒΔ τμήμα του νεκροταφείου στην Karatas (Mellink 1969, ill. 3)

Εικ. 13 Το νεκροταφείο Li Muri (Puglisi 1942, fig. 2)

Εικ. 14 Οι αναφερθείσες θέσεις της ΠΕΧ στη Μεσόγειο. 1. Στενό Νυδρίου Λευκάδος 2. Ν. Σκίωνη Χαλκιδικής 3. Κριαρίτσι Χαλκιδικής 4. Karatas Αττάλειας 5. Li Muri Σαρδηνίας

- Εικ. 15 Οι τύμβοι στον Αλμυρό Περίθειας (Άνδρεαδάκη Βλαζάκη 2012, εικ. 13)
- Εικ. 16 Το πιθοειδές ταφικό αγγείο (Άνδρεαδάκη Βλαζάκη 2012, εικ. 14)
- Εικ. 17 Κάτοψη του θολωτού τάφου (Κολώνας 1997, εικ. 27)
- Εικ. 18 Ο τύμβος F στο Νυδρί (Dörpfeld 1927, taf. 15)
- Εικ. 19 Ο τύμβος S στο Νυδρί (Dörpfeld 1927, taf. 14)
- Εικ. 20 Κάτοψη του τύμβου της Ναυπάκτου (Σαράντη 2012, σχ. 1)
- Εικ. 21 Η λεκάνη που ορίζεται από τους πρόποδες του όρους Ριγανίου και τους λόφους Δεξαμενής και Αγ. Γεωργίου και οι θέσεις της ΕΧ που περιλαμβάνει. 1. Τύμβος - Κτίριο Α 2. Κτίριο Β 3. Κτίριο Γ 4. Κτίριο Δ 5. Μυκηναϊκή γραπτή κεραμεική
- Εικ. 22 Ο τύμβος στο Σεβαστό (Lima 2016, εικ. 3)
- Εικ. 23 Σχέδιο του τύμβου στα Οικόπεδα (Μαρινάτος 1932, εικ. 12)
- Εικ. 24 Γενική άποψη των τύμβων της Εφύρας (Papadopoulos - Papadopoulou 2020, εικ. 33.2)
- Εικ. 25 Σχεδιαστική αποτύπωση των τύμβων της Εφύρας (Papadopoulos - Papadopoulou 2020, εικ. 34)
- Εικ. 26 Ο τύμβος Α στη θέση Παλιουριά Παλαιοπύργου (Ανδρέου 1981, πιν. 163γ, Παπαδόπουλος - Κοντορλή Παπαδοπούλου 2003, εικ. 24)
- Εικ. 27 Η ταφική κατασκευή στα Οικόπεδα που ερμηνεύει ο ανασκαφέας ως ΜΕ τύμβο ή ΥΕ οστεοφυλάκιο (Σωτηρίου 2000, εικ. 12)
- Εικ. 28 Το νεκροταφείο στις Καγκέλισες (Καββαδίας 1912, πιν. 1)
- Εικ. 29 Κτίσμα, ίσως τμήμα περιβόλου στο Ρουπάκι (Μαρινάτος 1964, εικ.4)
- Εικ. 30 Το νεκροταφείο με τους κιβωτιόσχημους στο Σεβαστό (Forsén et al. 2011, εικ. 4)
- Εικ. 31 Σχέδιο από το νεκροταφείο στο Λιατοβούνι (Douzougli - Papadopoulos 2010, pl. 1)
- Εικ. 32 Η χερσόνησος Πόδι, όπου σημειώνεται η διασπορά των τύμβων και η θέση του οικισμού (Βικάτου 2018, εικ. 19)
- Εικ. 33 Χρυσοί δακτύλιοι. 1. Τύμβοι R Νυδρίου Λευκάδος (Kilian Dirlmeier 2005, taf. 6/8, 19/4) 2. Turnava Βουλγαρίας (Vasileva 2017, fig. 3/1a) 3. Yunatsite Βουλγαρίας (Vasileva 2017, fig. 3/2) 4. Νεκροταφείο Amroița-Peret Ρουμανίας (Primas 1996, abb. 6/13a4-5) 5α. Τύμβος Velika Gruda Μαυροβουνίου, τύπος Λευκάδος (Primas 1996, abb. 6/4) 5β. Τύμβος Velika Gruda Μαυροβουνίου, τύπος Mala Gruda (Primas 1996, abb. 6/4) 6. Τύμβος Mala Gruda Μαυροβουνίου (Primas 1996, abb. 6/13B) 7. Τύμβος Gruda Boljevića Μαυροβουνίου (Govedarica 2010, abb. 3/3,4) 8. Νεκροταφείο Μάνικας Εύβοιας (Σαπουνά-Σακελλαράκη 1995, πιν. 117δ, 1996, πιν. 81γ) 9. Οικισμός

Πολιόχνης Λήμνου (Παπαγεωργίου 2003, εικ. 3) 10. Μουσείο Μπενάκη, άγνωστης προέλευσης (Παπαγεωργίου 2003, εικ. 1)

Εικ. 34 Διασπορά των χρυσών δακτυλίων. 1. Mala Gruda & Velika Gruda Μαυροβουνίου 2. Gruda Boljevica Μαυροβουνίου 3. Νυδρί Λευκάδας 4. Amroița-Peret Ρουμανίας 5. Crajova Ρουμανίας 6. Jurilonca Ρουμανίας 7. Yunatsite Βουλγαρίας 8. Turnava Βουλγαρίας 9. Μάνικα Εύβοιας 10. Πολιόχνη Λήμνου

Εικ. 35 Το δίκτυο επαφών και πιθανές θέσεις του κατά το μέσον της 3ης χιλιετίας π.Χ. 1. Mala Gruda & Velika Gruda Μαυροβουνίου 2. Αλμυρός Περίθειας Κέρκυρας 3. Νυδρί Λευκάδας 4. Μόσχοβη Λουτρακίου Αιτωλοακαρνανίας 5. Πηλικάτα Ιθάκης 6. Ολυμπία Ηλείας 7. Κύθηρα 8. Λέρνα Αργολίδας 9. Νάξος 10. Αμοργός 11. Κρήτη 12. Karatas Αττάλειας 13. Μάνικα Εύβοιας 14. Νέα Σκιώνη Χαλκιδικής 15. Κριαρίτσι Χαλκιδικής 16. Πολιόχνη Λήμνου 17. Τροία

Εικ. 36 Το δίκτυο επαφών και πιθανές θέσεις του κατά το δ' τέταρτο της 3ης χιλιετίας π.Χ. 1. Δαλματία - κοιλάδα ποταμού Cetina 2. Velika Gruda Μαυροβουνίου 3. Shtoj Αλβανίας 4. Αλμυρός Περίθειας Κέρκυρας 5. Πηλικάτα Ιθάκης 6. Κοκκολάτα Κεφαλονιάς 7. Ναύπακτος 8. Ανδραβίδα-Λεχαινά Ηλείας 9. Ολυμπία Ηλείας 10. Λέρνα Αργολίδας

Εικ. 37 Το Νυδρί και η θέση Στενό από Δ

Εικ. 38 Οι τύμβοι R και στο βάθος η χερσόνησος Γενίου-Βλυχού

Εικ. 39 Η πεδιάδα του Νυδρίου και η θέση Στενό από ΒΔ

Εικ. 40 Η περιοχή του Νυδρίου και η θέση Στενό

11. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αγγελοπούλου, Ν., 2021: Χάλκινα εργαλεία και όπλα από τον Πάνορμο της Νάξου. Συμβολή στην έρευνα του ναξιακού πολιτισμού κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (3η χιλιετία π.Χ.). Στο Β. Φραγκουλόπουλος (επιμ.), Νάξος (Αρχαία, Βυζαντινή, Λατινοκρατούμενη, Νεότερη, Σύγχρονη), Πρακτικά του ΣΤ' επιστημονικού συνεδρίου «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων», Τόμος Α', 175-189

Αλεξοπούλου, Γ., 1994 (1999): Ναύπακτος, ΑΔ 49, Β1 Χρονικά, 243-244

Ανδρεαδάκη Βλαζάκη, Μ., 2012: 2000-2010: Ή Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Οικόπεδο Πρίφτη. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων. 365-370

Ανδρέου, Η., 1975α: Ειδήσεις από την Λευκάδα, ΑΑΑ VIII (2), 216-223

Ανδρέου, Η., 1975β (1983): Κάτω Πεδινά Ζαγορίου, ΑΔ 30, Β2 Χρονικά, 218-219

Ανδρέου, Η., 1981 (1988): Πωγώνι, Ανασκαφή τύμβων, ΑΔ 36, Β2 Χρονικά, 271-273

Ανδρέου, Η., 1982: Οι τύμβοι Πωγωνίου Μερόπης. Αρχαιολογία και Τέχνες 3, 54-60

Ανδρέου, Η., 1985: Ανασκαφή τύμβων Πωγωνίου. Αρχαιολογία και Τέχνες 16, 86-87

Ανδρέου, Η., Ανδρέου, Ι., 1999: Η κοιλάδα του Γορμού στο Πωγώνι της Ηπείρου, κέντρο ζωής και ανάπτυξης κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Στο Ε. Φρούσου (επιμ.), Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 1994, 77-90

Ανδρέου, Η., Κλείτσας, Χ., 2018: Αρχαιολογικές έρευνες κοιλάδας ποταμού Γορμού Πωγωνίου Ιωαννίνων. Δεδομένα και προοπτικές. Στο Β. Θεοφιλοπούλου (επιμ.), Το αρχαιολογικό έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου, Ιωάννινα 10-13 Δεκεμβρίου 2014, 87-100

Αραβαντινός, Β., 1996 (2001): Θήβα, ΑΔ 51, Β1 Χρονικά, 259-261

Ασουχίδου, Σ., Μανταζή, Δ., Τσολάκης, Σ., 1998: Ταφικός τύμβος ΠΕΧ στο Κριαρίτσι Συκιάς Ν. Χαλκιδικής, ΑΕΜΘ 12, 269-282

Βασιλάκης, Α., 2020: Υστεροελλαδικό ελλειψοειδές μέγαρο στα Τζαννάτα Πόρου. Στο Φ. Μαρκάτου (επιμ.), ΙΑ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Επτανησιακός Βίος και Πολιτισμός, Κεφαλονιά 21-25 Μαΐου 2018, Πρακτικά Τόμος V, Αργοστόλι, 53-74

Βασιλείου, Ε., 2015: Η χειροποίητη κεραμική της Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην περιοχή της Κεντρικής Ηπείρου: Ζητήματα χρονολόγησης, παραγωγής και κατανάλωσης, Διδ. Διατριβή, Θεσσαλονίκη

- Βασιλικού, Ν., 2019: Ο Μυκηναϊκός πολιτισμός, Αθήνα
- Βικάτου, Ο., 2014: Ανάδειξη προϊστορικών τύμβων στο Στενό Δ.Δ. Νυδρίου Λευκάδας. Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας & Λευκάδος
- Βικάτου, Ο., 2017: Νέα αρχαιολογικά δεδομένα για το τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και τους Σκοτεινούς Αιώνες από το Μεγανήσι. Στο Ε. Μέρμηγκα (επιμ.), ΣΠΕΙΡΑ. Επιστημονική συνάντηση προς τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου, Αθήνα, 169-184
- Βικάτου, Ο., 2018: Οι τύμβοι του Μεγανησίου. Στο Ο. Βικάτου, Β. Στάικου, Φ. Σαράντη (επιμ.), Το Αρχαιολογικό Έργο στην Αιτωλοακαρνανία και τη Λευκάδα. Πρακτικά 2ου Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου, Μεσολόγγι 6-8 Δεκεμβρίου 2013, 399-432
- Βλαχόπουλος, Α., 2012: Η ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο, τόμος ΙΙ. Η Νάξος και ο Μυκηναϊκός κόσμος της μετανακτορικής περιόδου, Αθήνα
- Γιαλούρης, Ν., 1964 (1966): Ηλεία. Ολυμπία και περιοχή αυτής, ΑΔ 19, Β2 Χρονικά, 175-176
- Δάκαρης, Σ., 1952: Ανασκαφή εις Καστρίτσαν Ιωαννίνων, ΠΑΕ 1952, 362-386
- Δάκαρης, Σ., 1958: Ανασκαφικά έρευναι εις την Ομηρικήν Εφύραν και το Νεκρομαντείον της Αρχαίας Ηπείρου, ΠΑΕ 1958, 107-113
- Δάκαρης, Σ., 1960: Ανασκαφή του Νεκρομαντείου του Αχέροντος και θολωτού τάφου πλησίον της Πάργας, ΠΑΕ 1960, 114-127
- Δάκαρης, Σ., 1987: Η ρωμαϊκή πολιτική στην Ήπειρο, Πρακτικά Α΄ διεθνούς συμποσίου για τη Νικόπολη, 1-21, Πρέβεζα
- Δελαπόρτα, Κ., Σπονδύλης, Η., 1991: Πλατυγυάλι Αστακού: Ένας βυθισμένος πρωτοελλαδικός οικισμός. Στο Ι. Μέννενγκα (επιμ.), Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-22-23 Οκτωβρίου 1988, 39-46
- Δημητρίου, Σ., 1993: Η εξέλιξη του ανθρώπου. Τόμος ΙΙΙ, Παλαιολιθική Εποχή, Αθήνα
- Ζάχος, Κ., Ντούζουγλη, Α., 2003: Λευκάδα. Ιστορική-Αρχαιολογική επισκόπηση μέσα από τα εκθέματα του Αρχαιολογικού Μουσείου
- Ζαφειρόπουλος, Ν., 1952: Ανασκαφικά έρευναι εις Περιφέρειαν Φάρων Αχαΐας, ΠΑΕ 1952, 396-412
- Καββαδίας, Π., 1912: Περί των εν Κεφαλληνία ανασκαφών, ΠΑΕ 1912, 247-268
- Καλλιγιάς, Π., 1977: Κεφαλληνικά Γ΄, ΑΑΑ ΙΧ 1977, 116-125
- Κλείτσας, Χ., 2013: Η μεταλλοτεχνία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Ήπειρο: Οι θησαυροί και τα εργαλεία, Διδ. Διατριβή, Ιωάννινα

- Κολώνας, Λ., 1997: Τα μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας κατά την υλοποίηση της Προγραμματικής Σύμβασης Αμβρακικού”, Πυρφόρος Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1997, 49-83
- Κολώνας, Λ., 2001: Ηλειακή Πύλος. Στο V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes*, 257-262
- Κολώνας, Λ., 2007: Ο θολωτός τάφος Τζαννάτων Πόρου Κεφαλλονιάς και οι θολωτοί της ηπειρωτικής Ελλάδας. Στο Πρακτικά Συνεδρίου για τα γράμματα, την ιστορία και την λαογραφία της περιοχής Πρόννων, 8 – 11 Σεπτεμβρίου 2005, Πόρος, 329-361
- Κολώνας, Λ., 2008: Οι θολωτοί τάφοι στο Λουτράκι Κατούνας και η σχέση τους με τη Λευκάδα. Στο Χ. Παπαδάτου Γιαννοπούλου (επιμ.), *Διεθνές συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld*. Πρακτικά συνεδρίου, Λευκάδα 6-11 Αυγούστου 2006, 389-406
- Κορρές, Γ., 1979: Ανασκαφή Βοϊδοκοιλιάς Πυλίας, ΠΑΕ 134, 138-155
- Κορρές, Γ., 1991: Ο λεγόμενος τύμβος των Κοκκολάτων Κεφαλληνίας, ΕΕΦΣΠΑ 29 1991, 191-199
- Κορρές, Γ. (2012). Μεσσηνία. Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα. Προϊστορικοί χρόνοι. Στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία, Πελοπόννησος*. Εκδ. οίκος Μέλισσα. 426-439
- Κουρτέση Φιλипπάκη, Γ., 2008: Τα λίθινα στο έργο του W. Dörpfeld. Προσεγγίσεις και ερμηνείες. Στο Χ. Παπαδάτου Γιαννοπούλου (επιμ.), *Διεθνές συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld*. Πρακτικά συνεδρίου, Λευκάδα 6-11 Αυγούστου 2006, 151-66
- Κυπαρίσσης, Ν., 1919 (1922): Κεφαλληνιακά, ΑΔ 5, 83-122
- Κυπαρίσσης, Ν., Φιλαδελφεύς, Α., 1912: Ανασκαφαί εν Κεφαλληνία, κατά το θέρος του έτους 1912, ΠΑΕ 1912, 100-118
- Λαμπρινουδάκης, Β., Ζαφειροπούλου, Φ., Βλαχόπουλος, Α., Χαραλαμπίδου, Ξ., 2016: Από την προϊστορική Γρόττα στη σύγχρονη πόλη της Νάξου, στο Γ’ Διεθνές Κυκλαδολογικό Συνέδριο “Οι Κυκλάδες στη Διαχρονία: Χώρος-Άνθρωποι”, Ερμούπολη Σύρου 25-29.5.2016 (υπό εκτύπωση)
- Μανδρακού, Φ., Μπεράτη, Ζ., 2023: Η αρχιτεκτονική ως έκφραση εξουσίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών - Πολυτεχνική Σχολή ΑΠΘ
- Μαρινάτος, Σ., 1932: Αι ανασκαφαί Goekoop εν Κεφαλληνία I, ΑΕ 1932, 1-47
- Μαρινάτος, Σ., 1933: Αι εν Κεφαλληνία ανασκαφαί Goekoop II, ΑΕ 1933, 68-100
- Μαρινάτος, Σ., 1964: Έρευναι εν Σάμη της Κεφαλληνίας, ΑΕ 1964, 15-27
- Μαρινάτος, Σ., 1970 (1972): Ανασκαφαί Μαραθώνος υπό Σπυρίδωνος Μαρινάτου, ΠΑΕ 1970, 5-28

- Μαστροκώστας, Ε., 1963: Αρχαιότητες και μνημεία Αιτωλοακαρνανίας, Ιθωρία, ΑΔ 18, 1963, Β1 Χρονικά, 157-158
- Μερκούρη, Χ., 2015: Ο αρχαιολογικός χώρος της Εφύρας. Στο Α. Αγγέλη (επιμ.), Οι αρχαιολογικοί χώροι Νεκρομαντείου και Εφύρας. Πρέβεζα. 41-55
- Μεταλληνού, Γ., 2005 (2013): Αλμυρός Περίθειας, Οικόπεδο Ι. Πρίφτη, ΑΔ 60, Β1 Χρονικά, 565-568
- Μεταλληνού, Γ., 2007: Η προϊστορική έρευνα στην Κέρκυρα και η συμβολή του Αύγουστου Σορδίνια. Θεωρητικές προσεγγίσεις - προοπτικές. Στο Γ. Μεταλληνού (επιμ.), Η προϊστορική Κέρκυρα και ο ευρύτερος περίγυρος της. Προβλήματα – προοπτικές. Πρακτικά ημερίδας τιμητικής στον Αύγουστο Σορδίνια. Κέρκυρα 17 Δεκεμβρίου 2004. 35-47
- Μεταλληνού, Γ., 2017: Τύμβοι της 3ης χιλιετίας στη Βόρεια Κέρκυρα. Στο Δ. Κονιδάρης (επιμ.), Πρακτικά Ι΄ Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου. Κερκυραϊκά Χρονικά, περίοδος Β΄, τόμος ΙΑ΄. Κέρκυρα. 201-214
- Μόσχος, Ι., 2007: Η περιοχή των Πρόννων και η ανατολική ακτή της Κεφαλονιάς πριν από την ιστορία. Τοπογραφία της νήσου, κατάλογος των θέσεων και συμπεράσματα. Στο «Πρακτικά του Συνεδρίου του Δήμου Ελειού-Πρόννων για τα Γράμματα, την Ιστορία και τη Λαογραφία της περιοχής Πρόννων» (Πόρος, 8-11 Σεπτεμβρίου 2005). 227-324.
- Ντούζουγλη, Α., 1994 (1999): Κόνιτσα, θέση Λιατοβούνι, ΑΔ 49, Β1 Χρονικά, 367-370
- Ντούζουγλη, Α., Ζάχος, Κ., 1994: Αρχαιολογικές έρευνες στην Ήπειρο και την Λευκάδα: 1989-1990, Ηπειρωτικά Χρονικά 31, 11-50
- Οικονομίδης, Σ., Παπαγιάννης, Α., Τσώνος, Α., 2018: Το ταφικό έθιμο της ανέγερσης τύμβου κατα μήκος της Ιονίας και Αδριατικής ακτής ως πολιτιστικό και κοινωνικό φαινόμενο. Athens University Review of Archaeology (AURA), 1, 25-59
- Παλυβού, Κ., 1999: Ακρωτήρι Θήρας, Η οικοδομική τέχνη, Αθήνα
- Παντελίδου Γκόφα, Μ., Touchais, G., Φίλιππα Touchais, Α., Παπαδημητρίου, Ν., 2014 (2016): Μελέτη ανασκαφής Βρανά Μαραθώνος, ΠΑΕ 2014, 29-69
- Παντελίδου Γκόφα, Μ., Touchais, G., Φίλιππα Touchais, Α., Παπαδημητρίου, Ν., 2015 (2016): Μελέτη ανασκαφής Βρανά Μαραθώνος, ΠΑΕ 2014, 25-70
- Παντελίδου Γκόφα, Μ., Touchais, G., Φίλιππα Touchais, Α., Παπαδημητρίου, Ν., 2016 (2018): Μελέτη προϊστορικών τύμβων Βρανά Μαραθώνος, ΠΑΕ 2016, 27-62
- Παπαγεωργίου, Ε., 2003: Χρυσό ενώτιο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη, Στο Α. Βλαχόπουλος, Κ. Μπίρταχα (επιμ.), Αργοναύτης: τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα, Αθήνα, 211-224
- Παπαδόπουλος, Θ., 1980 (1982): Ανασκαφή Εφύρας, ΠΑΕ 1980, 33

- Παπαδόπουλος, Θ., Κοντορλή Παπαδοπούλου, Λ., 2003: Προϊστορική αρχαιολογία Δυτικής Ελλάδας Ιόνιων νησιών, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
- Παπαθανασόπουλος, Γ., 1961/2 (1963): Κυκλαδικά Νάξου, Συστάς ταφών Όρμου Απόλλωνος, Α' Μελέται, 104-151
- Παπαποστόλου, Ι.Α., 2008: Θέρμος. Το μέγαρο Β και το πρώιμο ιερό. Η ανασκαφή 1992-2003, Αθήνα
- Παππά, Μ., 1992: Τούμπα Αγίου Μάμαντος Χαλκιδικής. Ανασκαφή νεκροταφείων. ΑΕΜΘ 6, 475-484
- Πρέκα Αλεξανδρή, Κ., 1994: Κέρκυρα. Από τη Ναυσικά στην Ευρώπη, Αθήνα
- Πρωτονοτάριου Δεϊλάκη, Ε., 2009: Οι τύμβοι του Άργους (επανεκδ.), Αθήνα
- Ραγκαβής, Α., 1888: Λεξικόν της Αρχαιολογίας, Εν Αθήναις
- Ρήγιнос, Γ., 2005 (2013): Δ.Δ. Αετού, Θέση Σκάλα (οικόπεδο Αποστόλου ή Μίχα), ΑΔ 60, Β1 Χρονικά, 574
- Ρωμαίος, Κ., 1915 (1916): Εκ του προϊστορικού Θέρμου, ΑΔ 1, 225-279
- Σαπουνά Σακελλαράκη, Ε., 1995 (2000): Α' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΑΔ50, Β1 Χρονικά, 311-320
- Σαπουνά Σακελλαράκη, Ε., 1996 (2001): Α' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΑΔ50, Β1 Χρονικά, 287-309
- Σαράντη, Φ., 2022: Ναύπακτος. Η εξέλιξη του οικισμού από την προϊστορία έως το τέλος του αρχαίου κόσμου, Αθήνα
- Σαρρή, Κ., 2012: Η μεσοελλαδική κεραμική του Ορχομενού της Βοιωτίας από τις ανασκαφές 1903-1905. Στο Γ. Κορρές, Ν. Καραδήμας, Γ. Φλούδα (επιμ.), «ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΡΡΙΚΟΣ ΣΛΗΜΑΝ. Εκατό έτη από το θάνατό του. Ανασκόπηση και προοπτικές. Μύθος - Ιστορία - Επιστήμη», Αθήνα, 142-151
- Σιώζου, Β., 2019: Τεκμήρια επικοινωνίας και επαφών μέσα από τα ευρήματα της Τελικής Νεολιθικής - Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Ήπειρο, Μ.Ε., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
- Σιώρη, Ι., 2004: Οι μυκηναϊκοί τάφοι του Αγίου Ηλίας Ιθωρίας. Στο Α. Παλιούρας (επιμ.), Β' διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 29,30,31 Μαρτίου 2002, 51-68
- Σμπόνιας, Κ., 2007: Ιστοριογραφικές παρατηρήσεις για τη μελέτη των προϊστορικών τοπίων του Ιονίου: Προς μία αρχαιολογία των Ιόνιων νησιών. Στο Θ. Πυλαρινός (επιμ.), Ιόνιος λόγος. Τμήμα Ιστορίας - Ιόνιο πανεπιστήμιο. Επιστημονική περιοδική έκδοση, τόμος Α', Κέρκυρα, 203-223
- Σπυρόπουλος, Θ., 1972α (1973-77): Θήβαι, ΑΔ 27, Β2 Χρονικά, 307-312

- Σπυρόπουλος, Θ., 1972β: Αιγυπτιακός εποικισμός εν Βοιωτία, AAA V (1), 16-26
- Στάικου, Β., 2018: Πρόσφατα ευρήματα της Εποχής του Χαλκού στους πρόποδες του Σκάρου. Ένας αιώνας από τις έρευνες του W. Dörpfeld στην πεδιάδα του Νυδρίου Λευκάδας. Στο Ο. Βικάτου, Β. Στάικου, Φ. Σαράντη (επιμ.), Το αρχαιολογικό έργο στην Αιτωλοακαρνανία και τη Λευκάδα, Πρακτικά 2^{ου} διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου, 6-8 Δεκεμβρίου 2013, Μεσολόγγι, 433-444
- Σταυροπούλου Γάτση, Μ., 2008: Μυκηναϊκός θολωτός τάφος στον Άγιο Νικήτα Λευκάδας. Στο Χ. Παπαδάτου Γιαννοπούλου (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στον Wilhelm Dörpfeld, Λευκάδα, 534-535
- Σταυροπούλου Γάτση, Μ., Jung, R., Mehofer, M., 2012: Τάφος «Μυκηναίου» Πολεμιστή στον Κουβαρά Αιτωλοακαρνανίας, Πρώτη Παρουσίαση. Στο Ν. Σταμπολίδης, Α. Κάντα, Α. Γιαννικούρη (επιμ.), Athanasia. The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age, International Archaeological Conference, Rhodes 28-31 May 2009, Ηράκλειο, 249-266
- Συριόπουλος, Κ., 1968: Η προϊστορία της Στερεάς Ελλάδος, Αθήνα
- Σωτηριάδης, Γ., 1908: Ανασκαφαί εν Αιτωλία και Ακαρνανία, ΠΑΕ 1908, 95-100
- Σωτηρίου, Α., 2000: Νεότερα στοιχεία της αρχαίας μνημειακής τοπογραφίας της νήσου Κεφαλονιάς, Στ' Πανιώνιο Συνέδριο, Ζάκυνθος 23-27 Σεπτεμβρίου 1997, Θεσσαλονίκη, 105-123
- Σωτηρίου, Α., Νακάσης, Α., 2019: Ταφική Αρχιτεκτονική: Μυκηναϊκά Νεκροταφεία Μαζαρακάτων και Λακήθρας. Στο Ε. Κουντούρη, Α. Γκαδόλου (επιμ.), «Σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Ι. Τα Νεκροταφεία. Χωροταξική Οργάνωση - Ταφικά Έθιμα - Τελετουργίες, τόμος 2», Αθήνα, 517-560
- Τζαβέλλα Ενjen, Χ., 1984: Λιθάρες, Αθήνα
- Τριανταφύλλου, Σ., Τσιποπούλου, Μ., Betancourt, P., 2018: Κεφάλαια Πέτρας Σητείας: ανθρώπινα οστά και ταφικές πρακτικές στην ΠΜ βραχοσκεπή και το ΜΜ νεκροταφείο. Στο Ε. Γαβριλάκη (επιμ.), Πεπραγμένα ΙΑ' διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου, Ρέθυμνο 21-27 Οκτωβρίου 2011, τόμος Α1.2, 203-215
- Τσάκος, Κ., 1989: Μια νέα προϊστορική θέση στη Μύκονο : ο «τύμβος» της Φτελιάς-τάφος του Αίαντος,, Αρχαιογνωσία 6, 121-136
- Τσιγαρίδα, Ε., Μανταζή, Δ., 2004: Προϊστορικό νεκροταφείο Νέας Σκιώνης Χαλκιδικής, ΑΕΜΘ 18, 148-155
- Τσουντας, Χ., 1898: Κυκλαδικά, ΑΕ 1898, 137-212
- Τσώνος, Α., 2015α: Αιγαιακές επιδράσεις στην Αλβανία και στα ΝΔ Βαλκάνια κατά τη Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού, Διδ. Διατριβή, Ιωάννινα

Τσώνος, Α., 2015β: Πολιτιστικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας με τα Βαλκάνια κατά την Εποχή του Χαλκού, 4^ο ΑΕΘΣΕ, 641-656

Τσώνος, Α., 2018: Η κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση ως στοιχείο πολιτιστικών και κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στην Αλβανία και στην Άνω Μακεδονία κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Στο Γ. Καραμήτρου Μεντεσίδη (επιμ.), Το αρχαιολογικό έργο στην Άνω Μακεδονία, ΑΕΑΜ 3, Τόμος Α, 2013, Αιανή, 91-113

Ξενόγλωσση

Alexandrov, S., 2017: Der Hortfund nahe Petrič. Στο: S. Haag, C. Popov, B. Horejs, S. Alexandrov, G. Plattner (επιμ.), Das erste Gold. Ada Tepe: Das älteste Goldbergwerk Europas. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien in Kooperation mit dem Nationalen Archäologischen Institut mit Museum der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, Sofia (NAIM), und dem Institut für Orientalischen und Europäische Archäologie der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien (OREA), 7. März bis 25. Juni 2017. Kunst Historisches Museum Wien, 124-125

Andreou, E., Andreou, I., 1999: Les villages préhistoriques fortifiés de la vallée de Gormos à Pogoni d'Épire. Στο P. Cabanes (επιμ.), L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité, Actes du IIIe colloque international de Chantilly 1996, Paris, 51-56

Aravantinos, V., Psaraki, K., 2011: Mounds over dwellings: the transformation of domestic spaces into community monuments in EH II Thebes, Greece. Στο E. Borgna, S. Müller Celka (επιμ.), Ancestral landscapes, burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th-2nd millennium B.C.). Proceedings of the International Conference held in Udine, 15-18 May 2008, Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 401-413

Aslanis, I., 1985: Kastanas die fruhbronzezeitlichen Funde und Befunde. Prahistorische Archaologie in Sudosteuropa, Vol 4, Berlin

Asouhidou, S., 2011: The Early Bronze Age burial mound at Kriaritsi-Sykia (Central Macedonia, Greece). Στο E. Borgna, S. Müller Celka (επιμ.), Ancestral landscapes, burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th-2nd millennium B.C.). Proceedings of the International Conference held in Udine, 15-18 May 2008, Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 383-390

Bailey, G., 1997: The Klithi project: History, aims and structure of investigations. Στο G. Bailey (επιμ.), Klithi: Palaeolithic settlement and Quaternary landscapes in northwest Greece, 1, 3-26.

- Baković, M., 2011: The princely tumulus Gruda Boljevića Podgorica, Montenegro. Στο E. Borgna, S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral landscapes, burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th–2nd millennium B.C.)*. Proceedings of the International Conference held in Udine, 15-18 May 2008, Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 375-381.
- Ballan, E., 2014: La diffusione della ceramica decorata in area adriatica e balcanica occidentale nell’ultimo quarto dell III millennio a.C., unpublished PhD thesis, Venice
- Barbaric, V., 2011: Tumulus or cairn? The case of the central dalmatian islands. Στο E. Borgna, S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral landscapes, burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th–2nd millennium B.C.)*. Proceedings of the International Conference held in Udine, 15-18 May 2008, Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 145-152
- Barber, R., 1994: Οι Κυκλάδες την Εποχή του Χαλκού, Αθήνα
- Bass, G., 1970: A hoard of Trojan and Sumerian jewelry, *AJA* 74, No 4, 335-341
- Benton, S., 1931-2: The Ionian islands, *BSA* 32, 213-246
- Bernabò Brea, L., 1964: Poliochni, citta prehistorica nell’ isola di Lemnos, I, Roma
- Bernabò Brea, L., 1976: Poliochni, citta prehistorica nell’ isola di Lemnos, II, Roma
- Bernabò Brea, L., 1985: Gli Eoli e l’inizio dell’ età del Bronzo nelle isole Eolie e nell’ Italia meridionale, Naples
- Blegen, C., Caskey, J., Rawson, M., 1950: *Troy*, Vol. I, Princeton
- Blegen, C., Caskey, J., Rawson, M., 1951: *Troy*, Vol. II, Princeton
- Blegen, C., Caskey, J., Rawson, M., 1953: *Troy*, Vol. III, Princeton
- Bodinaku, N., 1981: Kërkime arkeologjike në rrethin e Përmetit, *Iliria* XI, 2, 243-62
- Bodinaku, N., 1999: Some tumulus burials of the Early Bronze Age in Albania. Στο P. Cabanes (επιμ.), *L’Illyrie meridionale et l’Epire dans l’antiquité*, Actes du IIIe colloque international de Chantilly, 16-19 Octobre 1996, 11-17
- Borgna, E., 2011: Individual burial and communal rites: The manifold uses of monumental architecture in the North Adriatic Bronze Age. Στο E. Borgna, S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral landscapes, burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*. Proceedings of the International Conference held in Udine, 15-18 May 2008, Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 279-289
- Borgna E., Corazza S., 2006: La prima campagna di scavi nel tumulo di Mereto di Tomba, *AquilN* 77, 303-308
- Borgna E., Corazza S., 2007: La seconda campagna di scavi nel tumulo di Mereto di Tomba, *AquilN* 78, 525-531

- Borgna E., Càssola Guida, P., 2007: At the fringe of the tumulus culture: Bronze Age tumuli of north-eastern Italy between Europe and the Aegean. Στο I. Galanaki, H. Tomas, Y Galanakis, R. Laffineur (επιμ.), *Aegaeum* 27, Between the Aegean and Baltic seas, Prehistory across borders. Proceedings of the international conference Bronze and Early Iron Age interconnections and contemporary developments between the Aegean and the regions of the Balkan peninsula, central and northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, 191-202
- Branigan, K., 1968: A transitional phase in Minoan metallurgy, *BSA* 63, 185-203
- Branigan, K., 1974: *Aegean metalwork of the Early and Middle Bronze Age*, Oxford
- Branigan, K., 1975: The Round Graves of Levkas reconsidered, *BSA* 70, 37-50
- Carapanos, C., 1878: *Dodone et ses ruines*, Paris
- Caskey, J., 1956: Excavations at Lerna 1955, *Hesperia* 25, 145-173
- Caskey, J., 1957: Excavations at Lerna 1956, *Hesperia* 26, 142-162
- Caskey, J., 1960: The Early Helladic period in the Argolid, *Hesperia* 29, No 3, 285-303
- Caskey, J., 1968: Lerna in the Early Bronze Age, *AJA* 72, No 4, 313-315
- Caskey, J., 1971: Investigations in Keos: Part I: Excavations and explorations, 1966-1970, *Hesperia* 40, No 4, 359-396
- Càssola Guida, P., 2011: The Early Bronze Age in North Eastern Italy: the making of a monumental landscape. Στο E. Borgna, S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral landscapes, burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*. Proceedings of the International Conference held in Udine, 15-18 May 2008, Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 269-277
- Ciugudean, H., 1991: Zur frühen Bronzezeit in siebenburgen im Lichte der ausgrabungen von Ampoița, Județul Alba. – *prähistorische zeitschrift* 66, 1, 79-114
- Codacci Terlevic, G., 2011: La scoperta della sepoltura a tumulo di Barbariga (Istria, Croazia). Novità e riscontri in relazione ai tumuli dell'età del bronzo rinvenuti nella penisola istriana e nell'Italia nord-orientale. Στο E. Borgna, S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral landscapes, burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*. Proceedings of the International Conference held in Udine, 15-18 May 2008, Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 153-162
- Deger Jalkotzy, S., 2006: Late Mycenaean Warrior Tombs. Στο S. Deger Jalkotzy, I. Lemos (επιμ.), *Ancient Greece, From the Mycenaean palaces to the Age of Homer*, Edinburgh Leventis studies 3, 151-179
- Della Casa, P., 1996: *Velika Gruda II: Die Bronzezeitliche Nekropole Velika Gruda* (Opš. Kotor, Montenegro), Rudolf Habelt, Bonn

- Desborough, V.R.d'A., 1954: Mycenae 1939-1953: Part V. Four Tombs, BSA 49, 258-266
- Dörpfeld, W., 1927: Alt-Ithaka, Munchen
- Dörpfeld, W., 1935: Alt-Olympia. Untersuchungen und Ausgrabungen zur Geschichte des ältesten Heiligtums von Olympia und der älteren griechischen Kunst, Berlin
- Douzougli, A., Papadopoulos, J., 2010: Liatovouni. A Molossian Cemetery and Settlement in Epirus, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Band 125, 1-87
- Forenbaher, S., 2018: Special Place, Interesting Times. The Island of Palagruža and Transitional Periods in Adriatic Prehistory, Oxford
- Forenbaher, S., 2023: Early Burial Mounds in the Adriatic and the Diversity of Mortuary Practice in the 3rd Millennium B.C., Zagreb
- Forsén, J., 1992: The twilight of the Early Helladics, Jonsered
- Forsén, B., Forsén, J., Lazari, K., Tikkala, E., 2011: Catalogue of Sites in the Central Kokytos Valley. Στο B. Forsén, E. Tikkala (επιμ.), Thesprotia Expedition II. Environment and Settlement Patterns, 73-122
- Forsén, B., Forsén, J., 2012: Surface Contra Subsurface Assemblages: Two archaeological case studies from Thesprotia, Greece. Στο S.J. Kluiving, E. Guttmann-Bond (επιμ.), Landscape Archaeology between Art and Science. Proceedings of LAC 2010, Amsterdam, 295-305
- Forsén, J., 2016: Bronze Age Pottery from Goutsoura. Στο N. Galanidou, E. Tikkala (επιμ.), Thesprotia Expedition III. Landscapes of nomadism and sedentism, 191-210
- Gilli, E., Montagnari Kokelj, E., 1992: La Grotta dei Ciclami nel Carso Triestino (materiali degli scavi 1959-1961), Atti Societa Preistoria e Protostoria Friuli-Venezia Giulia 7, 65-162
- Gimbutas, M., 1970: Proto-Indo-European culture: the Kurgan Culture during the fifth, fourth, and third millennia B.C. Στο G. Cardona, H.M. Hoenigswald, A. Senn (επιμ.), Indo-European and Indo-Europeans. Papers presented at the Third Indo-European conference at the University of Pennsylvania, Philadelphia, 155-197
- Gori, M., 2020: Κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν. Cetina communities on the move across the Central Mediterranean and the Balkans in the 3rd millennium BC. Στο J. Maran, R. Bajenaru, S.C. Ailincăi, A.D. Popescu, S. Hansen (επιμ.), Objects, Ideas and Travelers. Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age, Proceedings of the Conference in Tulcea, 10 - 13 November 2017, Bonn, 65-83
- Govedarica, B., 2010: Grab- und Opferfunde aus dem Hügel Gruda Boljevića in Montenegro (erste Hälfte des 3. Jahrtausend v. Chr.). Στο J. Šuteková, P. Pavúk, P.

Kalábková, B. Kovár (επιμ.), *Pantha Rheii: Studies on the chronology and cultural development of South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory: Presented to Juraj Pavúk on the Occasion of His 75th Birthday*, Bratislava, 179-188

Govedarica, B., 2021: *Monumental Tumuli from the Area of Montenegro and the Issue of the Continuity of the Cult Place (Part I - Example of Prehistoric Princely Tombs)*. Στο D. Radovic (επιμ.), *New Antique Doclea XII*, Podgorica, 7-34

Guštin, M., Preložnik, A., 2015: *Gruda Boljevića, kneževska humka kasnog bakarnog doba*. Στο L. Saveljić Bulatović, L., M. Guštin, Z. Hincak (επιμ.), *Podgorica praistorijske humke i srednjovjekovne nekropole*, Gruda Boljevića, Javna ustanova Muzeji i galerije Podgorica, Podgorica, 15-47

Hammond, N.G.L., 1967: *Epirus. The Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas*, Oxford

Hammond, N.G.L., 1967a: *Tumulus burial in Albania, the Grave Circles of Mycenae and the Indo-Europeans*, BSA 62, 76-105

Haniotes, F.K., Voutiropoulos, N., 1996: *New evidence from Platygiali, an Early Bronze Age settlement in Western Greece*, BSA 91, 59-80

Harding, A., 2011: *The tumulus in European prehistory: covering the body, housing the soul*. Στο E. Borgna, S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral landscapes, burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*. *Proceedings of the International Conference held in Udine, 15-18 May 2008*, Lyon: *Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux*, 21-30

Heurtley, W.A., 1934-1935: *Excavations in Ithaca II: The Early Helladic Settlement at Pelikata*, BSA 35, 1-44

Heyd, V., 2011: *Yamnaya groups and tumuli west of the Black Sea*. Στο E. Borgna, S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral landscapes, burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*. *Proceedings of the International Conference held in Udine, 15-18 May 2008*, Lyon: *Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux*, 535-555

Higgs, E., 1963: *Epirus: Palaeolithic survey*, AD 18, B2 Χρονικά, 157-158

Jung, R., Weninger, B., 2015: *Archaeological and environmental impact of the 4.2 cal BP event in the central and eastern Mediterranean*. Στο H. Meller, H.W. Arz, R. Jung, R. Risch (επιμ.), *2200 BC - A climatic breakdown as a cause for the collapse of the old world? 7th Archaeological Conference of Central Germany, 23-26 October 2014 in Halle (Saale)*. *Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 12(1)*, 205-234

Kalicz, N. 1968. *Die Frühbronzezeit in Nordostungarn*, *Archaeologia Hungarica* 45, Budapest.

Karo, G., 1930: *Die Schachtgraber von Mykenae*, München

- Kilian, K., 1986: The circular building at Tiryns. Στο R. Hagg, D. Konsola (επιμ.), *Early Helladic architecture and urbanization*, SIMA 76, Goteborg, 65-71
- Kilian Dirlmeier, I., 1993: Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien, *Prähistorische Bronzefunde IV*, 12, Stuttgart
- Kilian Dirlmeier, I., 2005: Die bronzezeitlichen Gräber bei Nidri auf Lefkas, *Ausgrabungen von W. Dörpfeld 1903-1913*, Mainz
- Kilian Dirlmeier, I., 2008: Βασιλείς της Λευκάδας: W. Dörpfeld και οι ταφικοί τύμβοι του Νυδρίου. Στο Χ. Παπαδάτου Γιαννοπούλου (επιμ.), *Διεθνές συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld. Πρακτικά συνεδρίου, Λευκάδα 6-11 Αυγούστου 2006*, 151-66
- Kohl, P., 2007: *The making of Bronze Age Eurasia*, Cambridge
- Koka, A., 1985: *Kultura ilire parahistorike në Shqipëri*, Akademia e Shkençave e RPS të Shqipërisë, Qendra e Kërkimeve Arkeologjike, Tirana
- Koka, A., 1990: Tuma nr 6 e varrezës së Shtojt", *Iliria XX*, 1, 27-62
- Korkuti, M., 1991: Aspects de la culture énéolithique en Albanie. Στο J. Lichardus (επιμ.), *Die Kupferzeit als historische Epoche (1991) I*, 247-258.
- Korkuti, M., 1995: *Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien*, Mainz
- Korres, G., 2011: Middle Helladic Tumuli in Messenia. *Ethnological Conclusions*. Στο E. Borgna, S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral landscapes, burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*. *Proceedings of the International Conference held in Udine, 15-18 May 2008*, Lyon: *Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux*, 585-596
- Koumouzelis, M., 1980: *The Early and Middle Helladic periods in Elis*. Ph.D. diss., Brandeis University Michigan
- Lima, S., 2016: Grave constructions and landscape modification at Bronze Age Goutsoura. Στο B. Forsén, N. Galanidou, E. Tikka (επιμ.), *Thesprotia expedition III. Landscapes of nomadism and sedentism*, Helsinki, 157-190
- Maran, J., 1992: *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien III. Die Mittlere Bronzezeit. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturreumes 30–31*, 2 vols. Bonn
- Maran, J., 1998: *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr. Studien zu den kulturellen Verhältnissen in Südosteuropa und dem zentralen sowie östlichen Mittelmeerraum in der späten Kupfer- und frühen Bronzezeit. Teil I-II. (= Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 53)*. Bonn
- Maran, J., 2007: *Seaborne Contacts between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranean in the 3rd Millennium BC: The Unfolding of the Mediterranean World*.

Στο I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis, R. Laffineur (επιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas, Prehistory Across Borders, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe*, University of Zagreb, 11–14 April 2005, *Aegaeum* 27. Liège: Université de Liège, 3-27

Maran, J., 2016: The persistence of place and memory: the case of the Early Helladic Rundbau and the Mycenaean palatial megaron of Tiryns. Στο M. Bartelheim, B. Horejs, R. Kraub (επιμ.), *Von Baden bis Troia: Ressourcennutzung, Metallurgie und Wissenstransfer*, 153-173

Marinatos, S., 1970: Further news from Marathon, *AAA* III (2), 153-166

Marovic, I., Covic, B., 1983: Cetinska kultura. Στο A. Benac (επιμ.), *PJZ IV, Bronzanoi doba*, Sarajevo, 191-232

Mellink, M., 1965: Archaeology in Asia Minor, *AJA* 69, No2, 133-149

Mellink, M., 1969: Excavations at Karataş-Semayük in Lycia 1968, *AJA* 73, No3, 319-331

Merkouri, C., Kouli, M., 2011: The spatial distribution and location of Bronze Age tumuli in Greece. Στο E. Borgna, S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral landscapes, burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th–2nd millennium B.C.)*. Proceedings of the International Conference held in Udine, 15-18 May 2008, Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 203-217

Metallinou, G., 2017: Corfu in the Adriatic network of contacts in the second half of the third millennium BC. Στο M. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos, A. Vlachopoulos (επιμ.), *Ἑσπερος / Hesperos the Aegean seen from the west*. Proceedings of the 16th International Aegean Conference. University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, 18-21 May 2016, 363-367

Müller, S., 1989: Les tumuli helladiques: ou, quand, comment?, *BCH* 113, 1-42

Müller Celka, S., 2011a: Tumuli et regroupement des morts dans la protohistoire de Grece continentale. Στο D. Castex, P. Courtaud, H. Duday, F. Le Mort, A.M. Tillier (επιμ.), *Le regroupement des morts. Genese et diversite en archeologie*. Maison de Sciences de l’Homme d’Aquitaine. Bordeaux

Müller Celka, S., 2011b: Burial mounds and “ritual tumuli” of the Aegean Early Bronze Age. Στο E. Borgna, S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral landscapes, burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th–2nd millennium B.C.)*. Proceedings of the International Conference held in Udine, 15-18 May 2008, Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 415-428

- Oikonomidis, S., Papayiannis, A., Tsonos, A., 2011: The emergence and the architectural development of the tumulus burial custom in NW Greece (Epirus and the Ionian Islands) and Albania and its connections to settlement organization. Στο E. Borgna, S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral landscapes, burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th–2nd millennium B.C.)*. Proceedings of the International Conference held in Udine, 15-18 May 2008, Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 185-201
- Onnis, E., 2011: The Torre S. Sabina Tumulus (Brindisi, Italy) in the context of transmarine relations during the 14th c. B.C. Στο E. Borgna, S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral landscapes, burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th–2nd millennium B.C.)*. Proceedings of the International Conference held in Udine, 15-18 May 2008, Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 493-502
- Palumbi, G., 2011: The Arslantepe royal tomb and the “manipulation” of the kurgan ideology in eastern Anatolia at the beginning of the third millennium. Στο E. Borgna, S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral landscapes, burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th–2nd millennium B.C.)*. Proceedings of the International Conference held in Udine, 15-18 May 2008, Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 47-59
- Papageorgiou, D., 2008: The marine environment and its influence on seafaring and maritime routes in the Prehistoric Aegean, *EJA* 11, 2-3, 199-222
- Papadopoulos, J., 2006: Mounds of memory. Burial tumuli in the Illyrian landscape. Στο L. Bejko, R. Hodges (επιμ.), *New Directions in Albanian Archaeology. Studies Presented to Muzafer Korkuti*, Tirana, 75-84
- Papadopoulos, T., Papadopoulou, E., 2020: Ephyra-Epirus: The Mycenaean Acropolis: Results of the Excavations 1975-1986 and 2007-2008
- Parović Pešikan, M., Trbuhović, V., 1974: Iskopavanja tumula ranog bronzanog doba u Tivatskom polju, *Starinar*, Vol. 22 (1971): 129–141
- Pelon, O., 1976: *Tholoi, tumuli, et cercles funéraires*, Paris
- Potrebica, H., 2011: Burial mounds in Croatia: Landscapes of continuity and transformation. Στο E. Borgna, S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral landscapes, burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th–2nd millennium B.C.)*. Proceedings of the International Conference held in Udine, 15-18 May 2008, Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 171-184
- Prendi, F., 1977-1978: Epoka e Bronzit në Shqipëri, *Iliria* VII-VIII, 5-58
- Primas, M., 1996: Velika Gruda I. Tumulus burials of the early 3rd Mill. B.C. in the Adriatic: Velika Gruda, Mala Gruda and their context, *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* 32, Bonn

- Przeworski, S., 1939: Die Metallindustrie Anatoliens, Leiden
- Puglisi, S., 1942: Villaggi sotto roccia e sepolcreti megalitici nella Gallura, BPI V-VI (1941-1942), 123-147
- Rambach, J., 2004: Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend V. Chr.: Bindeglied zwischen zentralem und östlichem Mittelmeerraum. Στο E. Alram Stern (επιμ.), Die Ägäische Frühzeit 2. Serie, 2. Band, Forschungsbericht 1975-2002, Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1199-1254
- Rambach, J., 2007: Olympia and Andravida-Lechaina: Two Bronze Age sites in the Northwest Peloponnese with far-reaching overseas cultural connection. Στο I. Galanaki, H. Tomas, Y Galanakis, R. Laffineur (επιμ.), Aegaeum 27, Between the Aegean and Baltic seas, Prehistory across borders. Proceedings of the international conference Bronze and Early Iron Age interconnections and contemporary developments between the Aegean and the regions of the Balkan peninsula, central and northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, 81-91
- Renfrew, C., 1967: Cycladic metallurgy and the Aegean Early Bronze Age, AJA 71, No 1, 1-20
- Renfrew, C., 1972: The Emergence of Civilization: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C., London
- Renfrew, C., 1984: Approaches to Social Archaeology, Edinburg
- Romiopoulou, K., 1971: Some pottery of the Early Iron Age from Western Macedonia, BSA 66, 353-361
- Sampson, A., 2002: The Neolithic settlement at Ftelia, Mykonos, Rhodes
- Schliemann, H., 1869: Ithaka, der Peloponnesus und Troja
- Schmidt, H., 1902: Heinrich Schliemanns sammlung, Trojanischer altertumer, Berlin
- Soles, J.S., 1992: The Prepalatial Cemeteries at Mochlos and Gournia and the House Tombs of Bronze Age Crete, Hesperia Suppl. vol. 24
- Sordinas, A., 1969: Investigations of the Prehistory of Corfu during 1964-1966. Balkan Studies 10, 393-424
- Sotiriou, A., 2013: Excavations at Kefalonia during 2005-2013. Pharos XIX.1. 1-50
- Souyoudzoglou Haywood, C., 1999: The Ionian Islands in the Bronze and Early Iron Age 3000-800 BC, Liverpool
- Spyropoulos, T., 1998: Pellana, the administrative centre of prehistoric Laconia. Στο W.G. Cavanagh, S.E.C. Walker (επιμ.), Sparta in Laconia. Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium held with the British School at Athens and King's and University Colleges, London, 6-8 December 1995, 34-38

Stech Wheeler, T., 1974: Early Bronze Age burial customs in Western Anatolia, *AJA* 78, No4, 415-425

Tartaron, T., Zachos, K., 1999: The Mycenaeans and Epirus, Στο Φ. Δακωρώνια (επιμ.), Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου. Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία, 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, 57–76

Tomas, H., 2020: Cetina Valley Project (CeVaS) - Tracing the Early Bronze Age Tradesmen. Στο D. Toncinic, I. Kaic, V. Matijevic, M. Vukov (επιμ.), *Studia honoraria archaeologica, Zbornik radova u prigodi 65. rođendana prof. dr. sc. Mirjane Sanader*, Zagreb, 451-462

Vasileva, Z., 2017: The Early Bronze Age rings of type Leukas - New considerations regarding their origin, distribution and function. *Archaeologia Bulgarica* XXI, 1 (2017), 1-13

Vasiliu, I., 2007: Noi informații privind epoca bronzului în nordul Dobrogei, *Peuce* 5, 113-138

Vlachopoulos, A., Georma, F., 2012: Jewellery and Adornment at Akrotiri, Thera: The evidence from the Wall Paintings and the finds. Στο M.L. Nosch, R. Laffineur (επιμ.), *KOSMOS. Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age*, *Aegaeum* 33, Leuven - Liege 2012, 35-42

Wace, A.J.B., Thomson, M.S., 1912: Prehistoric Thessaly

Weege, F., 1911: Einzelfunde von Olympia 1907–1909, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 36, 163–192

Weisshaar, H.J., 1983: Ausgrabungen in Tiryns 1981. Bericht zur fruhhelladischen keramik, *AA*, 329-358

Wide, S., 1896: Aphidna in Nordattika, *AM* 21, 385-409

Wiencke, M.H., 2000: Lerna. A preclassical site in the Argolid, The architecture, stratification and pottery of Lerna III, vol. IV, part I, II, III, Princeton, New Jersey

Woodhouse, W., 1973: Aetolia. Its geography, topography and antiquities. New York

Zervos, C., 1957: *L' art des Cyclades*, Paris

Александров, С., 2010: Стратиграфия и хронологическа позиция на могилените гробове от района на Враца, *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum V* (= *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova*), 39-53

Георгиева, Р., Ников, К., Момчилов, Д., 2008: Тончова могила край с. Венец, Карнобатско, Археологически открития и разкопки през 2007 г., 231-232

Миткова, Р., 2011: Находки от селищна могила Юнаците във фонда на Регионален археологически музей, Пловдив. In: *Златното пето хилядолетие*.

Тракия и съседните райони през каменно-медната епоха. Доклади от международния симпозиум в Пазарджик, Юндола, 26-30.10.2009 г. София, 67-72

Φορείς

Οργανισμός Αντισεισμικού Σχεδιασμού και Προστασίας, 2019: Εκτίμηση σεισμικής διακινδύνευσης του ιστορικού κέντρου της Λευκάδας, Στο Γ. Ψυχάρης (συντ.), Αθήνα

Πηγές στο διαδίκτυο

Κλείτσας, Χ., 2012: Η Εποχή Χαλκού στην Ήπειρο (Μέρος Α' & Β'), στο <https://www.archaiologia.gr/blog/2012/12/17/%CE%B7-%CE%B5%CF%80%CE%BF%CF%87%CE%AE-%CF%87%CE%B1%CE%BB%CE%BA%CE%BF%CF%8D-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%AE%CF%80%CE%B5%CE%B9%CF%81%CE%BF-%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%BF%CF%82-%CE%B1%CE%84/>

Muzeji Kotor, 2025: <https://muzejikotor.me/en/prehistoric-findings-from-kotor-region/mala-gruda/>

Wikipedia. λήμμα «Kurgan». <https://en.wikipedia.org/wiki/Kurgan>

